

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ:
ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΖΕΝΝΙΦΕΡ ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ:
ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ:
ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

Επιμέλεια:

Τζέννιφερ Καβουνίδα

Ερευνήτρια ΚΕΠΕ

Αθήνα 2014

Copyright 2014
του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
Αμερικής 11, 106 72 Αθήνα
www.kepe.gr

ISBN: 978-960-341-108-6

Οι γνώμες και κρίσεις που περιέχει η εργασία αυτή
είναι των συγγραφέων και δεν αντιπροσωπεύουν αναγκαία
γνώμες ή κρίσεις του Κέντρου Προγραμματισμού
και Οικονομικών Ερευνών.

KENTRO ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) είναι το μεγαλύτερο ερευνητικό ίδρυμα για την οικονομική επιστήμη στη χώρα μας. Ιδρύθηκε το 1959 ως μία μικρή ερευνητική μονάδα με την επωνυμία «Κέντρον Οικονομικών Ερευνών», με βασικό σκοπό την επιστημονική μελέτη των οικονομικών προβλημάτων της Ελλάδος, την ενθάρρυνση των οικονομικών ερευνών και τη συνεργασία με άλλα επιστημονικά ιδρύματα.

Το 1964 το ΚΕΠΕ πήρε τη σημερινή του ονομασία. Τότε του ανατέθηκαν οι εξής πρόσθετες αρμοδιότητες: πρώτον, η κατάρτιση σχεδίων για βραχυχρόνια, μεσοχρόνια και μακροχρόνια προγράμματα ανάπτυξης, η εκπόνηση σχεδίων προγραμμάτων περιφερειακής και χωροταξικής ανάπτυξης, καθώς και προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της Κυβέρνησης· δεύτερον, η παρακολούθηση και ανάλυση της βραχυπρόθεσμης και μεσοπρόθεσμης εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας, καθώς και η διαμόρφωση προτάσεων για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων· και τρίτον, η επιμόρφωση νέων οικονομολόγων, ιδιαίτερα σε θέματα προγραμματισμού και οικονομικής ανάπτυξης.

Σήμερα το ΚΕΠΕ επικεντρώνεται στη διεξαγωγή εφαρμοσμένων οικονομικών ερευνών που ενδιαφέρουν την ελληνική οικονομία και, με την ιδιότητα του συμβουλευτικού οργάνου της Κυβέρνησης, παρέχει τεχνικές υπηρεσίες σε θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αυτών εντάσσεται και η δημοσίευση των σειρών: (α) Μελέτες, που είναι επιστημονικές μονογραφίες, (β) Εκθέσεις, που είναι κείμενα εφαρμοσμένης ανάλυσης με προτάσεις πολιτικής σε επίπεδο κλάδων, περιφερειών και άλλων οικονομικών θεμάτων, (γ) Εργασίες για Συζήτηση, που είναι σχέδια εργασιών σε προχωρημένο στάδιο προσκεκλημένων επιστημόνων ή μελών του ερευνητικού προσωπικού του

Ιδρύματος. Οι εκδόσεις του ΚΕΠΕ από την ίδρυσή του έως σήμερα υπερβαίνουν τις 650. Το ΚΕΠΕ επίσης εκδίδει την τετραμηνιαία περιοδική έκδοση Οικονομικές Εξελίξεις και αναρτά στο Διαδίκτυο το μηνιαίο δελτίο οικονομικών εξελίξεων Ελληνική Οικονομία, με σκοπό να συμβάλλει στη συστηματική παρακολούθηση και ανάλυση της ελληνικής οικονομικής συγκυρίας, καθώς και στο πεδίο διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής, αναλύοντας τις συνέπειες εναλλακτικών προσεγγίσεων σε επίκαιρα θέματα.

Το ΚΕΠΕ βρίσκεται σε επικοινωνία με αντίστοιχα επιστημονικά ιδρύματα του εξωτερικού και ανταλλάσσει εκδόσεις, όπως και απόψεις και πληροφορίες, πάνω σε θέματα τρεχουσών οικονομικών εξελίξεων και μεθόδων οικονομικής έρευνας, συμβάλλοντας και με αυτόν τον τρόπο στην προαγωγή της οικονομικής επιστήμης στη χώρα.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από το 2008 η Ελλάδα βιώνει μια πρωτοφανή οικονομική κρίση ως αποτέλεσμα των σοβαρών διαρθρωτικών αδυναμιών που την χαρακτηρίζαν τις τελευταίες δεκαετίες. Οι επιπτώσεις της κρίσης είναι σφοδρές όχι μόνο για τις επιχειρήσεις, αλλά, βέβαια, και για τα νοικοκυριά και τους πολίτες της χώρας. Υψηλά επίπεδα ανεργίας πλήττουν όχι μόνο τις νεανικές ομάδες του πληθυσμού, όπως στο παρελθόν, αλλά πλέον και τις ώριμες ηλικίες. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, μαζί με τις μεγάλες μειώσεις μισθών και συντάξεων και την αύξηση των φόρων, εκθέτουν μεγάλο αριθμό των συμπολιτών μας στον κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι δυσμενείς όμως κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης δεν περιορίζονται στους συμπολίτες μας που απειλούνται από τη φτώχεια, αλλά επεκτείνονται σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού. Η μείωση του εισοδήματος, η πτώση του βιοτικού επιπέδου και η αβεβαιότητα για το μέλλον επηρεάζουν αρνητικά τη σωματική και την ψυχική υγεία, ενώ η έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς υπονομεύει την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική ευημερία γενικότερα.

Για τη διερεύνηση των κοινωνικών διαστάσεων της οικονομικής κρίσης, το ΚΕΠΕ διοργάνωσε στις 30/5/2013 μια ημερίδα με θέμα «Κοινωνική συνοχή και οικονομική κρίση: Δεδομένα, μαθήματα και προοπτικές ανάπτυξης». Τα άρθρα που εμφανίζονται στον τόμο αυτό προέρχονται από εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα. Είναι σημαντικό ότι, με την πρωτοβουλία αυτή το ΚΕΠΕ, το κορυφαίο οικονομικό ερευνητικό ινστιτούτο της χώρας, επεκτείνει τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα και ασχολείται με κοινωνικά ζητήματα καθοριστικής σημασίας για την οικονομική και κοινωνική ευημερία των πολιτών του τόπου μας. Η πρωτοβουλία εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια του ΚΕΠΕ να συμβάλλει με το ερευνητικό του

έργο στη θεμελίωση μιας οικονομικής ανάπτυξης που θα έχει οφέλη για ολόκληρο τον πληθυσμό και θα αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες, βελτιώνοντας έτσι την ποιότητα της ζωής όλων μας.

Καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΙΛΙΠΠΑΣ
Πρόεδρος του Δ.Σ. και
Επιστημονικός Διευθυντής

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Μάρτιος 2014

Καθώς διανύουμε το 6ο έτος της οικονομικής κρίσης, είναι ολοφάνερο ότι έχει μειωθεί δραματικά η κοινωνική ευημερία. Οι άνεργοι είναι πλέον περισσότεροι από ένα εκατομμύριο τριακόσιες χιλιάδες, ενώ εκτιμάται ότι υπάρχουν πάνω από 400.000 οικογένειες χωρίς κανέναν εργαζόμενο. Μοιραία, έχει αυξηθεί ραγδαία το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας. Ενώ οι ανάγκες κοινωνικής προστασίας έχουν πολλαπλασιαστεί, το κράτος δυσκολεύεται να ανταποκριθεί σε αυτές, υπό το βάρος του περιορισμού των δημοσίων δαπανών που υπαγορεύουν οι πολιτικές δημοσιονομικής προσαρμογής.

Οι τεράστιες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σήμερα μεγάλες ομάδες του πληθυσμού έχουν σοβαρές κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις. Η ημερίδα που διοργανώσαμε στο ΚΕΠΕ στις 30/5/2013 είχε σκοπό ακριβώς να εξετάσει τις κοινωνικές αυτές διαστάσεις της κρίσης. Στόχος όμως δεν ήταν απλώς να καταγράψουμε τις κοινωνικές ανάγκες και τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί, αλλά να προχωρήσουμε παραπέρα και να ασχοληθούμε με θέματα όπως τι έχουμε μάθει από την κρίση για την ελληνική κοινωνία και τις κοινωνικές διαστάσεις της ελληνικής οικονομίας και πώς πρέπει να κινηθούμε με βάση τα μαθήματα αυτά, διαμορφώνοντας νέες στρατηγικές και πολιτικές. Ανάμεσα στις διαστάσεις της κρίσης που εξετάστηκαν στις εισηγήσεις, που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο και εμφανίζονται στον τόμο αυτό, είναι το ανθρώπινο κόστος της κρίσης, οι κοινωνικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν και η ανταπόκριση του κοινωνικού κράτους και των άτυπων κοινωνικών δικτύων, όπως της οικογένειας, στην κάλυψη των αναγκών αυτών, καθώς και οι επιπτώσεις της κρίσης στην ευημερία του πληθυσμού και, συγκεκριμένα, στη σωματική και ψυχική υγεία όπως και στην εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς και την κοινωνική συνοχή. Ακόμα, με βάση τα μαθήματα που προκύπτουν από την κρίση, εξετάστηκαν οι νέες νοσοτροπίες και το νέο οικονομικό μοντέλο που θα χρειαστούν ώστε να επιτευχθεί οικονομική ανάπτυξη.

Όπως φαίνεται όλο και πιο καθαρά, η κοινωνική συνοχή είναι υψίστης σημασίας για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία. Σήμερα καλούμαστε να μετατρέψουμε τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία και κοινωνία σε ευκαιρίες, για να βάλουμε τα θεμέλια για μια νέα οικονομική ανάπτυξη με κοινωνική συνοχή. Ο παρών τόμος φιλοδοξεί να συμβάλει στο μεγάλο αυτό εγχείρημα.

ΤΖΕΝΝΙΦΕΡ ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ

Μάρτιος 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΦΤΩΧΕΙΑ: ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ	
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	
<i>Θεόδωρος Μητράκος</i>	
	17
1. Εισαγωγή	17
2. Στατιστικά στοιχεία για τη διερεύνηση της ανισότητας και της φτώχειας	18
3. Εμπειρικά αποτελέσματα	20
3.1. Οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στους δείκτες της φτώχειας	21
3.2. Μετατοπίσεις της φτώχειας διαχρονικά και ομάδες υψηλού κινδύνου	28
3.3. Οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην ανισότητα	30
4. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής	35
Βιβλιογραφία	38
ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	
<i>Μάνος Ματσαγγάνης</i>	
	41
1. Η ζήτηση για κοινωνική προστασία	41
<i>Ανεργία</i>	41
<i>Απασχόληση</i>	42
<i>Μισθοί</i>	43
<i>Από την ανεργία στη φτώχεια;</i>	44
<i>Διαθέσιμα δεδομένα για τη φτώχεια</i>	45
<i>Σχετική φτώχεια (με κυμαινόμενο ή σταθερό όριο) και ακραία φτώχεια</i>	47

2.	Η προσφορά κοινωνικής προστασίας	50
	<i>Υψηλή δαπάνη, χαμηλή αποτελεσματικότητα</i>	50
	<i>Συντάξεις</i>	51
	<i>Περίθαλψη</i>	52
	<i>Ανασφάλιστοι εργαζόμενοι</i>	53
	<i>Κενά προστασίας</i>	54
	<i>Επιδόματα ανεργίας</i>	55
	<i>Επίδομα ενοικίου</i>	56
	<i>Ενίσχυση του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας;</i>	57
3.	Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους	61
	Βιβλιογραφία	63

ΑΤΥΠΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ:

	ΚΡΟΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΩΔΩΝΑ ΚΙΝΔΥΝΟΥ <i>Αντιγόνη Λυμπεράκη, Πλάτων Τήνιος</i>	65
1.	Εισαγωγή – Η συνολική κοινωνική προστασία	65
2.	Πώς ήταν; Οικογένεια και κράτος ως τα τέλη του '90	68
3.	Η χαμένη δεκαετία πριν την κρίση: Αυταπάτες βιωσιμότητας	71
4.	Τι θα γίνει με την κρίση; Προσαρμογές της οικογένειας σε αμφίπλευρες πιέσεις	77
5.	Πώς προχωράμε; Διασυνδέσεις των δύο συστημάτων και κίνδυνοι	84
	Βιβλιογραφία	87

ΑΤΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ *Ολυμπία Καμινιώτη*

1.	Εισαγωγή	91
2.	Εννοιολογικός προσδιορισμός της «ευημερίας»	91
3.	Ευημερία σε περίοδο οικονομικής κρίσης	96
4.	Υγεία και αγορά εργασίας	98

5. Σύνοψη και συμπεράσματα	109
Βιβλιογραφία	110

ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ, ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΚΑΙ ΑΝΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ	113
<i>Θεώνη Σταθοπούλου</i>	

Η εμπειρική ανάλυση: δεδομένα και μεθοδολογία	117
Ευρήματα	120
Συμπεράσματα	127
Βιβλιογραφία	128

ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ – ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ	133
<i>Βενετία Κουσία</i>	

Νέα Εποχή: Η Εποχή του Ανθρώπου	134
1. Ο επαναπροσδιορισμός της τμηματοποίησης των αγορών	135
2. Οικονομική εξέλιξη: Υλοποίηση των μεγάλων αναστροφών	138
3. Επιταχυνόμενη τεχνολογική Έρευνα και Ανάπτυξη	141
4. Σίγουρη αβεβαιότητα	142

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ	146
<i>Νικόλαος Φίλιππας</i>	

1. Εισαγωγή	146
2. Το κλίμα που επικρατούσε μέχρι το Μάιο του 2012	147
3. Τα πρώτα σημάδια βελτίωσης	151
4. Η νέα παγκόσμια πραγματικότητα	163
5. Επίλογος	166

ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΦΤΩΧΕΙΑ: ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Θεόδωρος Μητράκος*
Τράπεζα της Ελλάδος

1. Εισαγωγή

Η τρέχουσα οικονομική κρίση έχει επηρεάσει δραματικά τους διάφορους κοινωνικούς δείκτες (ανεργία, φτώχεια, ανισότητα, κοινωνικός αποκλεισμός κ.λπ.) και έχει καταστήσει πολύ εύθραυστη την κοινωνική συνοχή. Έτσι, η μελέτη των προβλημάτων της ανισότητας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίοδο της τρέχουσας κρίσης. Επιπλέον όπως έχουν καταδείξει σχετικές μελέτες, η υποστήριξη των πιο αδύναμων τμημάτων της κοινωνίας, σε περίοδο δημοσιονομικής κρίσης και προσαρμογής, πέρα από τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, είναι και κρίσιμος παράγοντας για την επιτυχία του προγράμματος, δηλ. τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και την αποκλιμάκωση του δημόσιου χρέους (Karlanoglou, Rarapanos and Bardakas, 2013). Κατά συνέπεια η διερεύνηση των ζητημάτων αυτών κατά την περίοδο της τρέχουσας κρίσης στη χώρα μας είναι πολλαπλά χρήσιμη και τα ευρήματα των εμπειρικών μελετών μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά στο δημόσιο πολιτικό και κοινωνικό διάλογο.

Στη συνέχεια του άρθρου συνοψίζονται τα ευρήματα από τις λίγες διαθέσιμες ποσοτικές εκτιμήσεις σε σχέση με τις διαστάσεις και τη μεταβολή των κοινωνικών δεικτών της ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα, κατά την πρόσφατη περίοδο της χρηματοπιστωτικής και δημο-

* Το άρθρο απηχεί τις απόψεις του συγγραφέα και όχι κατ' ανάγκη της Τράπεζας της Ελλάδος.

οικονομικής κρίσης. Το άρθρο εκτιμά επίσης τις αναδιανεμητικές επιπτώσεις ορισμένων μέτρων πολιτικής που υιοθετήθηκαν στα πλαίσια των Μνημονίων για την έξοδο της χώρας από την τρέχουσα οικονομική κρίση. Ειδικότερα, η δεύτερη ενότητα παρουσιάζει τις πηγές δεδομένων που χρησιμοποιούνται συνήθως για την ανάλυση των τάσεων και της δομής της ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα, καθώς και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Τα εμπειρικά αποτελέσματα της ανάλυσης σχετικά με την ανισότητα, τον κίνδυνο φτώχειας και τις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών παρουσιάζονται στην τρίτη ενότητα. Στην ίδια ενότητα εξετάζεται η δομή της ανισότητας και η συνεισφορά των διαφόρων πηγών εισοδήματος στη συνολική ανισότητα. Στην τελευταία ενότητα του άρθρου συνοψίζονται τα ευρήματα και διατυπώνονται ορισμένες πιθανές προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

2. Στατιστικά στοιχεία για τη διερεύνηση της ανισότητας και της φτώχειας

Για την ανάλυση της ανισότητας και της φτώχειας αξιοποιούνται στην παρούσα εργασία τόσο τα δημοσιευμένα στοιχεία από τις Ευρωπαϊκές Έρευνες Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC, European Union Statistics on Income and Living Conditions) όσο και το πρωτογενές υλικό των πιο πρόσφατων Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ) που διενεργούνται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Ο βασικός στόχος της έρευνας EU-SILC είναι η μελέτη των συνθηκών διαβίωσης των μελών των νοικοκυριών σε σχέση με το χρηματικό τους εισόδημα, την απασχόληση και τις συνθήκες εργασίας τους, τις συνθήκες στέγασής τους, το επίπεδο εκπαίδευσης και την επαγγελματική τους κατάρτιση, την κατάσταση της υγείας τους και διάφορους άλλους κοινωνικούς και οικονομικούς δείκτες. Η έρευνα αποτελεί τη βασική πηγή των συγκριτικών στατιστικών στοιχείων και δεικτών για την κατανομή του εισοδήματος, τη φτώχεια, την κοινωνική συνοχή και τον κοινωνικό αποκλεισμό σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ο κοινός σχεδιασμός και η κατάρτιση των ερωτηματολογίων της έρευνας, σύμφωνα με τις οδηγίες και την επίβλεψη της Eurostat, φαίνεται να έχει εξασφαλίσει

σε μεγάλο βαθμό τη συγκρισιμότητα των στοιχείων μεταξύ των χωρών της ΕΕ¹.

Το πρωτογενές υλικό των ΕΟΠ επιτρέπει την εκτίμηση των διαστάσεων και την ανάλυση της δομής των κοινωνικών δεικτών με βάση τόσο την κατανομή του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών όσο και την κατανομή της συνολικής τους καταναλωτικής δαπάνης. Σε αυτές τις δύο μεταβλητές, εκτός από τα χρηματικά, περιλαμβάνονται και τα τεκμαρτά στοιχεία εισοδήματος και δαπάνης, όπως π.χ. τα τεκμαρτά ενοίκια λόγω ιδιοκατοίκησης, η αυτοκατανάλωση της δικής τους παραγωγής (κυρίως των αγροτικών νοικοκυριών), η δωρεάν παροχή αγαθών και υπηρεσιών προς το νοικοκυριό από άλλα νοικοκυριά ή επιχειρήσεις κ.ά. Σε αντίθεση με ό,τι παρατηρείται σε άλλες χώρες, η ιδιοκατοίκηση και τα άλλα τεκμαρτά εισοδήματα στην Ελλάδα είναι περισσότερο διαδεδομένα μεταξύ των φτωχών παρά μεταξύ των πλούσιων νοικοκυριών. Επομένως, τυχόν παράλειψη αυτών των στοιχείων του συνολικού πραγματικού εισοδήματος (ή κατανάλωσης) οδηγεί αναπόφευκτα σε υπερεκτίμηση του συνολικού επιπέδου της φτώχειας στην Ελλάδα και πιθανόν σε εσφαλμένη ανάλυση της διάρθρωσης και των χαρακτηριστικών της².

Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο να γίνουν δύο μεθοδολογικές επισημάνσεις που σχετίζονται με το στατιστικό υλικό και των δύο προηγούμενων ερευνών (EU-SILC, ΕΟΠ). Η πρώτη επισήμανση αφορά την κάλυψη του δείγματος των ερευνών: καλύπτονται μόνο τα ιδιωτικά νοικοκυριά και, επομένως, από τα στοιχεία των ερευνών αποκλείονται εξ ορισμού ορισμένα μικρά αλλά, πιθανότατα, ιδιαίτερος φτωχά τμήματα του πληθυσμού (άτομα που διαμένουν σε ιδρύματα και άσυλα, άστεγοι κ.ά.). Επίσης, εί-

1. Η EU-SILC αντικατέστησε το Ευρωπαϊκό Πάνελ Νοικοκυριών (ECHP, European Community Household Panel), που κάλυψε την περίοδο 1994-2001 και αποτελούσε την κυριότερη πηγή πρωτογενών στοιχείων για την ανάλυση της ανισότητας και της φτώχειας στις χώρες της ΕΕ (Eurostat, 2010).

2. Έξι συνολικά διαστρωματικές ΕΟΠ είναι διαθέσιμες από την ΕΛΣΤΑΤ για την περίοδο 1974-2004, ενώ από το 2008 οι έρευνες αυτές διεξάγονται πλέον σε ετήσια βάση με τρόπο ώστε να παρέχουν ταυτόχρονα τόσο διαστρωματικά όσο και διαχρονικά στοιχεία (panel survey).

ναι σχεδόν βέβαιο ότι στο δείγμα των ερευνών αυτών υποαντιπροσωπεύεται η ιδιαίτερα πολυπληθής ομάδα των οικονομικών μεταναστών. Δεδομένου ότι ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών αυξήθηκε σημαντικά την τελευταία δεκαπενταετία πριν την τρέχουσα κρίση στην Ελλάδα και το βιοτικό τους επίπεδο είναι αισθητά χαμηλότερο από το μέσο επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού, είναι πολύ πιθανό ότι οι διαστάσεις της φτώχειας είναι μεγαλύτερες από αυτές που παρουσιάζονται στη συνέχεια. Η δεύτερη επισήμανση αφορά τις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση (ιδιωτική καταναλωτική δαπάνη και διαθέσιμο εισόδημα). Οι μεταβλητές αυτές δεν περιλαμβάνουν την αξία των αγαθών και υπηρεσιών που παρέχονται δωρεάν από το κράτος ή το ποσό της κρατικής επιδότησης για ορισμένα αγαθά και υπηρεσίες. Αυτή η παράλειψη δεν θα είχε ουσιαστικές συνέπειες αν το θεσμικό πλαίσιο παροχής ή ο βαθμός χρησιμοποίησης αυτών των αγαθών και υπηρεσιών δεν διέφεραν από νοικοκυριό σε νοικοκυριό, πράγμα το οποίο δεν ισχύει. Π.χ., τα πολυμελή νοικοκυριά (πολύτεκνες οικογένειες με τέσσερα ή περισσότερα παιδιά), τα οποία, όπως προκύπτει από την ανάλυση που ακολουθεί, αντιμετωπίζουν πολύ υψηλό κίνδυνο φτώχειας, απολαμβάνουν στη χώρα μας μια σειρά επιδοτούμενων ή δωρεάν παρεχόμενων υπηρεσιών (μειωμένο εισιτήριο στα μέσα μαζικής μεταφοράς, μειωμένο τιμολόγιο από ορισμένες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, απαλλαγή από τα τέλη ταξινόμησης για την αγορά ΙΧ αυτοκινήτου κ.ά.). Ο μη συνυπολογισμός των στοιχείων αυτών στον ορισμό του εισοδήματος και της δαπάνης είναι βέβαιο ότι υπερεκτιμά τον κίνδυνο φτώχειας για τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα αλλά και για το σύνολο του πληθυσμού.

3. Εμπειρικά αποτελέσματα

Στο παρόν άρθρο, όπως άλλωστε συνηθίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία, η μονάδα ανάλυσης είναι το μέλος του νοικοκυριού και οι κατανομές που χρησιμοποιούνται είναι εκείνες του ισοδύναμου κατά κεφαλήν εισοδήματος. Το ισοδύναμο εισόδημα προκύπτει διαιρώντας το συνολικό τρέχον εισόδημα του κάθε νοικοκυριού με τον αριθμό των αντίστοιχων

ενηλίκων μελών της. Το πηλίκο που προκύπτει αποδίδεται σε κάθε μέλος του νοικοκυριού μέσω της τεχνικής της εκ νέου στάθμισης του δείγματος με βάση το μέγεθος του νοικοκυριού (αριθμός των μελών). Οι οικογενειακές κλίμακες ισοδυναμίας που χρησιμοποιούνται είναι εκείνες της Eurostat, οι οποίες δίνουν για βαρύτητα 1,0 στον αρχηγό του νοικοκυριού, 0,5 σε καθένα από τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού πάνω από την ηλικία των δεκατριών και 0,3 σε κάθε παιδί ηλικίας μέχρι και δεκατριών. Σύμφωνα με τη μεθοδολογία μέτρησης της φτώχειας, η γραμμή φτώχειας υπολογίζεται με τη σχετική έννοια (φτωχός σε σχέση με τους άλλους) και ορίζεται στο 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος του συνόλου των νοικοκυριών που περιλαμβάνονται στην έρευνα.

3.1. Οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στους δείκτες της φτώχειας

Στην ενότητα αυτή συνοψίζονται τα ευρήματα από τις λίγες διαθέσιμες ποσοτικές εκτιμήσεις σε σχέση με τις διαστάσεις και τη μεταβολή των δεικτών της φτώχειας στην Ελλάδα κατά την πρόσφατη περίοδο της χρηματοπιστωτικής και δημοσιονομικής κρίσης. Σύμφωνα με την έννοια της **σχετικής φτώχειας**, ένα άτομο θεωρείται φτωχό όταν το εισόδημά του δεν επαρκεί για να του εξασφαλίσει βιοτικό επίπεδο συμβατό με τις συνήθειες και τα πρότυπα της συγκεκριμένης κοινωνίας στην οποία ζει. Η προσέγγιση αυτή συνεπάγεται ότι το κατώφλι της φτώχειας αλλάζει σύμφωνα με το μέσο βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού, ενώ, σύμφωνα με την έννοια της **απόλυτης φτώχειας**, παραμένει σταθερό με την πάροδο του χρόνου από την άποψη της πραγματικής αγοραστικής δύναμης.

Με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) που ανακοινώθηκαν από την ΕΛΣΤΑΤ για το 2011 (Δελτίο Τύπου 2/11/2012), το 21,4% του πληθυσμού της χώρας ή 901.194 νοικοκυριά με συνολικό αριθμό μελών 2.341.400 άτομα βρίσκονται κάτω από το χρηματικό όριο της **σχετικής φτώχειας** (με βάση τα εισοδήματα του 2010). Στην Ελλάδα, το χρηματικό όριο της σχετικής φτώχειας το 2011 για ένα μονομελές νοικοκυριό

ήταν 6.591 ευρώ το έτος (έναντι 7.178 το 2010), ενώ για ένα τετραμελές νοικοκυριό με δύο ενήλικες και δύο παιδιά ήταν 13.842 ευρώ (2010: 15.073). Το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα του συνόλου των νοικοκυριών της χώρας ανήλθε το 2010 σε 21.590 ευρώ, μειωμένο κατά 12,2% έναντι του προηγούμενου έτους (2009: 24.224 ευρώ), μετά δηλαδή την εφαρμογή των μέτρων του πρώτου Μνημονίου.

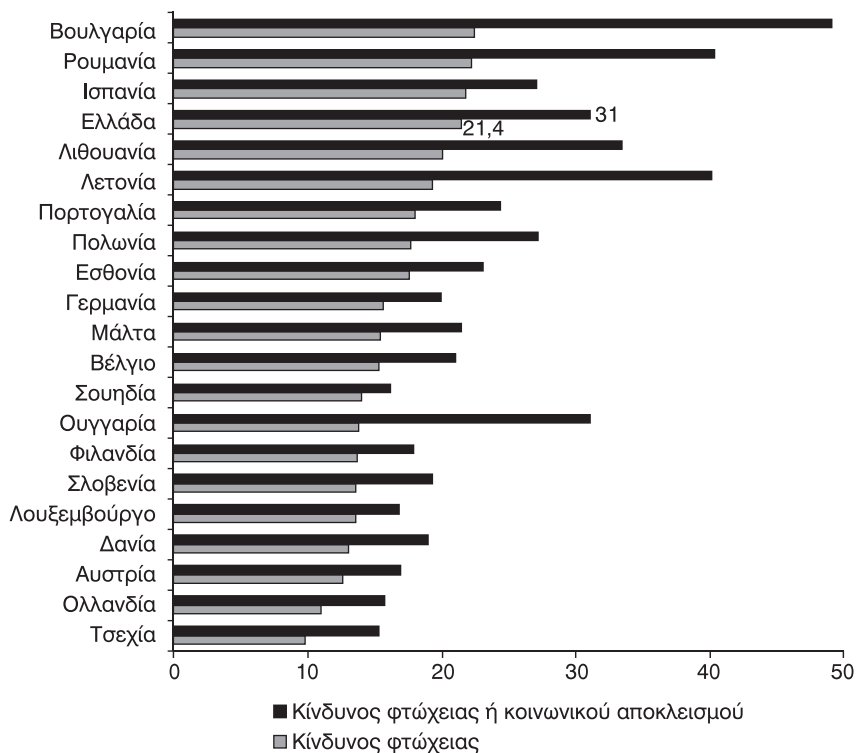
Ο δείκτης του κινδύνου σχετικής φτώχειας για την Ελλάδα αυξήθηκε κατά τα δύο πρώτα έτη της τρέχουσας κρίσης (εισοδήματα 2008: 19,7%, 2009: 20,1%, 2010: 21,4%), ενώ παραμένει σημαντικά υψηλότερος από ό,τι στις περισσότερες χώρες της ΕΕ (ΕΕ-27, EU-SILC 2011: 16,4%, βλ. Διάγραμμα 1).

Εξαιρετικά υψηλότερο είναι το ποσοστό του πληθυσμού Ελλάδας που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό (δηλ. διαβιοί με υλικές στερήσεις ή και με χαμηλή ένταση εργασίας), το οποίο ανέρχεται σε 31,0% ή σε 3.403.000 άτομα. Επιπλέον, ο πληθυσμός που διαβιοί σε νοικοκυριά στα οποία δεν εργάζεται κανένα μέλος ή εργάζεται λιγότερο από 3 μήνες συνολικά το έτος ανέρχεται το 2011 σε 837.300 άτομα, ενώ στο προηγούμενο έτος (2010) ανερχόταν σε 544.800 άτομα (αύξηση 53,7% μόνο με την εφαρμογή των μέτρων του πρώτου Μνημονίου).

Ορισμένοι ακόμα δείκτες σχετικής φτώχειας φτάνουν σε παρόμοια συμπεράσματα. Το χάσμα της σχετικής φτώχειας μετράει τη διαφορά μεταξύ του ορίου της φτώχειας (για το σύνολο του πληθυσμού) και του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος των ατόμων που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας, ως ποσοστό του τελευταίου. Ο δείκτης αυτός υπολογίζεται σε 26,1% το 2011, γεγονός που σημαίνει ότι το 50% των φτωχών έχουν εισόδημα μεγαλύτερο από το 73,9% της γραμμής φτώχειας (€6.591), δηλαδή πάνω από €4.870 ετησίως ανά άτομο. Υψηλότερο χάσμα (27,4%) καταγράφεται μεταξύ των παιδιών ηλικίας 0-17 ετών, ενώ για άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω το αντίστοιχο ποσοστό είναι μόλις 21,1%.

Σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Eurostat για το 2011 (εισοδήματα 2010) που απεικονίζονται

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Κίνδυνος φτώχειας σε χώρες της ΕΕ: 2011

Πηγή: Eurostat (EU-SILC).

στο Διάγραμμα 1, η Ελλάδα βρίσκεται στην ομάδα των χωρών με τη μεγαλύτερη φτώχεια (21,4%) μαζί με την Ισπανία (21,8%), Ρουμανία (22,2%) και Βουλγαρία (22,4%). Η σχετική θέση της Ελλάδος παραμένει περίπου ίδια και με βάση το δείκτη του χάσματος της φτώχειας αλλά και το δείκτη που εκτός από τον κίνδυνο της φτώχειας συνδυάζει και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Πράγματι, ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ήταν για τη χώρα μας το 2011 31%, μεγαλύτερος από τις άλλες χώρες της ΕΕ με εξαίρεση τη Λιθουανία (33,4%), τη Λετονία (40,1%), τη Ρουμανία (40,3%) και τη Βουλγαρία (49,1%, βλ. Eurostat, 2012). Στην ομάδα των ευρωπαϊκών χωρών με το μικρότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζονται κατά σειρά η Τσεχία (15,3%), η Ολλανδία

(15,7%), η Σουηδία (16,1%), το Λουξεμβούργο (16,8%) και η Αυστρία (16,9%). Η τιμή του ποσοστού φτώχειας για τις χώρες αυτές κυμαίνεται από 9,8% έως 14%³.

Δραματική είναι η επιδείνωση των δεικτών φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της τρέχουσας κρίσης, **σε απόλυτους όρους**, δηλαδή όταν το κατώφλι της φτώχειας παραμένει διαχρονικά σταθερό σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης. Πράγματι, ενώ το ποσοστό φτώχειας για το έτος 2010 υπολογιζόμενο με το κατώφλι φτώχειας του έτους 2005 (60% του διάμεσου εισοδήματος του 2005 εκφρασμένου σε τιμές του 2010 με βάση τον εναρμονισμένο δείκτη τιμών καταναλωτή) ήταν 16,0%, το αντίστοιχο ποσοστό για το επόμενο έτος (2011) έφτασε στο 22,9%. Με άλλα λόγια, μέσα σε ένα μόλις έτος στην περίοδο της τρέχουσας κρίσης είχαμε αύξηση της φτώχειας σε απόλυτους όρους κατά 6,9 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 43,1% (Πίνακας 1).

Από την εξέταση των δεικτών για τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην Ελλάδα προκύπτει ότι η στέρηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών (δυσκολία ικανοποίησης βασικών αναγκών, ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης, επιβάρυνση από τις δαπάνες στέγασης, αδυναμία πληρωμής δανείων ή αγορών με δόσεις, δυσκολίες στην πληρωμή πάγιων λογαριασμών, δυσκολία αντιμετώπισης των συνήθων αναγκών, ποιότητα ζωής) δεν αφορά μόνο το φτωχό πληθυσμό, αλλά και σημαντικό μέρος του μη φτωχού πληθυσμού. Για παράδειγμα, το ποσοστό του πληθυσμού που διαμένει σε κατοικία με στενότητα χώρου ανέρχεται σε 25,9% για το σύνολο του πληθυσμού, ενώ είναι 23,2% για το μη φτωχό πληθυσμό και

3. Στην ΕΕ των 27, το 2011, συνολικά 119,6 εκατομμύρια άνθρωποι, ή το 24,2% του πληθυσμού, ήταν σε κίνδυνο της φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, σε σύγκριση με 23,4% το 2010 και 23,5% το 2008 (Eurostat, 2012). Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα αυτά βρέθηκαν τουλάχιστον σε μία από τις ακόλουθες τρεις δυσμενείς καταστάσεις: σε κίνδυνο φτώχειας, σε υλική αποστέρηση ή ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας. Η μείωση του αριθμού των ατόμων που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό στην ΕΕ είναι ένας από τους βασικούς στόχους της στρατηγικής «Ευρώπη 2020». Για πρόσφατες συγκρίσεις μεταξύ κρατών βλ. OECD, 2008, 2011, 2013· Eurostat, 2010, 2012, 2013.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εκτιμήσεις σχετικής και απόλυτης φτώχειας στην περίοδο 2009-2012

Εισοδήματα	Διαθέσιμο εισόδημα ανά νοικοκυριό (% μεταβολή)	Σχετική φτώχεια	Απόλυτη φτώχεια (κατώφλι 2005)**
2009	24.224€	20,1%	16,0%
2010	21.590€ (-12,2%)	21,4%	22,9%
2011*	(-8,1%)	22,3%	27,5%
2012*	(-12,6%)	23,6%	34,6%

Πηγή: EU_SILC και εκτιμήσεις μελέτης.

* Εκτιμήσεις. Στοιχεία αποδοχών από την Έκθεση του Προϋπολογισμού 2013 για μισθούς και συντάξεις και του ΜΠΔΣ 2013-2016 (κυκλοφόρησε στις 31 Οκτωβρίου).

** Δείκτες φτώχειας σε απόλυτους όρους, δηλαδή όταν το κατώφλι της φτώχειας παραμένει διαχρονικά σταθερό σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης. Ειδικότερα, το ποσοστό φτώχειας για κάθε έτος υπολογιζόμενο με το κατώφλι φτώχειας του έτους 2005 (60% του διάμεσου εισοδήματος του 2005 εκφρασμένου σε τιμές του κάθε επιμέρους έτους με βάση τον εναρμονισμένο δείκτη τιμών καταναλωτή).

35,8% για το φτωχό πληθυσμό. Επίσης, το 24,9% του μη φτωχού πληθυσμού έχει οικονομική δυσκολία να αντιμετωπίσει έκτακτες, αλλά αναγκαίες δαπάνες αξίας περίπου 600 ευρώ, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το φτωχό πληθυσμό εκτιμάται σε 69,5%.

Συνοψίζοντας, στα πρώτα έτη της κρίσης (2009-10) η σχετική φτώχεια αυξήθηκε ελαφρά (2008: 19,7%, 2009: 20,1%, 2010: 21,4%) ενώ, οι διαστάσεις της «απόλυτης» φτώχειας αυξήθηκαν δραματικά (μέτρα πρώτου Μνημονίου). Ορισμένες εκτιμήσεις του παρόντος άρθρου για τα πιο πρόσφατα έτη 2011 και 2012 οδηγούν σε ανησυχητικά συμπεράσματα, ενώ τα μέτρα που προβλέπονται στον Προϋπολογισμό του 2013 για μισθούς και συντάξεις, καθώς και το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής (ΜΠΔΣ) 2013-16, δεν δίνουν περιθώρια αισιοδοξίας για τα αμέσως επόμενα έτη. Πράγματι, η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος το 2010 (κατά -12,2%) είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της σχετικής φτώχειας κατά 1,3 εκατοστιαίες μονάδες (από 20,1% το 2009 σε 21,4% το 2010) και της απόλυτης φτώχειας κατά 6,9 εκατοστιαίες μονάδες (από 16,0% το 2009 σε 22,9% το 2010). Είναι απλουστευτικό αλλά

ταυτόχρονα λογικό να υποθέσει κανείς ότι ανάλογες μεταβολές των δεικτών φτώχειας θα καταγραφούν και λόγω των μειώσεων του διαθέσιμου εισοδήματος στα επόμενα έτη 2011 (κατά -8,1%), 2012 (κατά -12,6%) και 2013 (κατά -11,4%, εκτιμήσεις Προϋπολογισμού 2013 και ΜΠΔΣ 2013-16). Η αναλογική εφαρμογή και στα επόμενα έτη του ό,τι καταγράφηκε το πρώτο έτος της κρίσης (2010) οδηγεί σε ορισμένες απλοϊκές εκτιμήσεις του παρόντος άρθρου οι οποίες παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Οι εκτιμήσεις του πίνακα, δείχνουν ότι το 2011 το 27,5% του πληθυσμού θα βρίσκεται σε απόλυτη φτώχεια (δηλαδή κάτω από τη γραμμή της φτώχειας όπως αυτή είχε οριστεί για το έτος 2005). Το αντίστοιχο ποσοστό για το 2012 εκτιμάται σε 34,6%, καταδεικνύοντας πλέον τις δραματικές διαστάσεις που έχει λάβει η απόλυτη φτώχεια στη χώρα μας.

Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας δημοσιονομικής κρίσης και βαθιάς ύφεσης ορισμένες δυσμενείς εξελίξεις και κυρίως η δραματική αύξηση του ποσοστού ανεργίας (από 7,2% το β' και το γ' τρίμηνο του 2008 σε 27,1% το β' τρίμηνο του 2013) εκτιμάται ότι συνετέλεσαν στην αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Επισημαίνεται επίσης ότι η σημαντική αύξηση του αριθμού των ανέργων (από 355 χιλιάδες το γ' τρίμηνο του 2008 σε 1.350.435 άτομα το β' τρίμηνο του 2013) συνδυάζεται και με άλλες ακόμη πιο ανησυχητικές παραμέτρους στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης. Για παράδειγμα, η ανεργία έχει πλέον πλήξει τον πιο σκληρό πυρήνα του κοινωνικού ιστού, καθώς το μερίδιο των ανέργων που δηλώνουν "αρχηγοί ή υπεύθυνοι νοικοκυριού" έχει αυξηθεί κατά 10 περίπου εκατοστιαίες μονάδες κατά την τελευταία τριετία.

Σε ανάλογα αποτελέσματα κατέληξε και η έρευνα των Matsaganis and Leventi (2011, 2013a, 2013b) σε μια προσπάθεια να εκτιμήσουν τις αλλαγές στην κατανομή του εισοδήματος που σχετίζονται τόσο με τα μέτρα λιτότητας όσο και με τη γενικότερη ύφεση στην Ελλάδα κατά την τρέχουσα περίοδο της κρίσης, αξιοποιώντας το ευρωπαϊκό μοντέλο μικροπροσομοίωσης φόρων-παροχών EUROMOD. Με βάση την ανάλυση των συγγραφέων η σχετική φτώχεια αυξήθηκε ελαφρώς στο 21,3% το 2012 (από 20,0% το 2009), ενώ η απόλυτη φτώχεια φαίνεται ότι έχει αυξηθεί δραματικά σε 37,0% το 2012. Όσον αφορά τα ποσοστά φτώχειας

ανά κατηγορία, η κατάσταση των ανέργων αναδεικνύεται από τους συγγραφείς σαφώς ανησυχητική, καθώς το θεσμικό πλαίσιο παροχής της σχετικής βοήθειας προς τα άνεργα άτομα είναι ιδιαίτερα περιοριστικό με στενές προϋποθέσεις επιλεξιμότητας και υψηλά ποσοστά μη ανάληψης (μέγιστη διάρκεια των παροχών ανεργίας μόλις 12 μήνες ενώ μόλις το 19% του άνεργου πληθυσμού είχε λάβει το σχετικό βοήθημα το 2012). Καθώς το (μακροπρόθεσμο) ποσοστό ανεργίας αναμένεται να παραμείνει σε υψηλά επίπεδα στο άμεσο μέλλον, η φτώχεια μεταξύ των ανέργων τείνει να γίνει κατά τους συγγραφείς το νέο κοινωνικό ζήτημα.

Η αύξηση της ανισότητας με βάση τα ευρήματα της έρευνας των Matsaganis and Leventi άρχισε ένα χρόνο μετά την έναρξη της κρίσης και επιταχύνθηκε καθώς η ύφεση βάθυνε με κύριο μοχλό την οικονομική ύφεση και ιδίως την αύξηση της ανεργίας παρά εξαιτίας των ίδιων των μέτρων λιτότητας αυτών καθ' αυτών. Πράγματι, ορισμένες από τις παρεμβάσεις στα πλαίσια των Μνημονίων φαίνεται να είχαν μια προοδευτική επίδραση στην κατανομή εισοδήματος είτε επειδή είχε ληφθεί ειδική μέριμνα κατά το σχεδιασμό τους για μια πιο «δίκαιη» πολιτική (π.χ. στην περίπτωση των εισφορών αλληλεγγύης συνταξιούχων), είτε επειδή εκείνοι που πλήττονταν περισσότερο βρίσκονταν στο πάνω μέρος της κατανομής (π.χ. οι περικοπές αποδοχών στην περίπτωση του δημόσιου τομέα). Ωστόσο, αυτό αντισταθμίστηκε εν μέρει από την αντίστροφα προοδευτική επίδραση του έκτακτου φόρου περιουσίας (ΕΤΑΚ, ΕΕΤΗΔΕ μέσω ΔΕΗ κ.ά.), τη μείωση της παροχής ασφάλισης κατά της ανεργίας, αλλά και τις αυξήσεις στην έμμεση φορολογία (π.χ. του ΦΠΑ το 2010, των ειδικών φόρων κατανάλωσης στα ποτά, τσιγάρα και πετρέλαιο θέρμανσης) και άλλων φόρων. Τέλος, οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι η κρίση έχει ανατρέψει το παραδοσιακό οικογενειακό πρότυπο με τον «άντρα κουβαλητή» (ηλικίας 30-44), λόγω της ανεργίας, να μην είναι πλέον σε θέση να αποτρέψει την οικογένειά του από καταστάσεις φτώχειας και ανέχειας. Οι πρόσφατες απώλειες απασχόλησης και εισοδήματος αύξησαν σημαντικά τη ζήτηση για κοινωνική προστασία αλλά η απάντηση του κοινωνικού κράτους υπήρξε ανεπαρκής, παρά τη σχετική ρητορική των πολιτικών παραγόντων στο εσωτερικό και σε διεθνείς οργανισμούς.

3.2. Μετατοπίσεις της φτώχειας διαχρονικά και ομάδες υψηλού κινδύνου

Σημαντικές μετατοπίσεις του κινδύνου φτώχειας καταγράφονται διαχρονικά, παρά τη σχετική σταθερότητα του συνολικού επιπέδου του στην περίοδο 1994-2010 (19,5%-23%, βλ. Tsakloglou and Mitrakos, 2012). Πιο συγκεκριμένα, η φτώχεια φαίνεται να μετατοπίζεται από την ομάδα των ηλικιωμένων 65+ (2005: 27,9%, 2010: 21,3%) προς την ομάδα των νεότερων ζευγαριών με παιδιά, από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές και από τους λιγότερο εκπαιδευμένους προς τις υψηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Επιπλέον, μετά το 2005 η παιδική φτώχεια φαίνεται να βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία διεύρυνσης (450.000 παιδιά ζουν σε φτωχή νοικοκυριά, 2005: 19,3%, 2010: 23,7%)⁴.

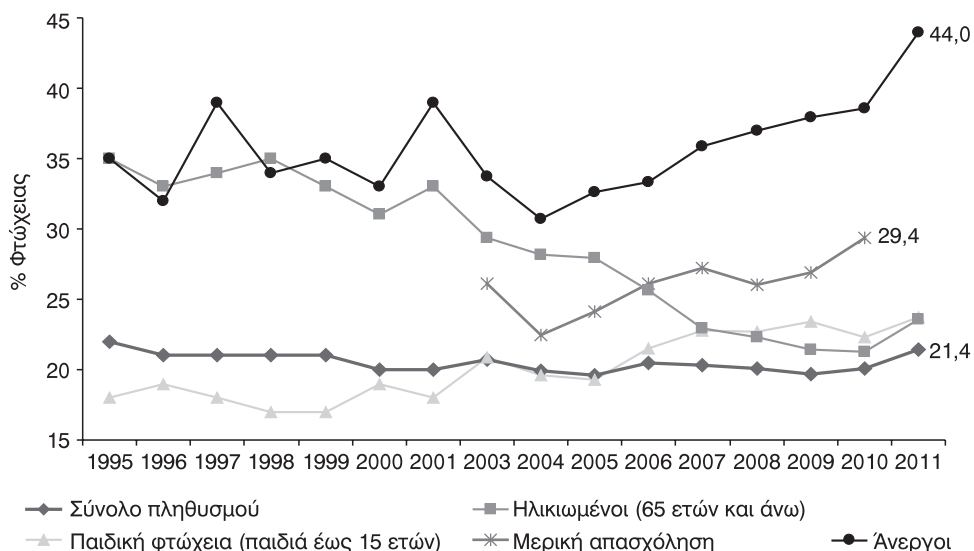
Πιο αναλυτικά, τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα η φτώχεια φαίνεται να μετατοπίζεται από την ομάδα των ηλικιωμένων προς την ομάδα των νεότερων ζευγαριών με παιδιά, αλλά και προς τους νέους εργαζομένους. Ειδικότερα, το ποσοστό των παιδιών μέχρι 15 ετών που ζουν κάτω από το όριο της σχετικής φτώχειας αυξήθηκε σε 23,7% το 2011 (ΕΕ-27: 20,2%), από 19,3% το 2005 και είναι υψηλότερο κατά δύο και πλέον εκατοστιαίες μονάδες από το αντίστοιχο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Σε αυτό φαίνεται ότι συνέβαλαν η μείωση των κατώτατων μισθών, η αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση, προσωρινή εργασία κ.ά.) και η δραματική αύξηση της ανασφάλιστης και παράνομης εργασίας (Διάγραμμα 2).

Με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία της έρευνας EU-SILC, ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα είναι κυρίως οι άνεργοι (ποσοστό φτώχειας 44,0%) και ιδιαίτερα οι άνεργοι άνδρες (ποσοστό φτώχειας 48,4%, αυξημένο κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες έναντι του προηγούμενου έτους που ήταν 38,5%), τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα εξαρτώμενο παιδί (43,2% έναντι 33,4% το προηγούμενο έτος), τα νοι-

4. Στην πλειονότητα των κρατών μελών, τα παιδιά επηρεάζονται περισσότερο από τουλάχιστον μία από τις τρεις μορφές φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (Eurostat, 2013).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Διαχρονική μεταβολή του κινδύνου φτώχειας για επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες 1995-2011: κατανομή διαθέσιμου εισοδήματος

Πηγή: Eurostat (EU-SILC).

κοκυριά με έναν ενήλικα ηλικίας 65 ετών και άνω (29,7%), οι μη οικονομικά ενεργοί εκτός των συνταξιούχων (νοικοκυρές κ.λπ., 30,0%), οι γυναίκες (συνήθως ηλικιωμένες) που ζουν μόνες (25,8%), τα νοικοκυριά με 3 ή περισσότερους ενήλικες με εξαρτώμενα παιδιά (24,7%), τα νοικοκυριά που διαμένουν σε ενοικιασμένη κατοικία (25,9%) αλλά και τα παιδιά ηλικίας 0-17 ετών (23,7%) και κυρίως τα παιδιά των μεταναστών (43,1%).

Από την ανάλυση της μελέτης και την εκτίμηση ενός οικονομετρικού υποδείγματος τύπου Logit προέκυψαν ορισμένα ενδιαφέροντα ευρήματα σε σχέση με το ερώτημα ποιοι παράγοντες επηρεάζουν σημαντικά την πιθανότητα ένα μέλος του πληθυσμού να βρεθεί κάτω από τη γραμμή φτώχειας, δηλ. ποιοι είναι οι πραγματικά «πτωχογόνοι» παράγοντες; Ειδικότερα, η πιθανότητα φτώχειας εμφανίζεται να είναι αρνητικά συνδεδεμένη με το βαθμό αστικότητας του τόπου κατοικίας και, κυρίως, με το εκπαιδευτικό επίπεδο του αρχηγού του νοικοκυριού. Επιπλέον, η πιθανότητα ένα άτομο να βρεθεί κάτω από τη γραμμή φτώχειας είναι σημαντικά

υψηλότερη στα ηλικιωμένα άτομα που ζουν σε μονομελή ή διμελή νοικοκυριά, στους ανέργους και στα νοικοκυριά με πολλά παιδιά.

Τέλος, επισημαίνεται η ιδιαίτερη συμβολή των τεκμαρτών εισοδημάτων (ιδιοκατοίκηση κ.ά.) στη μείωση της φτώχειας κατά 3,3 συνολικά μονάδες και 7 μονάδες στους ηλικιωμένους με βάση την ανάλυση των πλέον πρόσφατων στοιχείων της ΕΟΠ 2011.

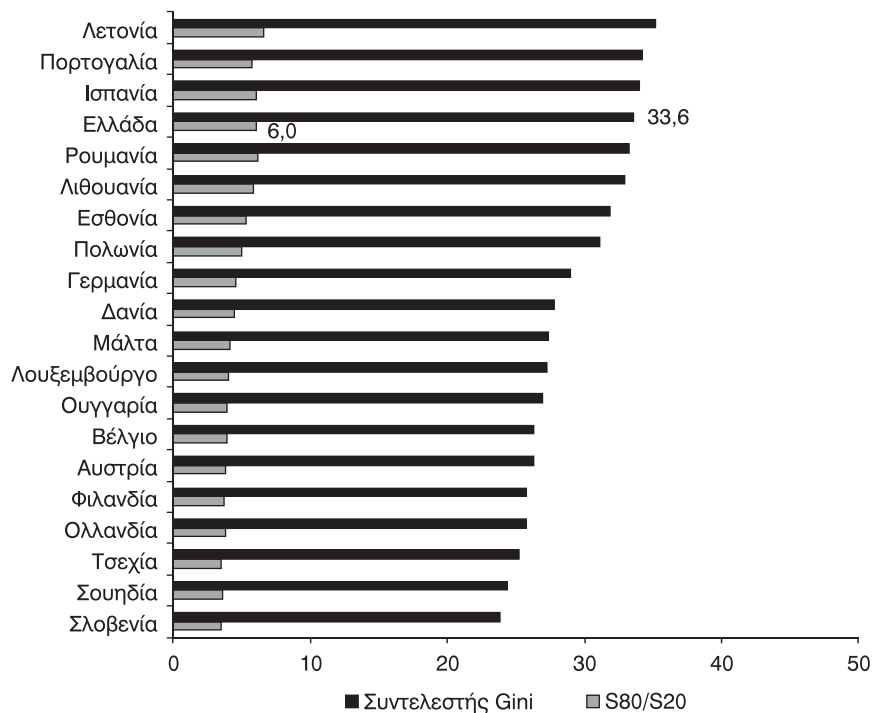
3.3. Οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην ανισότητα

Κατά τα πρώτα τρία χρόνια της παγκόσμιας κρίσης που ξέσπασε το 2007, η ανισότητα στα εισοδήματα από εργασία και κεφάλαιο εκτιμάται ότι αυξήθηκε στις χώρες του ΟΟΣΑ περίπου όσο και κατά τα δώδεκα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης (OECD, 2013). Η Ελλάδα εισήλθε στην κρίση αυτή με υψηλά επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΕ, τα οποία αυξήθηκαν ακόμα περισσότερο στη διάρκεια της κρίσης. Σύμφωνα με το συντελεστή Gini και τις τιμές που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3, η Ελλάδα μαζί με τη Λετονία, την Πορτογαλία και την Ισπανία, συγκαταλέγεται στις πέντε χώρες της ΕΕ με τα υψηλότερα ποσοστά ανισότητας. Ειδικότερα, τα αποτελέσματα της έρευνας EU-SILC για το 2011 δείχνουν ότι ο συντελεστής Gini είναι 33,6 (εισοδήματα του 2010) για την Ελλάδα, έναντι 30,7 για το μέσο όρο της ΕΕ-27. Επιπλέον, το πλουσιότερο 20% των νοικοκυριών στη χώρα μας κατέχει 6,0 φορές μεγαλύτερο μερίδιο εισοδήματος από ό,τι το φτωχότερο 20% (δείκτης S80/S20), ενώ ο αντίστοιχος λόγος λαμβάνει τιμή 5,0 για το σύνολο των χωρών της ΕΕ-27.

Όσον αφορά τη δομή της ανισότητας στην Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζεται συχνά στις δημόσιες συζητήσεις, η οικονομική ανισότητα βρίσκεται σχεδόν κατά 75% στο εσωτερικό των διαφόρων κοινωνικοοικονομικών ομάδων του πληθυσμού με βάση δημογραφικά, γεωγραφικά, επαγγελματικά, εκπαιδευτικά και άλλα κριτήρια, παρά σε διαφορές μεταξύ των ομάδων αυτών. Το χαρακτηριστικό αυτό της δομής της ανισότητας παραμένει ισχυρό σε όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο για την Ελλάδα όπως και στην τρέχουσα περίοδο της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, κατά την ομαδοποίηση του πληθυσμού ανάλογα με την περιοχή της κα-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Η εισοδηματική ανισότητα στις χώρες της ΕΕ: GINI 2011, S80/S20

Πηγή: Eurostat, (EU-SILC).

τοικίας του, το βαθμό αστικότητας, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά και την επαγγελματική κατάσταση του αρχηγού του νοικοκυριού, από την ανάλυση των στοιχείων της ΕΟΠ 2011 που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 4 προέκυψε ότι οι εισοδηματικές διαφορές που βρίσκονται στο εσωτερικό των ομάδων αυτών ερμηνεύουν πάνω από το 85% της συνολικής ανισότητας. Έτσι, ακόμα και η πλήρης εξάλειψη των εισοδηματικών διαφορών μεταξύ των ομάδων αυτών θα επιφέρει μόλις κατά 15% μείωση της συνολικής ανισότητας, εφόσον οι διαφορές στο εσωτερικό των ομάδων παραμένουν αμετάβλητες.

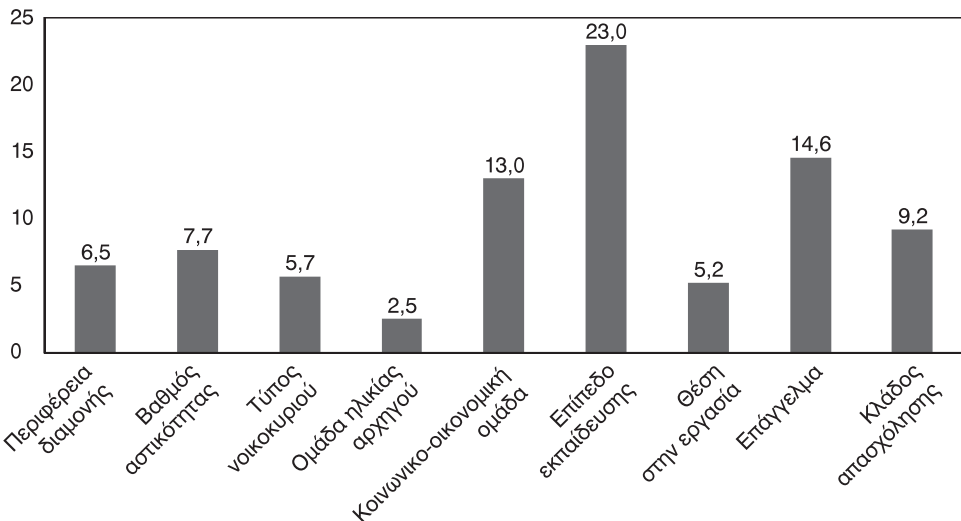
Ωστόσο, όταν ο πληθυσμός χωρίζεται σε 5 ομάδες ανάλογα με το εκπαιδευτικό επίπεδο του αρχηγού νοικοκυριού, σχεδόν το ένα τέταρτο της συνολικής ανισότητας αποδίδεται σε διαφορές μεταξύ των εν λόγω

εκπαιδευτικών ομάδων. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαίδευση παραμένει διαχρονικά ο σημαντικότερος παράγοντας άμβλυσης των ανισοτήτων και της φτώχειας, καθώς οι εκπαιδευτικές ανισότητες φαίνεται να είναι πολύ πιο στενά συνδεδεμένες με τις οικονομικές ανισότητες σε σχέση με άλλους δημογραφικούς και κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες (επάγγελμα, ηλικία, μέγεθος και σύνθεση του νοικοκυριού, τόπος κατοικίας, φύλο, κ.λπ.). Με άλλα λόγια, οι εκπαιδευτικές ανισότητες μπορούν από μόνες τους να ερμηνεύσουν σχεδόν το ένα τέταρτο των οικονομικών ανισοτήτων (23,0%). Κατά συνέπεια, πολιτικές που αποσκοπούν στην άμβλυση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων είναι βέβαιο ότι μπορούν να συμβάλουν στον περιορισμό των οικονομικών ανισοτήτων και της φτώχειας σε μακροπρόθεσμη βάση. Οι πολιτικές αυτές μπορεί να στοχεύουν στην αύξηση του αριθμού των ετών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και στη μείωση του ποσοστού της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου, διατηρώντας τα σχολεία και τα πανεπιστήμια «ανοιχτά», μειώνοντας τις χιλιάδες των χαμένων διδακτικών ωρών, και γενικά στηρίζοντας το δημόσιο σχολείο στο οποίο φοιτούν τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Διάσπαση ανισότητας ανά πληθυσμιακή ομάδα:

Μερίδιο (%) των διαφορών “μεταξύ ομάδων” στη συνολική ανισότητα

Στο υπόλοιπο αυτής της ενότητας, η συνολική εισοδηματική ανισότητα κατανέμεται στις επιμέρους πηγές εισοδήματος (μισθούς, συντάξεις, ενοίκια κ.λπ.) και με τον τρόπο αυτό εκτιμάται η συμβολή κάθε πηγής στη συνολική ανισότητα ή ισότητα. Η τεχνική που εφαρμόζεται, όπως και στις περισσότερες σχετικές εμπειρικές μελέτες, βασίζεται κυρίως στη διάσπαση του συντελεστή Gini σύμφωνα με τη μεθοδολογία των Pyatt, Chen και Fei (1980). Η αξιοποίηση στην ανάλυση και του συντελεστή μεταβλητότητας με βάση τη μεθοδολογία του Shorrocks (1982), μας επιτρέπει τον έλεγχο της ευαισθησίας των εκτιμήσεων ως προς το δείκτη ανισότητας και την ευαισθησία τους στα διάφορα τμήματα της κατανομής (συντελεστής Gini γύρω από τη διάμεσο, συντελεστής μεταβλητότητας στα άκρα της κατανομής)⁵.

Στον Πίνακα 2 δίνονται οι εκτιμήσεις της ελαστικότητας κάθε δείκτη ανισότητας στις αναλογικές μεταβολές των εισοδημάτων των επιμέρους πηγών. Το άθροισμα όλων των παραπάνω ελαστικοτήτων είναι πάντα ίσο με το μηδέν, δεδομένου ότι μία ισο-ποσοστιαία αύξηση όλων των εισοδημάτων δεν αλλάζει τη συνολική εισοδηματική ανισότητα ή το συντελεστή Gini (ιδιότητα ανεξαρτησίας ως προς τον μέσο). Το συνολικό εισόδημα των νοικοκυριών κατανέμεται σε μισθούς και ημερομίσθια από την κύρια και δευτερεύουσα εργασία (συμπεριλαμβανομένων δώρων Χριστουγέννων και Πάσχα και επιδομάτων διακοπών), εισοδήματα από αυτοαπασχόληση και επιχειρήσεις (εξαιρουμένων των γεωργικών εισοδημάτων), αγροτικό εισόδημα, εισόδημα από κεφάλαιο (ενοίκια, τόκοι και μερίσματα), εισόδημα από κύριες και επικουρικές συντάξεις, καθώς και από κάθε είδους μεταβιβάσεις και κοινωνικές παροχές (οικογενειακά επιδόματα, επίδομα ανεργίας, επίδομα ασθενείας, επίδομα μητρότητας, στεγαστικό επίδομα, επίδομα γάμου, υποτροφίες και οικονομική βοήθεια από συγγενείς και φίλους, κλπ). Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2, οι μισθοί και τα ημερομίσθια αποτελούν την κύρια πηγή εισοδήματος των νοικοκυριών (33,6% στο σύνολο), και ακολουθούν οι συντάξεις (20,2%), τα εισοδήματα κεφαλαίου (19,3%) και τα εισοδήματα από αυτοαπασχόληση (17,5%).

5. Για μία εφαρμογή των τεχνικών αυτών στην Ελλάδα βλ. Mitrakos (1998) and Aggelopoulou, Zografakis and Sypsas (2010).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Διάσπαση ανισότητας κατά πηγή εισοδήματος

Πηγή εισοδήματος	Μερίδιο εισοδήματος	Ελαστικότητα συντελεστή Gini	Ελαστικότητα συντελεστή μεταβλητότητας
Μισθοί & ημερομίσθια	33,6	0,040	-0,035
Εισόδημα αυτοαπασχόλησης	17,5	0,078	0,090
Αγροτικά εισοδήματα	5,2	-0,048	-0,062
Εισοδήματα κεφαλαίου (ενοίκια, τόκοι κ.λπ.)	19,3	0,035	0,038
Συντάξεις	20,2	-0,052	-0,060
Μεταβιβάσεις	4,2	-0,065	-0,064
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	0,000	0,000

Πηγή: Επεξεργασία των μικρο-δεδομένων της ΕΟΠ 2011, ΕΛΣΤΑΤ.

Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων των ελαστικοτήτων για τον συντελεστή Gini (τρίτη στήλη του Πίνακα 2) δείχνουν ότι μια μείωση κατά 10% στα εισοδήματα από αυτοαπασχόληση, κεφάλαιο ή από μισθούς-ημερομίσθια θα έχουν ως αποτέλεσμα τη μείωση του συντελεστή Gini κατά 0,78%, 0,35% ή 0,40%, αντίστοιχα. Από την άλλη πλευρά, ανάλογη μείωση στις συντάξεις, τα γεωργικά εισοδήματα και τις μεταβιβάσεις φαίνεται ότι θα έχουν σημαντική επίδραση στην αύξηση της συνολικής ανισότητας κατά 0,52%, 0,48% και 0,65%, αντίστοιχα. Το αποτέλεσμα αυτό είναι πολύ σημαντικό, δεδομένου ότι το γεωργικό εισόδημα και οι μεταβιβάσεις αποτελούν μόνο το 5,2% και 4,2%, αντίστοιχα, του συνολικού εισοδήματος. Τα προηγούμενα αποτελέσματα γενικά ισχύουν ανεξαρτήτως του δείκτη ανισότητας και του συστήματος στάθμισης της ανισότητας (ευαισθησία του δείκτη) στα διάφορα τμήματα της κατανομής του εισοδήματος. Ωστόσο, η κατεύθυνση της συμβολής των μισθών και των ημερομισθίων στη συνολική ανισότητα είναι πολύ ευαίσθητη και εξαρτάται από το δείκτη ανισότητας που χρησιμοποιείται στην ανάλυση. Πράγματι, η ελαστικότητα στην περίπτωση των μισθών και των ημερομισθίων μεταβάλλεται από 0,040 στην περίπτωση του συντελεστή Gini σε -0,035 στην περίπτωση του συντελεστή μεταβλητότητας. Είναι προφανές ότι τα

αποτελέσματα της ανάλυσης δεν καταδεικνύουν με σαφήνεια αν οι περικοπές στους μισθούς και τα ημερομίσθια κυρίως στο δημόσιο τομέα, που εφαρμόστηκαν στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης στα πλαίσια των Μνημονίων, έχουν οδηγήσει σε αύξηση ή μείωση της συνολικής ανισότητας.

Τα προηγούμενα ευρήματα είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για την εκτίμηση της αναδιανεμητικής επίδρασης των εισοδηματικών παρεμβάσεων που έγιναν τα τελευταία χρόνια. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δείχνουν ότι οι οικονομικές πολιτικές που είχαν ως αποτέλεσμα την ομοιομορφη ή αναλογική μείωση των γεωργικών εισοδημάτων, των συντάξεων και των μεταβιβάσεων προς τα νοικοκυριά ή/και την αναλογική αύξηση των εισοδημάτων από αυτοαπασχόληση και κεφάλαιο είναι πιθανόν ότι έχουν οδηγήσει στην αύξηση της συνολικής ανισότητας. Αυτό εξηγείται από τη σχετικά μεγαλύτερη συμμετοχή των εισοδημάτων της πρώτης ομάδας στο συνολικό εισόδημα των φτωχότερων νοικοκυριών, καθώς και από τη σχετικά υψηλότερη συμβολή των τελευταίων εισοδημάτων στο συνολικό εισόδημα των πλουσιότερων νοικοκυριών. Λόγω της σχετικά μεγαλύτερης συνεισφοράς των μισθών και των ημερομισθίων στα μεσαία εισοδηματικά στρώματα, το μέγεθος και η κατεύθυνση της συμβολής τους στη συνολική ανισότητα δεν είναι ξεκάθαρο. Έτσι, για παράδειγμα η πρόσφατη κατάργηση των δώρων του Πάσχα, των Χριστουγέννων και των επιδομάτων αδείας, καθώς και των άλλων παροχών στο δημόσιο τομέα, εκτιμάται ότι έχουν επηρεάσει κυρίως τα μεσαία εισοδηματικά κλιμάκια, με αμφίβολα αναδιανεμητικά αποτελέσματα στο σύνολο της κατανομής του εισοδήματος.

4. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής

Από την αρχή της δεκαετίας του 2000 και την ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ, η ελληνική οικονομία συνέχισε να αναπτύσσεται με ταχύ ρυθμό μέχρι το 2008, για να βυθιστεί έκτοτε σε βαθιά ύφεση. Από το 2010, ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός έδωσε τη θέση του στη λιτότητα για τη μείωση των ελλειμμάτων. Οι αλλαγές μετά το 2008 πιθανότατα δεν ήταν προς την κατεύθυνση μείωσης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κρίση δεν έχει επηρεάσει ομοιόμορφα ολόκληρο

τον πληθυσμό και φαίνεται ότι έχει οδηγήσει σε ακόμη χειρότερη κατάσταση ομάδες του πληθυσμού που βρίσκονταν ήδη σε υψηλό κίνδυνο φτώχειας πριν από την τρέχουσα κρίση⁶. Η φορολογία εισοδήματος έγινε λιγότερο προοδευτική, η αύξηση των συντελεστών του Φόρου Προστιθεμένης Αξίας, η αύξηση των Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης στα καύσιμα, τα ποτά και τα τσιγάρα, η καθιέρωση του Ενιαίου Τέλους Ακίνητης Περιουσίας και της έκτακτης εισφοράς στα ακίνητα, εκτιμάται ότι οδήγησαν στο να μειωθεί δυσανάλογα η πραγματική αγοραστική δύναμη των φτωχότερων νοικοκυριών, ενώ οι μεγάλες αυξήσεις τιμών στα τρόφιμα και στα καύσιμα επηρέασαν τους φτωχούς πολύ περισσότερο από ό,τι τα πιο πλούσια νοικοκυριά. Η εξέλιξη και οι προοπτικές των εισοδημάτων και της ανεργίας φαίνονται δυσοίωνες, ενώ για πρώτη φορά κατά τις τελευταίες δεκαετίες καταγράφεται σημαντική αύξηση της φτώχειας κυρίως σε απόλυτους όρους [Λεβέντη και Ματσαγγάνης (2011)· Ματσαγγάνης κ.ά. (2012) Tsakloglou and Mitrakos (2006, 2012)· Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου (2010)· Κανελλόπουλος κ.ά. (2004)· Ματσαγγάνης (2011)· ΕΚΚΕ (2012)].

Από τα διαθέσιμα στοιχεία για τα πρώτα έτη της κρίσης προκύπτει ότι η σχετική φτώχεια αυξήθηκε ελαφρά (1,7 εκατοστιαίες μονάδες μεταξύ των ετών 2008 και 2010), ενώ οι διαστάσεις της «απόλυτης» φτώχειας αυξήθηκαν δραματικά. Ορισμένες εκτιμήσεις του παρόντος άρθρου για τα πιο πρόσφατα έτη 2011 και 2012 οδηγούν σε ανησυχητικά συμπεράσματα, ενώ τα έντονα υφεσιακά μέτρα που προβλέπονται από το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής (ΜΠΔΣ) 2013-16 δεν αφήνουν περιθώρια αισιοδοξίας για τα αμέσως επόμενα έτη. Πράγματι, οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι το 2011 το 27,5% του πληθυσμού βρίσκεται σε απόλυτη φτώχεια (δηλαδή κάτω από την γραμμή της φτώχειας όπως αυτή είχε ορισθεί για το έτος 2005). Το αντίστοιχο ποσοστό για το 2012 εκτι-

6. Πρόσφατη μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δείχνει ότι ο σχεδιασμός των μέτρων πολιτικής είναι ζωτικής σημασίας για να αποφευχθεί ότι τα νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος δεν θα πληγούν περισσότερο από τα υπόλοιπα νοικοκυριά (European Commission, 2012a, 2012b, 2013).

μάται σε 34,6%, καταδεικνύοντας πλέον τις δραματικές διαστάσεις που έχει λάβει η φτώχεια με την απόλυτη κυρίως έννοια⁷.

Με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία για το 2011, ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα είναι κυρίως οι άνεργοι και ιδιαίτερα οι άνεργοι άνδρες, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα εξαρτώμενο παιδί, τα νοικοκυριά με έναν ενήλικα ηλικίας 65 ετών και άνω, οι μη οικονομικά ενεργοί εκτός των συνταξιούχων (νοικοκυρές κ.λπ.), οι γυναίκες (συνήθως ηλικιωμένες) που ζουν μόνες, τα νοικοκυριά με 3 ή περισσότερους ενήλικες με εξαρτώμενα παιδιά, τα νοικοκυριά που διαμένουν σε ενοικιασμένη κατοικία αλλά και τα παιδιά ηλικίας 0-17 ετών.

Τέλος, η δραματική αύξηση της ανεργίας στην τρέχουσα περίοδο της κρίσης στη χώρα μας συνοδεύεται με περικοπές στο χώρο των κοινωνικών δαπανών. Στη συγκυρία αυτή είναι προφανές ότι οι όποιες παρεμβάσεις θα πρέπει να στοχεύουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των περιορισμένων κοινωνικών δαπανών και στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής μέσα από τον περιορισμό της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Απαιτείται ο επαναπροσδιορισμός και η ενδυνάμωση των κοινωνικών πολιτικών που σκοπό έχουν να καταπολεμήσουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν τα τελευταία έτη φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματικές στο να περιορίζουν την ένταση της φτώχειας των ηλικιωμένων, αλλά αποδεικνύονται μάλλον ανεπαρκείς για άλλες κοινωνικά ευπαθείς ομάδες και κυρίως τους άνεργους⁸. Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Ματσαγγάνης (2011), η διόγκωση

7. Ανάλογα είναι τα ευρήματα από τις πρόσφατες εργασίες των Ματσαγγάνη κ.ά. (2012), Λεβέντη και Ματσαγγάνης (2011). Για τους συγγραφείς η μεγάλη αύξηση του αριθμού των ανέργων, σε συνδυασμό με τα τραγικά κενά που παρουσιάζει το κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας, απειλεί να παρασύρει ολόκληρες οικογένειες στη φτώχεια. Αυτό το φαινόμενο ισοδυναμεί με το «νέο κοινωνικό ζήτημα» της εποχής μας, ενώ η αντιμετώπισή του στο σημερινό δυσμενές οικονομικό περιβάλλον, θα απαιτήσει γενναία στροφή στην κοινωνική πολιτική που ακολουθείται τις τελευταίες δεκαετίες.

8. Για την αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών δαπανών, μεταξύ άλλων, βλ. Heady, Mitrakos & Tsakoglou (2001), Matsaganis (2005), Lyberaki, Tinios and Georgiadis (2010), Papatheodorou (2006).

της κοινωνικής δαπάνης τις τελευταίες δεκαετίες δεν συνοδεύτηκε από τον «εξευρωπαϊσμό» των κοινωνικών πολιτικών που συνέχισαν να χαρακτηρίζονται από ένα «εντυπωσιακό μωσαϊκό ρυθμίσεων» και τις υπόλοιπες παθογένειες ενός «κράτους πελατειακών παροχών». Ο επαναπροσδιορισμός των βασικών παραμέτρων της κοινωνικής πολιτικής είναι το νέο ζητούμενο που προβάλλει επιτακτικά από την τρέχουσα κρίση. Για παράδειγμα, η θέσπιση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος που θα λειτουργήσει ως ανάχωμα στοιχειώδους κοινωνικής προστασίας από καταστάσεις ακραίας ένδειας και φτώχειας παραμένει ακόμα ζητούμενο.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Aggelopoulou D., Zografakis S., and P. Sypsas (2010), “Inequality and poverty in Greece before and after the crisis in energy prices”, *Social Cohesion and Development* 2010 5 (1), 5-25.
- Eurostat (2010), *Income and living conditions in Europe*, Eurostat Statistical Books, edited by A. B. Atkinson and E. Marlier.
- Eurostat (2012), *At risk of poverty or social exclusion in the EU27*, Newsrelease 171/2012 - 3 December 2012.
- Eurostat (2013), “Children were the age group at the highest risk of poverty or social exclusion in 2011”, *Statistics in Focus*, Issue number 4.
- European Commission (2012a), EU Employment and Social Situation, *Quarterly Review*, September 2012.
- European Commission (2012b), *Employment and Social Developments in Europe 2012*, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate A, Manuscript completed in November 2012.
- European Commission (2013), EU Employment and Social Situation, *Quarterly Review*, March 2013.
- Heady C., Mitrakos T., and Tsakoglou P. (2001), “The distributional impact of social transfers in the EU: Evidence from the ECHP”, *Fiscal Studies*, 22, pp. 547-565.

- Kaplanoglou G., Rapanos V.T., and Bardakas I.C. (2013), “Does fairness matter for the success of fiscal consolidation?” Economics Discussion Report 2013/6, Department of Economics, University of Athens.
- Lyberaki, A., Tinios, P., and Georgiadis, T. (2010), “Multidimensional Poverty in Greece: A Deep, Persistent Grey?” *South-Eastern Journal of Economics*, 1: 87-110
- Matsaganis M. (2005), “The limits of selectivity as a recipe for welfare reform: the case of Greece”, *Journal of Social Policy* 34 (2), pp. 235-253.
- Matsaganis, M. and C. Leventi (2011), “The distributional impact of the crisis in Greece”, EUROMOD Working Paper No. EM3/11.
- Matsaganis M. and Leventi C. (2013a), “The distributional impact of the Greek crisis in 2010”, *Fiscal Studies*, vol. 34, issue 1, pp. 83-108.
- Matsaganis, M. and C. Leventi (2013b) Distributional Implications of the Crisis in Greece in 2009-2012, EUROMOD Working Paper No. EM 14/13.
- Mitrakos (1998), “The contribution of income sources to overall inequality”, *Economic Bulletin*, Number 11, June 1998, pp. 49-67.
- OECD (2008), *Growing unequal? Income Distribution and Poverty in OECD countries*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2011), *The Causes of Growing Inequality in OECD Countries*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2013), *Crisis squeezes income and puts pressure on inequality and poverty in the OECD*, Paris.
- Papatheodorou C. (2006), “The Structure of Household Income and the Distributional Impact of Income Taxes and Social Security Contributions”, στο M. Petmesidou and E. Mossialos (eds), *Social Policy in Greece*, Ashgate, Aldershot, pp. 99-125.
- Pyatt G., C. Chen, and J. Fei (1980), “The distribution of income by factor components”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 94, pp. 451-74.
- Shorrocks A. (1982) “Inequality decomposition by factor components”, *Econometrica*, vol. 50, pp. 193-211.
- Tsakloglou P. and Mitrakos, T. (2006), “Inequality and poverty in the last quarter of the 20th century”, στο M. Petmesidou and E. Mossialos (eds), *Social*

policy development in Greece, Ashgate Publishing Limited, Chapter 6, pp. 126-143, Aldershot, England.

Tsakloglou P. and T. Mitrakos (2012), "Inequality and poverty in Greece: myths, realities and the crisis", στο Othon Anastasakis and Dorian Singh (eds), *Reforming Greece: Sisyphean Task or Herculean Challenge?*, Published by South East European Studies at Oxford (SEESOX), European Studies Centre, St Antony's College, University of Oxford, OX2 6JF, pp 90-99, SEESOX March 2012.

Ελληνική

Δαφέρμος, Γ. και Χ. Παπαθεοδώρου (2010), *Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008*, Επισημονικές Εκθέσεις 2, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.

ΕΚΚΕ (2012), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών, Ερευνών, Αθήνα 2012.

Κανελλόπουλος Κ., Αναστασάκου Ζ., Κώτση Α., Μανιάτης Θ. και Παχάκη Κ. (2004), *Διανομή, Αναδιανομή και Φτώχεια*, Μελέτες 55, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών, Αθήνα.

Λεβέντη, Χ. και Μ. Ματσαγγάνης (2011), "Διανεμητικές επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα", εισήγηση στην Ημερίδα με τίτλο "Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης", Τράπεζα της Ελλάδος, Μάιος 2011.

Ματσαγγάνης Μ., Λεβέντη Χ. και Καναβιτσά Ε. (2012), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης*, Ενημερωτικό Δελτίο 1/2012, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.

Ματσαγγάνης Μ. (2011), *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς: οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Μάνος Ματσαγγάνης

*Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής,
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερωτήματα: (α) πώς έχει επηρεάσει η κρίση τη ζήτηση για κοινωνική προστασία; (β) πώς έχει ανταποκριθεί το σύστημα κοινωνικής προστασίας στις πιέσεις που δέχεται (αφενός από τον πολλαπλασιασμό των δυνητικών δικαιούχων και αφετέρου από την πολιτική δημοσιονομικής προσαρμογής); και τέλος (γ) ποιες είναι οι προϋποθέσεις για μια αποφασιστική ενίσχυση του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας;

1. Η ζήτηση για κοινωνική προστασία

Δίχως αμφιβολία, η οικονομική ύφεση που πλήττει τη χώρα είναι πρωτοφανής σε ένταση και σε διάρκεια. Σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις της Τράπεζας της Ελλάδας (2013), το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) το 2013 θα είναι κατά 23,5% χαμηλότερο σε πραγματικές τιμές σε σχέση με το 2008. Μια τέτοια κρίση δεν έχει προηγούμενο σε καιρό ειρήνης σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο εδώ και 80 τουλάχιστον χρόνια.

Ανεργία

Η άνοδος της ανεργίας τα τελευταία χρόνια υπήρξε θεαματική. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2013α), ενώ το Μάιο του 2008 ο αριθμός των ανέργων ήταν λίγο πάνω από 300 χιλιάδες (ποσοστό 6,6%), το Μάιο του 2013 πλησίαζε το 1 εκατομμύριο 400 χιλιάδες (ποσοστό 27,5%).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κρίση δεν διόγκωσε απλώς το μέγεθος του προβλήματος: μετέβαλε επίσης το πρότυπο της ανεργίας στην Ελλάδα.

Μέχρι πρόσφατα οι (τυπικοί και άτυποι) θεσμοί της αγοράς εργασίας προστάτευαν τους αρχηγούς νοικοκυριών. Βέβαια, αυτό συχνά οδηγούσε σε ένα κοινωνικά συντηρητικό αποτέλεσμα, σε βάρος των γυναικών και των (ενήλικων) παιδιών τους: περιόριζε την κινητικότητα στην αγορά εργασίας, ανάγκαζε πολλές γυναίκες να παραμένουν νοικοκυρές, ενώ ωθούσε τους νέους να μένουν στο πατρικό τους σπίτι μέχρι κάποια ασυνήθιστα μεγάλη ηλικία. Όμως, είχε τουλάχιστον ένα σοβαρό πλεονέκτημα: η προστασία των ανδρών εργαζομένων παραγωγικής ηλικίας εξασφάλιζε ότι η ανεργία δεν μεταφράζεται άμεσα σε φτώχεια. Πράγματι, οι άνεργοι και οι φτωχοί φαινόταν να αποτελούν δύο διαφορετικούς πληθυσμούς, με τον πρώτο να αποτελείται κυρίως από συζύγους εργαζομένων ανδρών και νεαρά άτομα που εξακολουθούν να κατοικούν με τους γονείς τους, και το δεύτερο να αφορά ηλικιωμένους που κατοικούν σε αγροτικές περιοχές και περιθωριακές ομάδες στις πόλεις.

Η εικόνα αυτή μεταβλήθηκε δραματικά εξαιτίας της κρίσης. Τα τελευταία πέντε χρόνια (το πρώτο τρίμηνο του 2013 σε σύγκριση με το δεύτερο τρίμηνο του 2008), η ανεργία των ανδρών αυξήθηκε όσο περίπου και των γυναικών (δηλαδή κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες), σε 25% και 31% αντιστοίχως (ΕΛΣΤΑΤ 2013β). Την ίδια περίοδο, η ανεργία των νέων (ηλικιακή ομάδα 20-29) παρουσίασε τεράστια αύξηση 30-32 ποσοστιαίων μονάδων (σε 44% για τους άνδρες και 50% για τις γυναίκες). Όμως, αυτή τη φορά οι άνδρες στην ηλικία των 30-44 ετών δεν έμειναν αλώβητοι: το ποσοστό ανεργίας ανέβηκε και για αυτούς, από 3% το δεύτερο τρίμηνο του 2008 σε 21% το πρώτο τρίμηνο του 2013. Πολλοί βρέθηκαν ξαφνικά να ζουν σε νοικοκυριά χωρίς κανέναν εργαζόμενο, και χωρίς άλλους πόρους στους οποίους να μπορούν να βασιστούν.

Απασχόληση

Γενικά, η συρρίκνωση της απασχόλησης –σχεδόν 1 εκατομμύριο θέσεις εργασίας χάθηκαν την περίοδο από το δεύτερο τρίμηνο του 2008 έως το πρώτο τρίμηνο του 2013– έπληξε τους άνδρες περισσότερο από τις γυναίκες (649 έναντι 338 χιλιάδες θέσεις εργασίας λιγότερες), τους αλλοδαπούς περισσότερο από τους ημεδαπούς εργαζόμενους, τις πό-

λεις περισσότερο από την ύπαιθρο (αφού ο τουρισμός και η γεωργία προσφέρουν διεξόδους), τη μεταποίηση περισσότερο από τις υπηρεσίες (και ελάχιστα τον πρωτογενή τομέα). Επίσης, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της σχετικής απογραφής¹, η απώλεια θέσεων εργασίας ήταν μικρότερη στο δημόσιο τομέα (81 χιλιάδες ή 11% ανάμεσα στον Ιούλιο του 2010 και τον Ιούνιο του 2013) από όση στην οικονομία ως σύνολο (776 χιλιάδες ή 18% κατά την ίδια περίοδο).

Μισθοί

Η μείωση των αποδοχών υπήρξε επίσης σημαντική. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος (2013), μέσα σε τέσσερα χρόνια (2009-2013) οι μέσες πραγματικές ακαθάριστες αποδοχές των μισθωτών (αφού αφαιρεθεί η επίδραση του πληθωρισμού) έχασαν σημαντικά περισσότερο έδαφος από όσο είχαν κερδίσει από το 2000 έως το 2009. Στο Δημόσιο, οι μέσες αποδοχές το 2013 ήταν 25% χαμηλότερες από ό,τι το 2009 (και 8% χαμηλότερες από ό,τι το 2000). Στον τραπεζικό τομέα, οι απώλειες ήταν επίσης 25% σε σχέση με το 2009, αλλά 13% σε σχέση με το 2000. Στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, όπου το 2000-2009 οι αυξήσεις ήταν πολύ γενναϊόδωρες (+57% σε πραγματικές τιμές), οι πρόσφατες απώλειες επανέφεραν τις μέσες αποδοχές λίγο πάνω από τα επίπεδα του 2000 (+1%). Στις υπόλοιπες ιδιωτικές επιχειρήσεις, εκεί δηλαδή όπου χάθηκαν οι περισσότερες θέσεις εργασίας, οι μέσες πραγματικές αποδοχές μειώθηκαν κατά 27% σε σχέση με το 2009, με αποτέλεσμα το 2013 να είναι 10% χαμηλότερες από ό,τι το 2000. Τέλος, ο κατώτατος μισθός (λόγω της δραματικής μείωσής του κατά 22% σε ονομαστικές τιμές το Φεβρουάριο του 2012) έχασε τα τελευταία χρόνια 25% της πραγματικής του αξίας, και βρίσκεται πλέον 10% κάτω από το επίπεδο του 2000.

1. Σύνολο μισθοδοτούμενων Ελληνικού Δημοσίου (τακτικό προσωπικό). Δεν περιλαμβάνεται το προσωπικό των Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου και Δημοτικών Επιχειρήσεων, το οποίο δεν είχε ακόμα απογραφεί το καλοκαίρι του 2013. Βλ. <http://apografi.yap.gov.gr/apografi/default.asp>.

Από την ανεργία στη φτώχεια;

Στη δημόσια συζήτηση δείχνει να επικρατεί η (συνήθως υπόρρητη) υπόθεση ότι η αύξηση της ανεργίας προκαλεί ανάλογη αύξηση της φτώχειας. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει αναγκαστικά. Ευτυχώς, η αύξηση της ανεργίας δεν συνεπάγεται σχεδόν ποτέ ισόποση αύξηση της φτώχειας. Κάποιοι από όσους χάνουν τη δουλειά τους ζουν σε νοικοκυριά όπου κάποιο άλλο μέλος συνεχίζει να εργάζεται. Κάποια νοικοκυριά εκτός από τις αμοιβές από εργασία διαθέτουν και άλλα εισοδήματα, π.χ. από ενοίκια ή από ελεύθερο επάγγελμα. Ο ρόλος των κοινωνικών παροχών μπορεί να είναι σημαντικός. Κάποιες παροχές συνδέονται με την απώλεια της θέσης εργασίας, είτε ενεργοποιούνται τη στιγμή της απόλυσης (π.χ. επιδόματα ανεργίας) είτε αμέσως μετά λόγω της συνακόλουθης μείωσης του εισοδήματος του νοικοκυριού (π.χ. στεγαστικά επιδόματα, επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας). Άλλες παροχές δεν συνδέονται με την απώλεια της θέσης εργασίας αλλά καταβάλλονται είτε στον ίδιο τον άνεργο είτε σε άλλα μέλη του νοικοκυριού (π.χ. οικογενειακά επιδόματα, συντάξεις κτλ.).

Επομένως, ο ρόλος της ανεργίας ως προσδιοριστικού παράγοντα της φτώχειας εξαρτάται από το εάν η εργασία των ανέργων αποτελούσε (προτού την χάσουν) την κύρια ή (ακόμη χειρότερα) τη μοναδική πηγή εισοδήματος του νοικοκυριού –καθώς επίσης από την απασχόληση και τις αμοιβές των υπόλοιπων μελών της οικογένειας, από τα υπόλοιπα εισοδήματα (και κοινωνικά επιδόματα) του νοικοκυριού κ.ά. Για όλους αυτούς τους λόγους, η συσχέτιση της ανεργίας με τη φτώχεια δεν είναι πάντοτε ισχυρή. Γενικά, είναι αδύνατον να βγάλει κανείς ασφαλή συμπεράσματα για την εξέλιξη της δεύτερης από μια απλή παρατήρηση της εξέλιξης της πρώτης. Άρα, το ερώτημα της επίπτωσης της κρίσης στην κατανομή εισοδήματος πρέπει να απαντηθεί χωριστά.

Η κρίση επηρεάζει την αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών με διάφορους άλλους τρόπους, εκτός της ανεργίας και της μείωσης των αποδοχών. Η περικοπή των κοινωνικών επιδομάτων στο πλαίσιο των μέτρων λιτότητας μπορεί να επιταχύνει την κάθοδο στη φτώχεια αντί να την αναχαιτίζει, ιδίως όταν οι δικαιούχοι έχουν χαμηλό εισόδημα. Η μείωση του

εισοδήματος πιέζει όσες οικογένειες έχουν συσσωρεύσει χρέη (π.χ. στεγαστικά ή καταναλωτικά δάνεια) στο βαθμό που το κόστος εξυπηρέτησής τους παραμένει σταθερό ή μειώνεται λιγότερο. Η πτώση της αξίας της ιδιόκτητης κατοικίας και άλλων περιουσιακών στοιχείων επηρεάζει την κατανάλωση και την αποταμίευση. Η συνδυασμένη μείωση του εισοδήματος και της αξίας των περιουσιακών στοιχείων προκαλεί μια γενικότερη αίσθηση οικονομικής στενότητας και υλικής στέρξης, ιδιαίτερα σε ορισμένες κατηγορίες (π.χ. ηλικιωμένοι). Η αύξηση του ειδικού βάρους των δαπανών κατοικίας (ενοίκιο, δόση στεγαστικού δανείου, έξοδα θέρμανσης) στους οικογενειακούς προϋπολογισμούς ενισχύει τη γενική αίσθηση δυσπραγίας. Η αύξηση των τιμών (π.χ. εξαιτίας της αύξησης των έμμεσων φόρων) ασκεί παρόμοια επίδραση. Τέλος, τα μέτρα λιτότητας ενδέχεται να μειώσουν τον «κοινωνικό μισθό», δηλ. την ποσότητα και την ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών (βρεφονηπιακοί σταθμοί, σχολική εκπαίδευση, ιατρική περίθαλψη, φάρμακα, φροντίδα ηλικιωμένων κ.ά.) που παρέχονται στους πολίτες, ιδίως στους πιο αδύναμους.

Η εμπειρική έρευνα δεν μπορεί να λάβει υπόψη όλες τις παραπάνω επιδράσεις: είτε επειδή τα διαθέσιμα δεδομένα δεν το επιτρέπουν, είτε επειδή τα σχετικά φαινόμενα είναι συχνά δύσκολα ποσοτικοποιήσιμα. Ούτε ασφαλώς εξαντλούνται οι ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις της ύφεσης στην υποχώρηση του εισοδήματος και της αγοραστικής δύναμης των νοικοκυριών. Οπωσδήποτε, όμως, οι επιπτώσεις αυτές έχουν μεγάλη σημασία.

Διαθέσιμα δεδομένα για τη φτώχεια

Το πρόβλημα είναι ότι η πληροφόρηση για τις μεταβολές στην κατανομή εισοδήματος δεν είναι έγκαιρη. Η Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) είναι ετήσια, τα αποτελέσματά της όμως δίνονται στη δημοσιότητα με σημαντική καθυστέρηση. Για παράδειγμα, τα δεδομένα της έρευνας του 2011 (εισοδήματα 2010) δημοσιεύθηκαν το Νοέμβριο 2012 –και έδειξαν ότι το ποσοστό φτώχειας το 2010 ήταν 21,4% έναντι 20,1% το 2009 (ΕΛΣΤΑΤ 2012). Τα αποτελέσματα της έρευνας του

2014 (εισοδήματα 2013) θα είναι διαθέσιμα στο τέλος του 2015. Η υστέρηση των δεδομένων παρακάμπτεται με τη μέθοδο της «μικροπροσομοίωσης», δηλ. με την εφαρμογή ενός αριθμητικού υποδείγματος φόρων-παροχών πάνω στα επικαιροποιημένα δεδομένα μιας έρευνας εισοδημάτων τύπου EU-SILC.

Οι εκτιμήσεις της Ομάδας Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών για τη φτώχεια, την ανισότητα και τις δημοσιονομικές επιδράσεις της ύφεσης και της λιτότητας βασίζονται στο υπόδειγμα φορολογίας και κοινωνικών παροχών EUROMOD². Με λίγα λόγια, τα βήματα που απαιτήθηκαν ήταν τα εξής: Χρησιμοποιήσαμε τα δεδομένα της έρευνας EU-SILC 2007 (εισοδήματα 2006)³. Επικαιροποιήσαμε τα δεδομένα αυτά με βάση τις εκτιμήσεις της Τράπεζας της Ελλάδος και της ΕΛΣΤΑΤ για τη μεταβολή των μέσων εισοδημάτων ανά κατηγορία την περίοδο 2006-2012. Επίσης, προσαρμόσαμε την αρχική βάση δεδομένων λαμβάνοντας υπόψη τη μεγάλη αύξηση της ανεργίας τα χρόνια που μεσολάβησαν. Στη συνέχεια, εφαρμόσαμε τους κανόνες φορολογίας εισοδήματος και κοινωνικών επιδομάτων κάθε έτους. Τέλος, διορθώσαμε την προσομοίωση των κανόνων του φορολογικού συστήματος και του συστήματος κοινωνικών επιδομάτων με βάση εκτιμήσεις μας για τη φοροδιαφυγή αλλά και για τη λεγόμενη «μη ανάληψη» των κοινωνικών επιδομάτων (από άτομα που τα δικαιούνται) αντιστοίχως. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν εξετάσαμε καθόλου την επίδραση των μέτρων λιτότητας στη δημόσια παροχή υπηρεσιών που συνθέτουν τον «κοινωνικό μισθό» (π.χ. βρεφονηπιακοί σταθμοί, σχολεία, νοσοκομεία, φάρμακα, φροντίδα ηλικιωμένων κ.ά.).

2. Για τη δουλειά της Ομάδας Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής βλ. www.paru.gr. Για το υπόδειγμα φορολογίας και κοινωνικών παροχών EUROMOD βλ. www.iser.essex.ac.uk/euromod.

3. Η έρευνα EU-SILC 2007 (εισοδήματα 2006), παρότι παλαιότερη, είναι από πολλές απόψεις προτιμότερη από τη μεταγενέστερη έκδοση EU-SILC 2011 (εισοδήματα 2010). Για μια σύγκριση μεταξύ των δύο βάσεων δεδομένων βλ. www.paru.gr.

Σχετική φτώχεια (με κυμαινόμενο ή σταθερό όριο) και ακραία φτώχεια⁴

Πώς ορίζεται η φτώχεια; Με διάφορους τρόπους, ο καθένας από τους οποίους δίνει διαφορετικά αποτελέσματα. Για πληρότητα, εκτιμάμε τις επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια με βάση τρεις δείκτες.

Ο πρώτος είναι ο συμβατικός δείκτης σχετικής φτώχειας, ο οποίος χρησιμοποιείται ευρύτατα στην Ευρώπη και μετράει το ποσοστό του πληθυσμού με εισόδημα χαμηλότερο από το 60% του διαμέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος. Εκτιμήσαμε το όριο φτώχειας για το 2012 σε €458 το μήνα για ένα άτομο που ζει μόνο, και €962 το μήνα για μια τετραμελή οικογένεια (ζευγάρι με δύο ανήλικα παιδιά). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δείκτης αυτός είναι συνάρτηση του διαμέσου εισοδήματος όπως αυτό διαμορφώνεται κάθε έτος. Με άλλα λόγια, καθώς το διάμεσο εισόδημα αυξάνεται ή μειώνεται, αντιστοίχως αυξάνεται ή μειώνεται και το όριο φτώχειας (πρόκειται συνεπώς για ένα κυμαινόμενο όριο φτώχειας). Η χρήση ενός τέτοιου δείκτη είναι απολύτως συμβατή με την έννοια της σχετικής φτώχειας, ενώ αποτελεί πάγια πρακτική εδώ και πολλές δεκαετίες.

Η αυξομείωση του κυμαινόμενου ορίου φτώχειας έχει μικρή σημασία όταν η μεταβολή του διαμέσου εισοδήματος δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Όμως, σε εποχές ραγδαίων αλλαγών (μεγάλων αυξήσεων και ιδίως μεγάλων μειώσεων του μέσου εισοδήματος), η καταλληλότητα της έννοιας της σχετικής φτώχειας, όπως αυτή υπολογίζεται συμβατικά, τίθεται υπό αμφισβήτηση. Ιδιαίτερα σε εποχές κρίσης, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι τα άτομα συγκρίνουν το βιοτικό τους επίπεδο όχι μόνο με αυτό της «μέσης οικογένειας» στη χώρα στην οποία κατοικούν, αλλά και με το δικό τους βιοτικό επίπεδο στο πρόσφατο παρελθόν. Συνεπώς, η παρακολούθηση του φαινομένου της φτώχειας απαιτεί την εφαρμογή ενός διαφορετικού δείκτη, ο οποίος αναφέρει το ποσοστό του πληθυσμού με εισόδημα κάτω από το όριο φτώχειας αλλά όχι του τρέχοντος έτους:

4. Για μια προηγούμενη ανάλυση του ίδιου θέματος βλ. Ματσαγγάνης κ.ά. (2012). Για μια λεπτομερή εκτίμηση των δημοσιονομικών επιδράσεων της κρίσης την περίοδο 2009-2012 βλ. Leventi and Matsaganis (2013).

κάποιου προηγούμενου, λαμβάνοντας υπόψη και τον πληθωρισμό. Συγκεκριμένα, ο δεύτερος δείκτης φτώχειας που χρησιμοποιούμε αναφέρει το ποσοστό του πληθυσμού που είχε το 2012 εισόδημα χαμηλότερο από το 60% του (τιμαριθμικά αναπροσαρμοσμένου) διαμέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του 2009. Προφανώς, όταν το διάμεσο εισόδημα μειώνεται, το σταθερό όριο φτώχειας θα είναι υψηλότερο από το κυμαινόμενο. Εκτιμήσαμε το σταθερό όριο φτώχειας για το 2012 σε €622 το μήνα για ένα άτομο που ζει μόνο, και €1.306 το μήνα για μια τετραμελή οικογένεια (ζευγάρι με δύο ανήλικα παιδιά). Με το διορθωμένο δείκτη φτώχειας, προσπαθούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των πολιτών που δεν διαθέτουν σήμερα την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν το καλάθι αγαθών που αντιστοιχούσε σε εισόδημα ίσο με το όριο φτώχειας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί πριν την κρίση. Σε εποχή μείωσης των ονομαστικών εισοδημάτων και αύξησης των τιμών, όπως είναι η σημερινή, ένας τέτοιος δείκτης φαίνεται καταλληλότερος.

Πάντως, σε εποχές απότομης πτώσης του βιοτικού επιπέδου το πρόβλημα της φτώχειας μπορεί να πάρει τέτοιες διαστάσεις που να καθιστά επιτακτικό τον υπολογισμό του αριθμού των πολιτών με εισόδημα όχι απλώς χαμηλότερο από κάποιο όριο σχετικής φτώχειας, αλλά τόσο χαμηλό που να μην επαρκεί πλέον για την αγορά ενός βασικού καλαθιού αγαθών, τα οποία κρίνονται ως απαραίτητα για την εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης. Το ελάχιστο κόστος αξιοπρεπούς διαβίωσης μεταβάλλεται ανάλογα με το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού, ανάλογα με τον τόπο διαμονής, καθώς και ανάλογα με το εάν το νοικοκυριό διαμένει σε ιδιόκτητη κατοικία (ελεύθερη από βάρη) ή αντίθετα βαρύνεται με ενοίκιο ή στεγαστικό δάνειο. Για τις ανάγκες της εργασίας, υπολογίσαμε το κόστος ενός τέτοιου καλαθιού αγαθών στην Αθήνα, στην Πάτρα (ως αντιπροσωπευτική των άλλων πόλεων), και ένα χωριό της Αιτωλοακαρνανίας (ως αντιπροσωπευτικό των αγροτικών και ημιαστικών περιοχών). Το κόστος του βασικού καλαθιού αγαθών, τα οποία κρίνονται ως απαραίτητα για την εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης (ανάλογα με την τοποθεσία, τον τύπο νοικοκυριού και το ιδιοκτησιακό καθεστώς κατοικίας), μπορεί να θεωρηθεί ως ένα όριο ακραίας φτώχειας. Εκτιμήσαμε το όριο ακραίας

φτώχειας για το 2012 στην Αθήνα, για νοικοκυριά που δεν βαρύνονται με έξοδα ενοικίου ή στεγαστικού δανείου, σε €224 το μήνα για ένα άτομο που ζει μόνο, και €686 το μήνα για μια τετραμελής οικογένεια (ζευγάρι με δύο ανήλικα παιδιά). Το ποσοστό στον πληθυσμό όσων βρίσκονται κάτω από αυτό το όριο είναι ο τρίτος δείκτης φτώχειας που υπολογίσαμε.

Συνοπτικά: Εκτιμάμε ότι η σχετική φτώχεια (όπως μετρείται συμβατικά, με κυμαινόμενο όριο φτώχειας το 60% του διαμέσου εισοδήματος) αυξήθηκε ελάχιστα από 20% το 2009 σε 21% το 2012. Όμως, διατηρώντας το όριο της φτώχειας σταθερό στο επίπεδο του 2009 (σε πραγματικές τιμές), η φτώχεια φαίνεται να αυξήθηκε δραματικά σε 37% το 2012. Τέλος, υπολογίζουμε ότι η ακραία φτώχεια έχει σχεδόν φτάσει το 10%.

Όσον αφορά τη φτώχεια ανά κατηγορία, ορισμένα σημεία ξεχωρίζουν. Η φτώχεια των ηλικιωμένων δεν φαίνεται να έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια (ενώ είναι γνωστό ότι είχε μειωθεί σημαντικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1990), και έτσι είναι πλέον χαμηλότερη από ό,τι στο συνολικό πληθυσμό. Συγκεκριμένα, το 2012 υπολογιζόταν σε 17% με βάση το κυμαινόμενο όριο, 31% με βάση το σταθερό όριο, και μόλις 1,4% με βάση το όριο ακραίας φτώχειας. Από την άλλη, τα ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων στο Δημόσιο και των ιατρών-νομικών-μηχανικών παραμένουν εξαιρετικά χαμηλά (σχετική φτώχεια: 0,7% και 4,2% αντιστοίχως, ακραία φτώχεια: 0,3% και 0,9% αντιστοίχως). Γενικά, ο κίνδυνος φτώχειας για τους δημοσίους υπαλλήλους είναι 30 φορές μικρότερος παρά στο συνολικό πληθυσμό, ενώ για τους ιατρούς-νομικούς-μηχανικούς είναι 5 φορές μικρότερος.

Από την άλλη, η παιδική φτώχεια έχει αυξηθεί ανησυχητικά: το 27% των παιδιών ζει σε οικογένειες με εισόδημα κάτω από το συμβατικό όριο φτώχειας, το 43% είναι κάτω από το όριο φτώχειας του 2009 (σε πραγματικές τιμές), ενώ το 16% των παιδιών βρίσκεται κάτω από το όριο ακραίας φτώχειας (δηλ. ζουν σε οικογένειες που δεν είναι σε θέση να αγοράσουν τα αγαθά που απαιτούνται για την εξασφάλιση του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης). Τέλος, λόγω της ραγδαίας αύξησης της ανεργίας, έχει αυξηθεί δραματικά όχι μόνο η φτώχεια των ανέργων (με κυμαινόμενο όριο: 41%, με σταθερό όριο: 58%, ακραία φτώχεια: 27%), αλλά και το σχετικό βάρος τους στον πληθυσμό.

Η επιδείνωση της θέσης των φτωχών όχι μόνο σε σχετικούς αλλά και σε απόλυτους όρους φαίνεται από το ότι –σύμφωνα με τις εκτιμήσεις μας (Leventi and Matsaganis 2013)– το πραγματικό εισόδημα του φτωχότερου δέκατου του πληθυσμού το 2012 ήταν 57% χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο δεκατημόριο το 2009, ενώ για το σύνολο του πληθυσμού η απώλεια εισοδήματος σε πραγματικούς όρους ήταν 28%. Το φαινόμενο αυτό –που δεν έχει γνωρίσει τη δημοσιότητα και την προσοχή που του αξίζει– είναι το «νέο κοινωνικό ζήτημα» της εποχής μας.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι ποτέ άλλοτε, από το τέλος του Εμφυλίου έως σήμερα, δεν υπήρξε τόσο πιεστική στη χώρα μας η ανάγκη για κοινωνική προστασία. Το ερώτημα είναι: πώς ανταποκρίνεται το κοινωνικό κράτος;

2. Η προσφορά κοινωνικής προστασίας

Σε γενικές γραμμές, μια οικονομική ύφεση (όσο έντονη και αν είναι) δεν προκαλεί αναγκαστικά ανυπέρβλητες δυσκολίες σε ένα καλοσχεδιασμένο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Άλλωστε, η άμβλυση των κοινωνικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης ήταν ακριβώς το σημείο στο οποίο απέτυχαν παταγωδώς οι δημόσιοι θεσμοί τη δεκαετία του 1930, και αυτός υπήρξε ο βασικός λόγος για τη δημιουργία του σύγχρονου κοινωνικού κράτους μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως έχει εύστοχα γραφτεί (Castles 2010): «Οι ουρές ανέργων που προκαλούν οι οικονομικές κρίσεις είναι η βασική δουλειά του κοινωνικού κράτους».

Υψηλή δαπάνη, χαμηλή αποτελεσματικότητα

Το πρόβλημα είναι ότι τις παραμονές της κρίσης το ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας ανταποκρινόταν απολύτως στην περίφημη περιγραφή του νοτιοευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου ως συνδυασμού «σημαντικών κενών στο κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας» και «νησίδων γενναιοδωρίας για τον προστατευμένο πυρήνα της αγοράς εργασίας» (Ferrera 1996). Με άλλα λόγια, ήταν εντελώς ακατάλληλο για το χειρισμό καταστάσεων επείγουσας ανάγκης.

Όχι επειδή ήταν «φτωχό»: το 2010 η κοινωνική δαπάνη στην Ελλάδα είχε συγκλίνει με το μέσο όρο των 27 χωρών της ΕΕ (29,1% έναντι 29,4% του ΑΕΠ). Αλλά επειδή ήταν αναποτελεσματικό: ενώ στην ΕΕ27, οι κοινωνικές παροχές (εκτός συντάξεων) μείωναν τη φτώχεια κατά 10 περίπου ποσοστιαίες μονάδες, στην Ελλάδα η αντίστοιχη μείωση ήταν μικρότερη από 4 ποσοστιαίες μονάδες (Eurostat 2013).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επίδοση της Ελλάδας ήταν καθαρά χειρότερη από ό,τι των υπολοίπων χωρών της Νότιας Ευρώπης (οι οποίες με τη σειρά τους υστερούν έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου). Πράγματι, στην Ιταλία, την Ισπανία και –ιδίως– την Πορτογαλία, όχι μόνο η μείωση της φτώχειας εξαιτίας των κοινωνικών παροχών (εκτός συντάξεων) ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στην Ελλάδα το 2007, αλλά και βελτιώθηκε ακόμη το 2011 (ενώ στη χώρα μας επιδεινώθηκε οριακά).

Η σπατάλη τεράστιων ποσών με απογοητευτικά αποτελέσματα κοινωνικής προστασίας υπήρξε ιδιαίτερα έντονη στα δύο σημαντικότερα προγράμματα του κοινωνικού κράτους: συντάξεις και περίθαλψη. Τα προβλήματα των προγραμμάτων αυτών προ κρίσης, καθώς και των αλλαγών που έχουν σημειωθεί τα τελευταία χρόνια, έχουν αναλυθεί εκτενώς αλλού. Εδώ περιοριζόμαστε σε μια σύντομη αναφορά στο πώς μεταβλήθηκε ο δείκτης κοινωνικής προστασίας εξαιτίας των αλλαγών στις συντάξεις⁵ και στην περίθαλψη⁶ ειδικά για τις πιο ευάλωτες ομάδες.

Συντάξεις

Οι μειώσεις συντάξεων ήταν δίχως άλλο σημαντικές. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, ένας υποθετικός συνταξιούχος με €600 κύρια σύνταξη και €300 επικουρική σύνταξη το μήνα (επί 14) το 2010, λάμβανε συνολικά €825 το μήνα (επί 12) το 2013, γεγονός που αντιστοιχεί σε σωρευτική μείωση 25% σε πραγματικές τιμές την περίοδο 2010-2013. Για έναν άλλο υποθετικό συνταξιούχο, με €1800 κύρια σύνταξη και €300 επικουρική σύνταξη το μήνα το 2010, η αντίστοιχη μείωση ήταν 37%.

5. Βλ. Ματσαγγάνης (2010, 2011α, 2013).

6. Βλ. Ματσαγγάνης (2011β, 2013).

Όμως, οι περικοπές έπληξαν λιγότερο τους χαμηλοσυνταξιούχους, αν και δεν τους προστάτευσαν εντελώς. Ο περιορισμένος χαρακτήρας των απωλειών τους, ιδίως σε σύγκριση με τις πολύ μεγαλύτερες μειώσεις εισοδήματος των εργαζομένων και των ανέργων, εξηγεί γιατί το ποσοστό σχετικής φτώχειας των ηλικιωμένων έχει υποχωρήσει.

Σε κάθε περίπτωση, βοήθουσης και της συνεχιζόμενης διόγκωσης του αριθμού συνταξιούχων, η συνολική δαπάνη για συντάξεις μειώθηκε λιγότερο από ό,τι το ΑΕΠ, και συνεπώς η σχετική συμμετοχή της συνέχισε να αυξάνεται (από 14,3% του ΑΕΠ το 2009 σε 15,8% το 2013).

Πάντως, αν και η σχετική θέση των συνταξιούχων (ακόμη και των χαμηλοσυνταξιούχων) δείχνει να έχει βελτιωθεί σε όρους χρηματικού εισοδήματος (με την έννοια ότι αυτό έχει μειωθεί λιγότερο από όσο στην περίπτωση των μισθωτών), χωρίς αμφιβολία έχει επιδεινωθεί σε όρους «κοινωνικού μισθού»: οι ηλικιωμένοι τώρα είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν οι ίδιοι για υπηρεσίες (π.χ. υγείας) που μέχρι πρόσφατα τους παρέχονταν δωρεάν ή με σημαντική επιδότηση.

Περίθαλψη

Η υγειονομική περίθαλψη πριν την κρίση δεν έπασχε από υποχρηματοδότηση, ούτε υπήρχε έλλειψη από ειδικευμένους ιατρούς, από κρεβάτια νοσοκομείων ή από ακριβή βιοϊατρική τεχνολογία. Παρ' όλα αυτά, η φήμη των νοσοκομείων παρέμενε κακή, πολλοί ασθενείς είχαν αρνητική άποψη για τους ιατρούς, οι υπηρεσίες κόστιζαν ακριβά στο σημείο της χρήσης, ενώ η ιδιωτική δαπάνη βάραινε περισσότερο τους ασθενείς με χαμηλότερα εισοδήματα.

Με βάση τα παραπάνω, οι απαιτούμενες περικοπές, παρότι μεγάλες, θα μπορούσαν κάλλιστα να συμβαδίζουν με την αναδιοργάνωση του δημόσιου συστήματος υγείας, χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η ομαλή πρόσβαση των ασθενών στην περίθαλψη. Εάν το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) είχε σωστή διαχείριση, οι ιατροί και οι διοικητές θα μπορούσαν να εξαλείψουν τις σπατάλες και να εγγυηθούν στοιχειώδη φροντίδα ακόμη και με μειωμένους προϋπολογισμούς. Όμως αυτό δεν συνέβη. Αντίθετα, οι περικοπές επιβλήθηκαν από τα επάνω, σημείο προς σημείο, υλοποιή-

θηκαν αδέξια και μερικές φορές αυθαίρετα, και έγιναν εφικτές χωρίς εξοικονόμηση, δημιουργώντας απλώς ελλείψεις.

Η συγχώνευση των τεσσάρων μεγαλύτερων ταμείων υγείας, που καλύπτουν πάνω από 90% του πληθυσμού, στον Εθνικό Οργανισμό Παροχής Υπηρεσιών Υγείας (ΕΟΠΥΥ), είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Μετά από μαχητικές κινητοποιήσεις, οι ιατροί που παρέχουν υπηρεσίες στους ασφαλισμένους του ΕΟΠΥΥ κέρδισαν το δικαίωμα να διατηρούν ιδιωτικά ιατρεία και να εργάζονται με μειωμένο ωράριο για τον οργανισμό, παρέχοντας δωρεάν έως 200 επισκέψεις το μήνα. Πέραν αυτών, οι ασθενείς πληρώνουν οι ίδιοι. Όπως γίνεται κατανοητό, οι ασθενείς δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν εκ των προτέρων εάν η επίσκεψή τους είναι ανάμεσα στις πρώτες 200 επισκέψεις του μήνα.

Γενικά, ορισμένες πρόσφατες μεταρρυθμίσεις, παρότι επιβεβλημένες για τον περιορισμό της σπατάλης, υλοποιούνται χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα για την περίθαλψη των φτωχών και των ηλικιωμένων –και φαίνεται έτσι να έχουν ανοίξει σημαντικά κενά κοινωνικής προστασίας. Για παράδειγμα, η συμμετοχή των ασθενών στο κόστος των φαρμάκων (διαφορά μεταξύ της τιμής αναφοράς και της πραγματικής τιμής, συν €1 ανά συνταγή από το 2014), των ιατρικών επισκέψεων (π.χ. σε ιατρούς των ΕΟΠΥΥ που δηλώνουν ότι έχουν εξαντλήσει τις 200 επισκέψεις του μήνα), των επισκέψεων σε κέντρα υγείας και στα εξωτερικά ιατρεία των νοσοκομείων του ΕΣΥ (αύξηση από €3 σε €5 το 2011), καθώς και στο κόστος της εισαγωγής στα κρατικά νοσοκομεία (€25 από το 2014) μεταφέρουν πρόσθετο βάρος χρηματοδότησης από το κοινωνικό σύνολο προς τους ασθενείς.

Ανασφάλιστοι εργαζόμενοι

Μια άλλη κατηγορία προβλημάτων συνδέεται με την παραδοσιακή ταύτιση σχεδόν της κοινωνικής προστασίας με την (ανταποδοτική) κοινωνική ασφάλιση. Αφενός, η κρίση έφερε τους οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης αντιμέτωπους με μείωση στα έσοδα από εισφορές και ταυτόχρονα αύξηση των αιτήσεων για επιδόματα και άλλες παροχές. Αφετέρου, η ταύτιση κοινωνικής προστασίας και κοινωνικής ασφάλισης οδηγεί μαθηματικά στον αποκλεισμό των επισφαλώς απασχολούμενων, των

ανέργων και των ανασφάλιστων από τις κοινωνικές παροχές. Πόσο επικίνδυνη είναι η ταύτιση αυτή το αποκάλυψε η κρίση, καθώς εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενοι⁷ έχασαν όχι μόνο τη δουλειά τους αλλά ταυτόχρονα την πρόσβαση σε κοινωνική προστασία για τους ίδιους και τις οικογένειές τους.

Κενά προστασίας

Ο παραδοσιακός υποβιβασμός της πρόνοιας σε «φτωχό συγγενή» του κοινωνικού κράτους ευθύνεται για το μαρασμό του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας, δηλ. του πλέγματος επιδομάτων και υπηρεσιών που παρέχονται στα άτομα και στις οικογένειες με χαμηλό εισόδημα. Τα πρόβλημα αυτό αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Η κρίση δεν προκάλεσε τα κενά προστασίας, απλώς ανέδειξε τις τραγικές συνέπειές τους. Βέβαια, η κρίση θα μπορούσε επίσης να θέσει σε κίνηση πρωτοβουλίες δημόσιας πολιτικής για την κάλυψη των κενών αυτών. Όμως αυτό δεν συνέβη: τα τελευταία χρόνια το κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας δεν ενισχύθηκε, ενώ ο χειρισμός των δημοσιονομικών πιέσεων που άσκησαν τα μέτρα λιτότητας στο σύστημα κοινωνικής προστασίας προσέθεσε και άλλα προβλήματα.

Τα κενά προστασίας αφορούν διάφορες ομάδες του πληθυσμού, κάποιες αρκετά πολυπληθείς. Σε αυτές περιλαμβάνονται οι μακροχρόνια άνεργοι (που δεν καλύπτονται πλέον από το τακτικό επίδομα ανεργίας, επειδή έχουν εξαντλήσει την περίοδο επιδότησης), καθώς και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας (που δεν καλύπτονται ακόμη, επειδή δεν έχουν ποτέ εργαστεί). Όσοι εργάζονται περιστασιακά ή χωρίς ασφάλιση (που δεν καταφέρνουν να στοιχειοθετήσουν ασφαλιστικό δικαίωμα ώστε να το αξιοποιήσουν σε περίπτωση ανεργίας, ασθενείας ή μητρότητας). Οι αυτοαπασχολούμενοι σε μη βιώσιμες επιχειρήσεις, και οι αγρότες σε εκμεταλλεύσεις χαμηλής απόδοσης. Οι οικογένειες με χαμηλό εισόδημα και ένα ή δύο παιδιά (ενώ οι τρίτεκνες και πολύτεκνες οικογένειες προ-

7. Σύμφωνα με επίσημες εκτιμήσεις, ο αριθμός των δικαιούχων περίθαλψης στο ΙΚΑ και στον ΟΑΕΕ μειώθηκε μεταξύ 2008 και 2012 κατά 900 χιλιάδες περίπου άτομα.

στατεύονται πολύ καλύτερα). Οι φτωχές οικογένειες που διαμένουν σε ενοικιαζόμενη κατοικία (και που παρ' όλα αυτά δεν δικαιούνται επιδότηση ενοικίου). Όσοι λόγω ασθένειας ή αναπηρίας δεν είναι σε θέση να εργαστούν (αλλά παρ' όλα αυτά δεν λαμβάνουν επίδομα ΑΜΕΑ). Οι ηλικιωμένοι με χαμηλό εισόδημα και μια χαμηλή σύνταξη (π.χ. χηρείας), κ.ά.

Επιδόματα ανεργίας

Η εισοδηματική στήριξη των ανέργων είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Όπως προτείνει η οικονομική θεωρία, όπως προτείνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), και όπως πράγματι συνέβη στη Γερμανία, στην Ιταλία και αλλού, στη διάρκεια μιας ύφεσης τα κριτήρια επιλεξιμότητας για τα επιδόματα ανεργίας πρέπει να χαλαρώνουν, ενώ η διάρκεια επιδότησης πρέπει να παρατείνεται. Συνέβη κάτι τέτοιο στην Ελλάδα;

Το τακτικό επίδομα ανεργίας, το κύριο εργαλείο που διαθέτει το σύστημα, χορηγείται μόνο σε όσους πληρούν τις (αρκετά απαιτητικές) προϋποθέσεις ασφάλισης, ενώ διαρκεί το πολύ 12 μήνες (αφορά τους ανέργους που πραγματοποίησαν τουλάχιστον 250 ημέρες ασφαλισμένης εργασίας από τον 14ο έως και τον 3ο μήνα πριν από την απόλυση). Μάλιστα, από το 2011, η συνολική διάρκεια επιδότησης σε μια περίοδο τεσσάρων ετών δεν μπορεί να υπερβαίνει έναν ορισμένο αριθμό ημερών ο οποίος ισούται με 450 το 2013 (και μειώνεται σε 400 το 2014). Επιπλέον, η μείωση του κατώτατου μισθού κατά 22% τον Φεβρουάριο 2012 συμπαρέσυρε και το τακτικό επίδομα ανεργίας (η αξία του οποίου μειώθηκε από €454 σε €360 το μήνα).

Παράλληλα, το ποσοστό κάλυψης του τακτικού επιδόματος ανεργίας μειώνεται σταθερά. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΑΕΔ (2013), το πρώτο τρίμηνο του 2010, όταν ο αριθμός των ανέργων ήταν 587 χιλιάδες, οι δικαιούχοι του επιδόματος ήταν 274 χιλιάδες (ποσοστό 47%). Αντίθετα, το πρώτο τρίμηνο του 2013, παρόλο που ο αριθμός των ανέργων είχε φτάσει το 1 εκατομμύριο 355 χιλιάδες, ο αριθμός όσων ελάμβαναν τακτικό επίδομα ανεργίας είχε μειωθεί σε 233 χιλιάδες (17% του συνόλου). Αξίζει να σημειωθεί ότι το δεύτερο τρίμηνο του 2013 το ποσοστό κάλυψης είχε πέσει και άλλο (12%).

Ακριβώς επειδή έχουν περιορισμένη κάλυψη, αλλού στην Ευρώπη (ακόμη και σε χώρες του Νότου, όπως π.χ. η Ισπανία), τα «ασφαλιστικά» επιδόματα ανεργίας συμπληρώνονται με «προνοιακά»: τα τελευταία απευθύνονται σε ανέργους με χαμηλό εισόδημα. Στην Ελλάδα, ένα τέτοιο επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας (αξίας €200 το μήνα, με συνολική διάρκεια επιδότησης 12 μήνες) θεσμοθετήθηκε το 2001. Όμως, παρά τις προσδοκίες, δεν κατάφερε να καλύψει το σχετικό κενό, αφού τα κριτήρια επιλεξιμότητας παραμένουν υπερβολικά αυστηρά: οι δικαιούχοι πρέπει να έχουν ετήσιο εισόδημα κάτω από €12.000 (ήταν €5.000 μέχρι τον Ιανουάριο του 2012), ηλικία τουλάχιστον 45 ετών, και κυρίως να έχουν προηγουμένως λάβει τακτικό επίδομα ανεργίας επί 12 μήνες (δηλ. τη μέγιστη διάρκεια του τακτικού επιδόματος ανεργίας). Οι δύο τελευταίες προϋποθέσεις, εξαιρετικά ασυνήθιστες στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μοιάζουν ειδικά σχεδιασμένες ώστε να αποκλείουν όσο το δυνατόν περισσότερους δικαιούχους –και το πετυχαίνουν.

Στον περιορισμό του αριθμού των δικαιούχων συμβάλλει επίσης το ότι το επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας παραμένει μάλλον άγνωστο τόσο στο ευρύ κοινό όσο και στους άμεσα ενδιαφερόμενους –παρότι από τη θεσμοθέτησή του έχει μεσολαβήσει πάνω από μια δεκαετία. Ο αρμόδιος φορέας (ο ΟΑΕΔ) δεν δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι η χορήγηση του επιδόματος σε όλους τους μακροχρόνια ανέργους που πληρούν τις προϋποθέσεις είναι δική του υποχρέωση (ούτε ότι οφείλει να πληροφορεί συστηματικά τους ανέργους για τα δικαιώματά τους). Εξαιτίας όλων αυτών των προβλημάτων, το 2012 μόλις 20 χιλιάδες άτομα (2,8% των μακροχρόνια ανέργων) ελάμβαναν επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας. Το 2010 και το 2011, το ποσοστό κάλυψης ήταν 0,7%. Συνολικά, το ποσοστό των ανέργων που το πρώτο τρίμηνο του 2013 ελάμβαναν οποιοδήποτε από τα δύο επιδόματα ανεργίας ήταν κάτω από 19%.

Επίδομα ενοικίου

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κατάργηση του επιδόματος ενοικίου ΟΕΚ το 2010, με το επιχείρημα του εντοπισμού κάποιων πε-

ριπτώσεων αλλοδαπών που ελάμβαναν το επίδομα χωρίς να το δικαιούνται. Προφανώς η διοίκηση του Οργανισμού (και του Υπουργείου Εργασίας) δεν ήταν σε θέση να εφαρμόσει σωστά τα κριτήρια επιλεξιμότητας που είχε θεσπίσει, ούτε ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει το πρόβλημα συνεχίζοντας να χορηγεί επίδομα ενοικίου. Η χαμηλή «ορατότητα» (και, συνεπώς, πολιτική ισχύς) των δικαιούχων, καθώς και η ανοιχτή εχθρότητα μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης (έναντι κυρίως των αλλοδαπών), συνέβαλαν ώστε η κατάργηση του επιδόματος ενοικίου να περάσει απαρατήρητη. Αντίθετα, η κατάργηση του ίδιου του ΟΕΚ το 2012 προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις –από τους υπαλλήλους του Οργανισμού, και όχι από τους δικαιούχους των προγραμμάτων του, που είχαν καταργηθεί ή «παγώσει».

Εν τω μεταξύ, όπως δήλωσε το Νοέμβριο του 2012 ο Υπουργός Εργασίας, ένα νέο επίδομα ενοικίου μελετάται από τον ΟΑΕΔ, ο οποίος «κληρονομεί» κάποιες από τις αρμοδιότητες του ΟΕΚ. Σύμφωνα όμως με νεότερες δηλώσεις, αυτή τη φορά του νέου Διοικητή του ΟΑΕΔ, το Μάιο του 2013, η θεσμοθέτηση νέου επιδόματος ενοικίου θα εξαρτηθεί από την πορεία της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας. Και όλα αυτά τη στιγμή που τα επιδόματα στέγασης (ο ρόλος των οποίων είναι να ενισχύουν τα οικογενειακά εισοδήματα όταν αυτά μειώνονται, ενώ οι δαπάνες κατοικίας μειώνονται λιγότερο ή καθόλου) αποτελούν βασικό συστατικό του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας –στις άλλες χώρες της Ευρώπης.

Ενίσχυση του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας;

Η παράταση της ύφεσης οδήγησε σε τέσσερα μέτρα ενίσχυσης του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας με το Ν4093/2012 (Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016).

Καταρχήν, διευρύνονται σημαντικά τα κριτήρια επιλεξιμότητας του *επιδόματος μακροχρόνιας ανεργίας*: η κατώτατη ηλικία για τη διεκδίκηση του επιδόματος μειώνεται από 45 σε 20 έτη (από το 2014), ενώ το μέγιστο επιτρεπόμενο ετήσιο εισόδημα, μετά την αύξησή του από €5.000 σε €12.000 το 2012, μειώνεται και πάλι από €12.000 σε €10.000 (προσαυξημένο κατά €586 για κάθε παιδί).

Επιπλέον, εγκαινιάζεται (από τον Απρίλιο του 2013) η καταβολή επιδόματος ανεργίας σε ελεύθερους επαγγελματίες και ανεξάρτητα απασχολούμενους, αξίας €360 το μήνα επί 12 μήνες (δηλ. με τους ίδιους όρους όπως για τους μισθωτούς).

Επίσης, καταβάλλεται (από το 2013) ενιαίο επίδομα στήριξης τέκνων, αξίας έως €40 το μήνα (ανά παιδί), με εισοδηματικά κριτήρια. Το νέο επίδομα αντικαθιστά το αφορολόγητο λόγω παιδιών, το επίδομα τρίτου παιδιού και την ισόβια σύνταξη πολύτεκνης μητέρας, ενώ το πολυτεκνικό επίδομα (αξίας €41,67 το μήνα ανά παιδί, για οικογένειες με 3 ή περισσότερα παιδιά) διατηρείται με αυστηρότερα εισοδηματικά κριτήρια.

Τέλος, προγραμματίζεται η πιλοτική εφαρμογή σε δύο περιοχές της χώρας ενός προγράμματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος⁸ (το 2014).

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα παραπάνω μέτρα ελήφθησαν υπό την έγκριση –αν όχι την ενθάρρυνση– των διεθνών οργανισμών. Για παράδειγμα, η έκθεση του ΟΟΣΑ (2013) για τη «μεταρρύθμιση των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας» στην Ελλάδα πρότεινε τα εξής:

«Πρέπει να επεκταθεί το επίδομα ανεργίας και η διάρκειά του, βάσει εισοδηματικών κριτηρίων, και να αναπτυχθούν προγράμματα διασύνδεσης των προνοιακών παροχών με την υποχρέωση ή τη διαθεσιμότητα προς εργασία καθώς και ενεργητικές πολιτικές ενίσχυσης της απασχόλησης. Πρέπει να ολοκληρωθεί η εφαρμογή της μεταρρύθμισης των οικογενειακών επιδομάτων που βρίσκεται σε εξέλιξη. Πρέπει να εξεταστεί η δυνατότητα αντικατάστασης των υφιστάμενων επιδομάτων αναπηρίας από ένα ενιαίο επίδομα βάσει εισοδηματικών κριτηρίων, συμβατό με τους υπάρχοντες νομικούς και πρακτικούς περιορισμούς και να βασιστούν τα επιδόματα αναπηρίας και τα επίπεδα συντάξεων, στο μέτρο του δυνατού, στη δυνατότητα προς εργασία, έτσι ώστε να ενθαρρύνεται η απασχόληση. Πρέπει να θεσμοθετηθεί ένα νέο στεγαστικό επίδομα βάσει εισοδηματικών κριτηρίων.» (ΟΟΣΑ 2013, σελ. 23).

8. Για μια ανάλυση των επιδράσεων από τη γενικευμένη εφαρμογή ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην Ελλάδα βλ. Ματσαγγάνης και Λεβέντη (2012).

Σε παρόμοια κατεύθυνση κινήθηκε σχετική Έκθεση του ΔΝΤ:

«Η μεγαλύτερη εξοικονόμηση μπορεί να επιτευχθεί με την κατάργηση των περισσοτέρων επιδομάτων και την αντικατάστασή τους από ένα ενιαίο πρόγραμμα ελάχιστου εισοδήματος –το οποίο θα λειτουργεί με εισοδηματικά κριτήρια και θα απευθύνεται στο χαμηλότερο 20% της κατανομής εισοδήματος (χρησιμοποιώντας αντικειμενικά κριτήρια για τον έλεγχο της φοροδιαφυγής και της απόκρυψης εισοδήματος). Μέρος της εξοικονόμησης (της τάξης του 0,5-1% του ΑΕΠ) θα μπορούσε να επανεπενδυθεί για την ενίσχυση των κύριων επιδομάτων (π.χ. των επιδομάτων ανεργίας) για την προστασία των πιο αδύναμων» (IMF 2012, σελ. 19-20).

Σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα μέτρα αυτά κινούνται στην ορθή κατεύθυνση, καλύπτοντας μερικά από τα σημαντικότερα κενά προστασίας –στη θεωρία. Ωστόσο, η θετική επίδραση από την εφαρμογή τους κινδυνεύει να είναι πολύ ασθενέστερη στην πράξη.

Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους. Καταρχήν, η επιτυχημένη εφαρμογή των μέτρων ενίσχυσης του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας προϋποθέτει μια πολιτική και διοικητική προετοιμασία η οποία σήμερα απλώς δεν υφίσταται. Για παράδειγμα, ο ΟΑΕΔ δεν έχει ακόμη αναλάβει μια εκστρατεία ενημέρωσης των μακροχρόνια ανέργων για τα διευρυμένα κριτήρια επιλεξιμότητας, ούτε ο ΟΓΑ έχει κάνει κάτι αντίστοιχο για το –ήδη υλοποιούμενο– ενιαίο επίδομα στήριξης τέκνων, με αποτέλεσμα η συμμετοχή στα προγράμματα αυτά να είναι μικρότερη από την αναμενόμενη. Επιπλέον, παρότι έχουμε πλέον μπει στο έτος 2014, έτος έναρξης της πιλοτικής εφαρμογής του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος σε δύο περιοχές της χώρας, δεν έχει ακόμη ορισθεί ποιες θα είναι αυτές οι δύο περιοχές – ενώ η αναγκαία προεργασία σε επίπεδο Υπουργείου Εργασίας και τοπικών φορέων υλοποίησης (Δήμων; Περιφερειών;) ουσιαστικά δεν έχει ακόμη αρχίσει.

Από την άλλη, εάν η απαραίτητη προετοιμασία είχε όντως προχωρήσει, οι διαθέσιμοι πόροι θα αποδεικνύονταν ανεπαρκείς. Πράγματι, οι πιστώσεις που έχουν προβλεφθεί απέχουν πολύ από το να καλύπτουν το κόστος χορήγησης των μέτρων σε όλους τους δυνητικούς δικαιού-

χους. Συγκεκριμένα, η Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου («Ρυθμίσεις κατεπειγόντων θεμάτων του ν.4046/2012 και του ν.4093/2012») ορίζει μεταξύ άλλων ότι η προκαλούμενη δαπάνη από την πιλοτική εφαρμογή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος δεν μπορεί να υπερβαίνει το ποσό των €20 εκατ., ενώ το ύψος της συνολικής δαπάνης για το επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας δεν μπορεί να υπερβαίνει το ποσό των €35 εκατ. ετησίως. Σημειώνεται ότι το τελευταίο αντιστοιχεί σε ετήσια επιδότηση 14.500 περίπου μακροχρόνια ανέργων –ενώ ο αριθμός όσων πληρούσαν τα κριτήρια επιλεξιμότητας του επιδόματος το 2012 (δηλ. προ της μείωσης της κατώτατης ηλικίας διεκδίκησης από 45 σε 20 έτη) ξεπερνούσε τις 190 χιλιάδες. Με άλλα λόγια, όσοι δικαιούνται επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας (και γνωρίζουν ότι το δικαιούνται, παρά τις προσπάθειες των αρμόδιων φορέων) θα βρεθούν χωρίς εισοδηματική ενίσχυση επειδή εξαντλήθηκαν οι σχετικές πιστώσεις.

Με άλλα λόγια, η αδιαφορία της πολιτικής ηγεσίας, η ανεπάρκεια της δημόσιας διοίκησης και η ελλειμματική χρηματοδότηση «δένουν» σε ένα αρμονικό σύνολο, όπου κάθε ένας από τους παραπάνω παράγοντες «δικαιώνει» τους άλλους δύο. Περιττό να προστεθεί ότι ο συμβολικός και ρητορικός χαρακτήρας της επιχειρούμενης ενίσχυσης του κοινωνικού διχτυού ασφαλείας έχει μια παρενέργεια: πλήττει τις πιο αδύναμες από τις οικογένειες που βρίσκονται εξαιτίας της κρίσης σε κατάσταση ακραίας ένδειας.

Κατά τα άλλα, το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 προβλέπει περικοπή δαπανών κατά €9,6 δις και αύξηση φόρων κατά €3,9 δις. Οι κοινωνικές παροχές καλούνται να συνεισφέρουν το μισό ακριβώς της συνολικής εξοικονόμησης (€6,1 δις από περικοπές συντάξεων, και άλλων κοινωνικών επιδομάτων υπηρεσιών, και €0,7 δις από αυξήσεις εισφορών κοινωνικής ασφάλισης), χωρίς να συνηπολογίζονται οι περικοπές στη χρηματοδότηση νοσοκομείων και άλλων κοινωνικών υπηρεσιών. Συνολικά, η αναλογία περικοπών στα κοινωνικά επιδόματα και νέας δαπάνης για την ενίσχυση του κοινωνικού διχτυού ασφαλείας είναι μάλλον άνιση: για κάθε €100 που εξοικονομούνται από τις περικοπές, λιγότερα από €5 «επανεπενδύονται» στα τέσσερα μέτρα ενίσχυσης του κοινωνικού διχτυού ασφαλείας που αναλύθηκαν παραπάνω.

3. Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους

Είναι προφανές ότι το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα έχει μπει στην εποχή της «μόνιμης λιτότητας» (Pierson 2004), όπου τα δημοσιονομικά περιθώρια για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής γίνονται ασφυκτικά. Παρ' όλα αυτά, τα κοινωνικά δικαιώματα στην Ελλάδα υπήρξαν πάντοτε τόσο άνισα κατανομημένα μεταξύ των διάφορων κατηγοριών που τα περιθώρια βελτιώσεων της κοινωνικής προστασίας με ταυτόχρονη μείωση των ελλειμμάτων ήταν εκτεταμένα.

Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβη. Από την έναρξη της κρίσης, οι εκάστοτε κυβερνήσεις –χωρίς ιδιαίτερη πίεση στο θέμα αυτό από τις εκάστοτε αντιπολιτεύσεις– έκαναν ελάχιστα για να επεκτείνουν την κάλυψη και να κλείσουν τα κενά στο κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας (π.χ. χρησιμοποιώντας τα ποσά που εξοικονομούνται από περικοπές γενναιόδωρων παροχών για προνομιούχες ομάδες). Η κατανομή των διαθέσιμων πόρων με γνώμονα την πολιτική επιρροή, και όχι την ανάγκη για κοινωνική προστασία, αποδείχθηκε συχνά η κατευθυντήρια αρχή πίσω από την άσκηση κοινωνικής πολιτικής.

Το γενικά χαμηλό ενδιαφέρον των πολιτικών, των μέσων ενημέρωσης και της κοινής γνώμης για την –πιο αναγκαία παρά ποτέ– ενίσχυση του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας μπορεί να εξηγηθεί με αναφορά στην «πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους», δηλ. στη στοίχιση πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων γύρω από τα υλικά συμφέροντα που γεννά η ύπαρξη και η λειτουργία προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας. Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν πλήττουν παρά μόνο μια μικρή μειονότητα του πληθυσμού. Οι άμεσα ενδιαφερόμενοι δεν διαθέτουν το χρόνο ούτε την ενεργητικότητα που απαιτεί η συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία, συχνά δε (όπως π.χ. στην περίπτωση των ξένων μεταναστών) δεν διαθέτουν καν εκλογικά δικαιώματα. Έτσι, η φωνή τους έχει μικρό ειδικό βάρος στα πολιτικά κόμματα, στα εργατικά συνδικάτα και στα μέσα ενημέρωσης.

Υπό μια έννοια, η αποτυχία εκπροσώπησης φαίνεται να είναι ο πυρήνας του προβλήματος. Τόσο οι κοινωνικές οργανώσεις (συμπεριλαμβανομένων των εργατικών συνδικάτων) όσο και τα πολιτικά κόμματα (συμπε-

ριλαμβανομένων εκείνων της Αριστεράς) φαίνονται πολύ πιο ευαίσθητα στα συμφέροντα π.χ. των εργαζομένων του δημοσίου τομέα ή των «ευγενών» επαγγελματιών από όπου προέρχεται η πλειονότητα των μελών τους, παρά σε αυτά π.χ. των ανασφαλιστών εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, των ανέργων, των νέων που αναζητούν απασχόληση, των γυναικών εκτός αγοράς εργασίας, των φτωχών. Όσο λιγότερο εκπροσωπούνται οι «εκτός των τειχών» στην πολιτική διαδικασία, τόσο περισσότερο υπαγορεύονται τα θέματα του πολιτικού διαλόγου από τους «εντός των τειχών».

Το έλλειμμα εκπροσώπησης θα μπορούσε να αντισταθμιστεί –τουλάχιστον εν μέρει– μέσω της ενεργοποίησης ενός «συνασπισμού συνηγορίας»⁹– δηλ. άτυπων κινήσεων πολιτών που δεν είναι οι ίδιοι φτωχοί αλλά αγωνίζονται να επηρεάσουν την κοινή γνώμη και να αναγκάσουν τις πολιτικές δυνάμεις να δώσουν μεγαλύτερο βάρος στην καταπολέμηση της φτώχειας.

Τέτοιοι όμως συνασπισμοί συνηγορίας δεν φαίνεται να υφίστανται στην Ελλάδα –ή τουλάχιστον είναι απελπιστικά αδύναμοι. Και έτσι, αναπόφευκτα, η πολιτική για την καταπολέμηση της φτώχειας παραμένει ζήτημα χαμηλής προτεραιότητας, όπως άλλωστε συνέβαινε και προ κρίσης. Η αδιαφορία για τη φτώχεια είναι γενική, με ελάχιστες (τιμητικές) εξαιρέσεις: αφορά την πολιτική ηγεσία των αρμόδιων υπουργείων όσο και το διοικητικό τους προσωπικό, την κυβέρνηση όσο και την αντιπολίτευση, τα εργατικά συνδικάτα όσο και τις εργοδοτικές οργανώσεις, την Εκκλησία όσο και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, τα μέσα ενημέρωσης όσο και τους υπόλοιπους διαμορφωτές της κοινής γνώμης –και κυρίως αφορά πρωτίστως τις εγχώριες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και δευτερευόντως την «Τρόικα».

Φυσικά, σε μια δημοκρατική πολιτεία, κάθε κοινωνία έχει σε τελευταία ανάλυση τους θεσμούς που της ταιριάζουν. Η γενικευμένη, όμως, αδιαφορία για όσους απειλούνται από τη (συχνά, ακραία) φτώχεια είναι ατυχής: υπονομεύει την αξιοπιστία των θεσμών, κλονίζει την κοινωνική συνοχή, και τελικά υποθηκεύει το μέλλον της Ελλάδας ως πολιτισμένης χώρας.

9. Για μια ανάλυση της έννοιας του «συνασπισμού συνηγορίας» βλ. Sabatier (1998).

Βιβλιογραφία

- Castles F.G. (2010), “Black swans and elephants on the move: the impact of emergencies on the welfare state”, *Journal of European Social Policy* 20 (2) 91-101.
- European Commission (2013), *Employment and social developments in Europe*, Review 2012 (σελ. 2010).
- Eurostat (2013), “Expenditure on social protection” (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tps00098>).
- Ferrera M. (1996), “The ‘Southern model’ of welfare in social Europe”, *Journal of European Social Policy* 6 (1) 17-37.
- IMF (2012), *Greece: request for extended arrangement under the extended fund facility*. Country Report No. 12/57. (March 2012). Washington DC: International Monetary Fund.
- Leventi C. and Matsaganis M. (2013), “Distributional implications of the crisis in Greece in 2009-2012”. Working Paper EM 14/13, Microsimulation Unit. University of Essex.
- Pierson P. (2004), *Politics in time: history, institutions, and social analysis*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Sabatier P. (1998), “The advocacy coalition framework: revisions and relevance for Europe”, *Journal of European Public Policy* 5 (1) 98-130.
- ΕΛΣΤΑΤ (2012), *Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2011: κίνδυνος φτώχειας*. Δελτίο τύπου (2 Νοεμβρίου 2012). Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- ΕΛΣΤΑΤ (2013α), Πίνακας 1Α: Κατάσταση απασχόλησης και ποσοστό ανεργίας, για άτομα ηλικίας 15-74 ετών. *Μηνιαία αποτελέσματα Έρευνας Εργατικού Δυναμικού*: Ιούνιος 2013 (και προηγούμενα τεύχη). Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- ΕΛΣΤΑΤ (2013β), Πίνακας 2: Πληθυσμός ηλικίας 15 ετών και άνω, κατά κατάσταση απασχόλησης, ομάδες ηλικιών και φύλο. *Τριμηνιαία αποτελέσμα-*

- τα Έρευνας Εργατικού Δυναμικού: Α' τρίμηνο 2013 (και προηγούμενα τεύχη). Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- Ματσαγγάνης Μ. και Λεβέντη Χ. (2012), "Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα: δημοσιονομικές και διανεμητικές επιδράσεις". Ενημερωτικό Δελτίο 3/2012. Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Ματσαγγάνης Μ. (2010), "Βιώσιμες και δίκαιες συντάξεις σε μια ανοιχτή κοινωνία", *Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου* (τεύχος 4, Φεβρουάριος 2010).
- Ματσαγγάνης Μ. (2011α), *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς: οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία* (εκδόσεις Κριτική).
- Ματσαγγάνης Μ. (2011β), "Μια ανορθόδοξη ερμηνεία της παρακμής του ΕΣΥ", *Σύγχρονα Θέματα* (τεύχος 111, Οκτώβριος-Δεκέμβριος).
- Ματσαγγάνης Μ. (2013), "Η κρίση και το κοινωνικό κράτος: μια περίπλοκη σχέση" στο βιβλίο *Ελληνική κρίση και Ευρωπαϊκή νεοτερικότητα* (επιμέλεια: Ά. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα και Ζ. Κούκη). Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Ματσαγγάνης Μ., Λεβέντη Χ. και Καναβιτσά Ε. (2012), "Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης", Ενημερωτικό Δελτίο 1/2012. Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- ΟΑΕΔ (2013), Στατιστικά στοιχεία ανά μήνα. Στοιχεία ανεργίας. Εγγεγραμμένοι στο μητρώο του ΟΑΕΔ. Στοιχεία ΟΠΣ-ΟΑΕΔ Ιούλιος 2013 (και προηγούμενα τεύχη). Αθήνα: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού.
- ΟΟΣΑ (2013), *Ελλάδα: Μεταρρύθμιση των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας*. Επιθεωρήσεις Δημόσιας Διακυβέρνησης από τον ΟΟΣΑ. Παρίσι: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2013), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2013* (και προηγούμενα τεύχη). Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.

**ΑΤΥΠΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ:
ΚΡΟΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΩΔΩΝΑ ΚΙΝΔΥΝΟΥ***

Αντιγόνη Λυμπεράκη

Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Πλάτων Τήνιος

Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

1. Εισαγωγή – Η συνολική κοινωνική προστασία

Τι γίνεται στην κοινωνία όταν το Κράτος αδυνατεί να επιτελέσει λειτουργίες τις οποίες έχει αναλάβει; Πώς επιτελείται το έργο από το οποίο αποσύρεται το Κράτος; Αν η κοινωνική πολιτική συρρικνούται, τι σημαίνει αυτό για τις ίδιες αυτές λειτουργίες και για τους φορείς και τα άτομα που αναλαμβάνουν να τις αναπληρώσουν; Τι σημαίνει η απόσυρση αυτή για την οικογένεια; Πόση πραγματική απώλεια ευημερίας συνεπάγεται η συρρίκνωση των κοινωνικών δαπανών για τις οικογένειες (άνδρες και γυναίκες); Αν περικόπτονται κάποιες δαπάνες, αυτό σημαίνει πάντα και αυτόνοτητα *μείωση* της πραγματικής κοινωνικής προστασίας;

Τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν προφανείς απαντήσεις. Καθώς τα ερωτήματα συσσωρεύονται, οφείλουμε να θέσουμε και μια τελείως “παράδοξη” ερώτηση: Θα μπορούσε μια (καλοπροαίρετη) προσπάθεια αύξησης των *κρατικών* κοινωνικών δαπανών ακόμη και να *θίξει* τη συνολική κοινωνική προστασία;

Η κρίση επηρεάζει το Κράτος και οδηγεί αναγκαστικά στη δραστική του συρρίκνωση: η προσφορά κρατικής κοινωνικής προστασίας συρρι-

* Η παρούσα εργασία έγινε στα πλαίσια του χρηματοδοτούμενου ερευνητικού προγράμματος «ΕΠΕΔΒΜ 2007-2013 “ΑΡΙΣΤΕΙΑ”-2646-HYBRIDWELFARE».

κνώνεται καθώς η ζήτηση εκτινάσσεται. Το κενό που δημιουργείται φαίνεται εκ πρώτης όψεως ως μεγάλο και δυσαναπλήρωτο. Αντίστοιχη –αν όχι σοβαρότερη– ήταν και η εξέλιξη που αντιμετωπίστηκε στην Ανατολική Ευρώπη με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Όμως, εκεί, παρά την κατάρρευση της καταγεγραμμένης μακροοικονομικά εικόνας, φάνηκε εκ των υστέρων ότι η κοινωνία άντεξε και αντεπεξήλθε σε ένα βαθμό που δεν τον περίμενε κανείς. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Richard Rose: «Οι περισσότεροι άνθρωποι αντεπεξέρχονται στην κρίση καλύτερα από ό,τι οι κυβερνήσεις τους» Rose (2011, σελ. 364). Στην περίπτωση της Ανατολικής Ευρώπης κινητοποιήθηκαν δίκτυα αλληλεγγύης γύρω από την οικογένεια που συμπλήρωσαν τα κενά που δημιουργήθηκαν. Το παιχνίδι σώθηκε από αόρατους παίκτες που ήταν πίσω από τα μακροοικονομικά μεγέθη.

Μπορεί να συμβαίνει το ίδιο και στην Ελλάδα –όπως τουλάχιστον δείχνουν πολλοί συγκεντρωτικοί δείκτες; Μήπως όμως η μετρούμενη συρρίκνωση του “επίσημου” κοινωνικού κράτους δεν συνεπάγεται αντίστοιχη μείωση της *πραγματικής* κοινωνικής προστασίας; Ή μήπως και εδώ μια εικόνα που εστιάζεται αποκλειστικά στο επίσημο κοινωνικό κράτος δίνει μια ιδιαίτερα σκοτεινή εικόνα της πραγματικότητας; Μήπως, η πραγματικότητα είναι πιο σύνθετη από τις απλουστευτικές γενικεύσεις που κυριαρχούν στα τηλεοπτικά πεντάλεπτα;

Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί σε ένα κρίσιμο ερώτημα: *Ποιος* αναλαμβάνει τις υπηρεσίες και το έργο της κοινωνικής πολιτικής όταν το κράτος αποσύρεται;

Αν θεωρήσουμε ότι η κοινωνική πολιτική είναι εξ ορισμού κρατική, τότε η απάντηση προκύπτει ως ταυτολογία και είναι κενή περιεχομένου: Δεν τις πραγματοποιεί κανείς και έτσι δημιουργείται κενό ανάλογο της κρατικής εμβέλειας της προηγούμενης φάσης.

Αν όμως το Κράτος δεν ανέλαβε ποτέ ουσιαστικά αυτές τις αρμοδιότητες, η συρρίκνωσή του δεν προκαλεί πραγματικό κενό. Θα μπορούσαμε όμως ακόμη και να αντιτάξουμε ένα σενάριο στο οποίο η διάσωση προνομίων των λίγων με όχημα την υπερφορολόγηση των πολλών μπορεί να οδηγήσει σε επιδείνωση της δυνατότητας της οικογένειας (χρηματικοί πόροι και προσπάθεια) να συνεχίσει να προσφέρει κοινωνικές υπηρεσίες

προς τα μέλη της. Άρα μια (φαινομενική) τόνωση του επίσημου κοινωνικού κράτους μπορεί να οδηγήσει σε *μείωση* της κοινωνικής προστασίας.

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα, πρέπει να δούμε την κοινωνική προστασία ως κοινωνική διαχείριση κρίσεων –(social risk Management) όπως κάνουν οι Holzman and Jørgensen (2001). Σύμφωνα με αυτή την άποψη το έργο της κοινωνικής προστασίας δεν είναι αποκλειστικά κρατικό, αλλά μπορεί να επιτελείται και από άλλους φορείς. Αν δώσουμε έμφαση στο τι γίνεται και όχι στο ποιος το κάνει, τότε ανοίγει ο δρόμος για δώσουμε περιεχόμενο στην “απόσυρση του Κράτους”¹. Κατ’ αναλογία, μπορούμε να ορίσουμε το “υβριδικό κοινωνικό κράτος” που αποτελείται από *τυπικό* (επίσημη κοινωνική προστασία) και *άτυπο* (οικογένεια, άτυπα δίκτυα). Σημασία για τον πολίτη έχει το άθροισμα των δύο και όχι μόνο το τυπικό τμήμα. (Λυμπεράκη και Τήνιος, 2012).

Έτσι, η κοινωνική πολιτική αποτελεί μια αντίδραση της οργανωμένης κοινωνίας στην ανάγκη να υπάρχει μια διαχείριση κινδύνων που αντιμετωπίζουν άτομα απέναντι σε κακοτυχίες και αναποδιές, αλλά και σε θετικά ενδεχόμενα όπως η μακροζωία και οι ανάγκες παιδικής φροντίδας. Στο πλαίσιο αυτό φροντίζει να περιορίζονται κατά το δυνατόν οι κοινωνικοί κίνδυνοι, αλλά και να μετριάζονται τα αποτελέσματα όταν αυτοί οι κίνδυνοι επέλθουν. Οι υπηρεσίες αυτές δεν προσφέρονται μόνο από το κράτος, αλλά και από άλλους, ο κυριότερος από τους οποίους είναι η οικογένεια. Αν εξετάσουμε το σύνολο του συστήματος διαχείρισης κοινωνικών κινδύνων ασχέτως φορέα προσφοράς, τότε οι μεταβολές σε έναν φορέα ή μια μέθοδο παροχής υπηρεσιών θα έχουν επιπτώσεις σε άλλους.

Στην Ελλάδα, παραδοσιακά, η οικογένεια συμπληρώνει τις ελλείψεις του Κράτους². Καθορίζει ποιος εργάζεται (ορατός) και ποιος όχι (αόρα-

1. Σημειωτέον ότι η προσέγγιση της ΕΕ που ενσωματώθηκε και στη Διαδικασία της Λισαβόνας 2000 είναι αντίστοιχη: “Η Κοινωνική προστασία ως συντελεστής παραγωγής”. Ομοίως και τα στοιχεία ESSPROS αναφέρονται σε λειτουργίες (που μπορούν να επιτελούνται από Κράτος, ΜΚΟ, ιδιωτικούς φορείς) και δεν εξετάζουν ποιος τις επιτελεί.

2. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται και σε άλλες μεσογειακές χώρες (Bettio and Plantenga, 2004· Ferrera, 1996).

τος παίκτης). (συμμετοχή στην εργασία). Ποιος περνά στην αγορά και ποιος όχι (υπηρεσίες φροντίδας απαραίτητες για την αναζήτηση εργασίας). Αποφασίζει την αποταμίευση και τη ρευστοποίηση περιουσίας (κατοικία, λοιπά περιουσιακά στοιχεία). Είναι η βασική διανεμητική μηχανή μεταξύ γενεών. Χρηματοδοτείται συχνά από την οικογενειακή επιχείρηση (διασύνδεση με παραγωγή, φοροδιαφυγή). Η οικογένεια συμπληρώνει το κόστος της εκπαίδευσης και τροφοδοτείται από ή κατά περίπτωση ενισχύει το σύστημα συντάξεων (Attias-Donfut et al., 2005).

Όμως η σχέση οικογένειας-κοινωνικού κράτους (Το «Υβριδικό Κοινωνικό Κράτος») είναι σε μετασχηματισμό. Για να εκτιμήσουμε πώς αντιδρά στην κρίση, πρέπει να ανατρέξουμε στη διαδικασία μετασχηματισμού της σχέσης οικογένειας και παροχής υπηρεσιών διαχείρισης κοινωνικών κινδύνων. Να δούμε δηλαδή το δίπολο “κράτος-οικογένεια” από τη σκοπιά της οικογένειας. Το κείμενο που ακολουθεί εξετάζει τρία κρίσιμα θέματα: Πώς ήταν η σχέση στο παρελθόν, σε τι άλλαξε, και πού είναι σήμερα.

Το κρίσιμο σημείο στην ανάλυση αυτή είναι το πώς η ατελής μεταρρύθμιση 1995-2007 έχει αφήσει την οικογένεια εκτεθειμένη και θέτει σε αμφισβήτηση την ικανότητά της να αντεπεξέλθει στις αυξημένες προκλήσεις που προκαλεί η κρίση.

2. Πώς ήταν; Οικογένεια και κράτος ως τα τέλη του '90

Ο βασικός αόρατος παίκτης στην ανάλυσή μας είναι η μεσογειακή οικογένεια και η επιβίωση του παραδοσιακού μοντέλου διακριτών ρόλων και υποχρεώσεων ανάμεσα στα φύλα: ο άνδρας εργάζεται και συνεισφέρει, ενώ η γυναίκα φροντίζει (male breadwinner model, βλ. Blau et al., 2010). Έτσι στην Ελλάδα παραδοσιακά, όπως και αλλού, η οικογένεια αποτελούσε τον βασικό πάροχο όλων των κοινωνικών υπηρεσιών.

Επομένως στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της Μεσογείου, το κοινωνικό κράτος βρίσκεται μεταξύ ενός πλήρως ανεπτυγμένου κρατικού μοντέλου και του είδους οικογενειακής προστασίας που χαρακτηρίζει αναπτυσσόμενες χώρες (familism –ισχυρή οικογένεια³). Η λειτουργία

3. Βλ Gough and Woods 2004 και IDS (2011).

γία του κοινωνικού ιστού ασφάλειας επιτελείται από την οικογένεια, ενώ η χαμηλή διοικητική ικανότητα του Κράτους αποτρέπει την “επισημοποίηση” της ελάχιστης προστασίας. Αντίθετα, η επίσημη προστασία απορροφάται κυρίως από τις συντάξεις (σε προνομιούχους κλάδους) και την υγεία.

Η περίπτωση της Ελλάδας έχει όμως σημαντικές διαφορές από την υπόλοιπη (Καθολική) Νότια Ευρώπη⁴. Η ανθρωπολογική έρευνα ήδη από την εποχή που η Ελλάδα ήταν μια αγροτική χώρα παρατήρησε ότι ελληνική οικογένεια ήταν και είναι πυρηνική (ζευγάρι/παιδιά) και όχι διευρυμένη, όπως σε άλλες μεσογειακές χώρες, όπως η Σικελία) (Friedl 1962). Σημαντικό σημείο, επίσης, είναι ότι προσβλέπει και σε πατρωνία – με την έννοια ότι διατηρεί ένα δίκτυο υποστήριξης μεταξύ ομοίων (κουμπαριές κλπ.) αλλά και με την εξουσία –δίκτυα πατρωνίας. Κρίσιμη στη λειτουργία της οικογένειας ήταν η έννοια της τιμής – που εν πολλοίς προδιέγραφε και τη γεωμετρία των δικτύων εξάρτησης. Η αγροτική κληρονομιά –το σημείο εκκίνησης– αποτυπώνεται στην πρωτοποριακή ανθρωπολογική έρευνα του John Campbell (1965). Ο Νίκος Μουζέλης (Mouzelis, 1978) αναλύει τον μετασχηματισμό αυτής της κατάστασης σε ένα αναπτυξιακά αναποτελεσματικό καπιταλισμό, ο οποίος διατηρεί και επαυξάνει τα δίκτυα εξάρτησης εξελισσόμενος προς αυτό που τώρα λέγεται το “πελατειακό κράτος”. Αποτέλεσμα της ιστορικής αυτής εξέλιξης ήταν ότι στην Ελλάδα το κοινωνικό κεφάλαιο ήταν και είναι περιορισμένο: τα περιθώρια εμπιστοσύνης ατόμων που δεν ανήκουν στον στενό πυρήνα των άτυπων δικτύων είναι περιορισμένα, μια καχυποψία που εκτείνεται ιδιαίτερα μάλιστα σε απρόσωπες κρατικές δομές – όπως αυτές της κοινωνικής προστασίας (Lyberaki and Tsakalotos, 2002). Η έλλειψη εμπιστοσύνης και το χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο είχε επισημανθεί ως πρόβλημα και ανασταλτικός παράγων στις μεταρρυθμίσεις πριν την κρίση.

Το αποτέλεσμα είναι ότι –παρά τις ελλείψεις του επίσημου κράτους– και το ανεπίσημο κράτος είναι με τη σειρά του ελλειμματικό, με την έν-

4. Για τις ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στον Βορρά, στο Νότο και στην Ελλάδα, ως προς τη συνοχή της οικογένειας βλ. Λυμπεράκη, Παπαδούδης και Τήνιος (2009), καθώς και Reher (1998).

νοια ότι τα δίκτυα υποστήριξης είναι περιορισμένα και μικρής εμβέλειας⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως προκύπτει από τον Δείκτη Καλύτερης Ζωής του ΟΟΣΑ (OECD Better Life Index), η Ελλάδα (μαζί με την Τουρκία) αισθάνονται τον περίγυρο ως εχθρικό: σε σχέση με άλλες χώρες βρίσκονται σε χαμηλότερη θέση στην απάντηση “αν υπάρχουν άτομα στα οποία μπορείς να βασίζεσαι σε περίπτωση ανάγκης” – (people you can count on at time of need). Αυτό μάλιστα συμβαίνει, αν και η συχνότητα των κοινωνικών επαφών είναι μεγαλύτερη από άλλες χώρες. Η διάχυτη αυτή καχυποψία μπορεί να μεταφράζεται σε δυσκολία ανοίγματος προς επίσημα δίκτυα κοινωνικής προστασίας αλλά και σε κύκλους ευρύτερους της άμεσης οικογένειας – όπως φίλοι, γνωστοί και οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών (π.χ. συνδικάτα). Οι ελλείψεις αυτές δεν είναι ορατές σε περιόδους ευημερίας, είναι όμως πιθανόν να καταστούν εμφανείς σε περιόδους παρατεταμένης κρίσης.

Από τη δεκαετία του '80 το μεσογειακό κράτος βρίσκεται σε διαδικασία ανάταξης και μεταρρύθμισης (recalibration and reform –Ferrera, 2010). Οι κοινωνικές δαπάνες σε όλες τις μεσογειακές χώρες (Πορτογαλία, Ιταλία, Κύπρος, Ελλάδα, Ισπανία) αυξάνονται και το σύστημα εξευρωπαϊζεται με διαφορετικές ταχύτητες⁶. Κεντρικό ζητούμενο της ανάταξης είναι αν θα μπορούσε να βρεθεί ένας ρόλος για οικογενειακή αλληλεγγύη σε λειτουργική ισορροπία με το κράτος. Η διαδικασία αυτή, σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε χώρα, αποτελούσε και το μεγάλο στοίχημα της σύγκλισης με την ΕΕ.

Στην Ελλάδα, το τυπικό Κοινωνικό Κράτος, που σταδιακά επεκτάθηκε από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα, ασχολείται πρωτίστως με τις συντάξεις. Όλα τα υπόλοιπα τα αναλαμβάνει το «άτυπο κοινωνικό κράτος», ή αλλιώς η οικογένεια⁷.

5. Η κοινωνιολογία (Christakis and Fowler, 2009) και τα οικονομικά των δικτύων (Goyal, 2007) αποτελούν εστία έντονης ερευνητικής αναζήτησης από το 2005.

6. Tinios (2013β).

7. Βλ. Börsch-Supan and Tinios (2001), Τήνιος (2010).

Έτσι, ως το 1995 δέσποζε το παλιό μοντέλο που βασιζόταν σε τέσσερις πυλώνες:

1. Η επίσημη κοινωνική προστασία διοχετεύεται κατά προτεραιότητα σε συντάξεις και υγεία.
2. Οι άλλες ανάγκες των ατόμων εξυπηρετούνται από την οικογένεια (π.χ. χρηματοδότηση γέννησης παιδιών, περιόδου ανεργίας).
3. Οι υπηρεσίες φροντίδας προσφέρονται από τις γυναίκες που μένουν στο σπίτι ή είναι συμβοηθούμενα μέλη οικογενειακών επιχειρήσεων συνήθως αμισθί. Τέλος,
4. Η διάρθρωση της παραγωγής διευκολύνει την παροχή άτυπης προστασίας (η πολύ μικρή οικογενειακή επιχείρηση ή αγροτική εκμετάλλευση, ο κομβικός ρόλος των ακινήτων και της αντιπαροχής).

3. Η χαμένη δεκαετία πριν την κρίση: Αυταπάτες βιωσιμότητας

Κατά την περίοδο 1995-2003 υπήρξε μια μεγάλη αύξηση στις κρατικές κοινωνικές δαπάνες (Τήνιος, 2010, 2013· Ματσαγγάνης, 2011). Το επίσημο κοινωνικό κράτος γίνεται αισθητά μεγαλύτερο. Εντούτοις ουσιαστικά παραμένει το ίδιο –δίδοντας έμφαση όπως και πριν στις συντάξεις και διατηρώντας νησίδες προνομίων στο πέλαγος ανεπάρκειας.

Η ένταση της παγκοσμιοποίησης και το άνοιγμα των αγορών στον ανταγωνισμό (κυρίως από τις εισαγωγές) αμβλύνεται από τον φθηνό δανεισμό στο πλαίσιο του ευρώ. Έχει υπολογιστεί ότι μόνο η μείωση επιτοκίων 1997-2001 και η συνεπακόλουθη εξοικονόμηση δαπανών τόκων επέτρεψε στις δαπάνες να ανεβούν κατά περισσότερο από 2,3 μονάδες του ΑΕΠ (Τήνιος, 2003, σελ. 200).

Παρά ταύτα, στην περίοδο από το 1992 και μετά βλέπουμε μια μεγάλη έξοδο γυναικών προς την αγορά εργασίας –η συμμετοχή αυξήθηκε από 43,2% το 1991 σε 59,2% το 2008 (Λυμπεράκη και Τήνιος, 2010). Η αύξηση αυτή δεν συνέπεσε με κάποια αύξηση στην παροχή υπηρεσιών φροντίδας που θα επέτρεπαν στις γυναίκες αυτές να αναθέσουν αλλού τη φροντίδα των μελών της οικογένειάς του, ώστε να μπορούν να βγουν

από το σπίτι. Η ουσιώδης διαφορά συνίσταται στην παράλληλη ανάπτυξη μιας ιδιωτικής αγοράς παροχής υπηρεσιών φροντίδας, που βασιζόταν πρωτίστως στη διαθεσιμότητα προσφοράς εργασίας οικιακών υπηρεσιών σε προσιτές τιμές εκ μέρους μεταναστριών (Lyberaki, 2011).

Με άλλα λόγια, τα νοικοκυριά αγοράζουν μέρος των κοινωνικών υπηρεσιών που καταναλώνουν, περισσότερες γυναίκες εργάζονται με αμοιβή, ενώ η οικογενειακή επιχείρηση έχει ολοκληρώσει την «απελευθέρωση» των συμβοηθούντων γυναικών της οικογένειας.

Η λειτουργία μιας αγοράς εργασίας δύο ταχυτήτων οδηγεί σε μια αγορά διαφοροποιημένη ως προς τους “εντός” του δημοσίου και τους εκτός του ιδιωτικού τομέα. Δεν είναι συμπτωματικό ότι το πρόβλημα της ανεργίας των νέων εμφανίζεται για πρώτη φορά, παράλληλα με την ευελιξία στο περιθώριο (Λυμπεράκη και Τήνιος, 2010· Lyberaki, 2010).

Αν και η ανάγκη εκσυγχρονισμού του κοινωνικού κράτους και η σημασία της προσφοράς υπηρεσιών από αυτό αρχίζουν να συναντώνται σε επίσημα κείμενα (όπως το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την κοινωνική ένταξη 2001, 2003) αλλά και σε πολιτικές εξαγγελίες, οι προσπάθειες εμπλουτισμού και μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους ναυάγησαν προσκρούοντας στις συγκρούσεις γύρω από το ασφαλιστικό. Όσο οι συντάξεις απορροφούν τη μερίδα του λέοντος, τόσο δεν μένει χώρος για να αναπτυχθούν νέες υπηρεσίες.

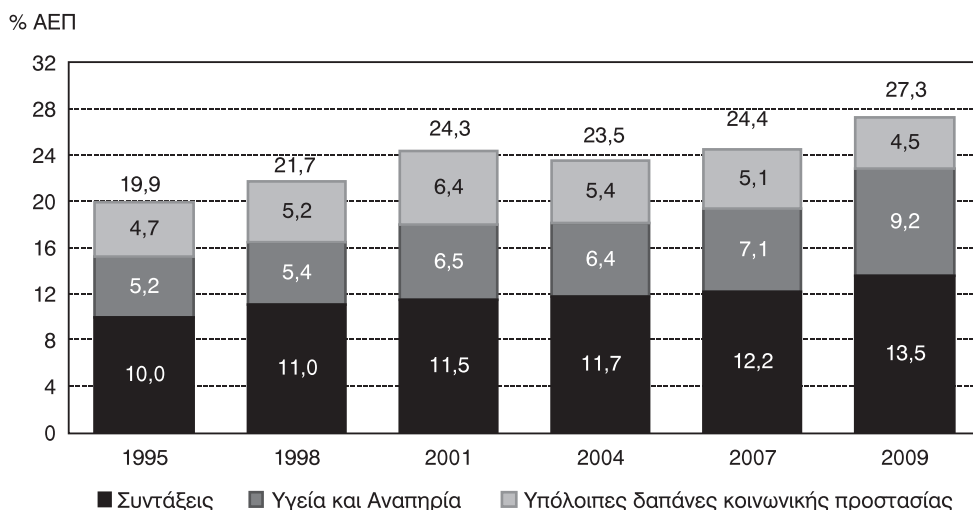
Αν και από το 1995 (και σε αντίθεση με άλλες χώρες) υπήρξε ραγδαία αύξηση της δαπάνης για την επίσημη κοινωνική προστασία, η μεγέθυνση αυτή αξιοποιείται χωρίς δομικές αλλαγές. Το Διάγραμμα 1 δείχνει ότι η δομή του κοινωνικού κράτους διατηρείται. Η χρονική εξέλιξη των αυξήσεων παρουσιάζει μάλλον μια κατάσταση που δεν ξοδεύονται πόροι όταν υπάρχει ανάγκη, αλλά όταν υπάρχουν λεφτά. Η δομή του κοινωνικού κράτους –αποτελούμενη από μακροχρόνιες παροχές όπως συντάξεις αλλά και δαπάνες υγείας– δημιουργεί κλάσεις μονίμων “πελατών” που είναι αναμενόμενο να εκφράζουν έντονες και αποτελεσματικές αντιρρήσεις σε προσπάθειες αναδιάρθρωσης των δαπανών.

Οι αντιστάσεις αυτές είναι εμφανέστατες στην έλλειψη αποτελεσματικότητας των κοινωνικών δαπανών –ως προς την καταπολέμηση της φτώ-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Διάρθρωση των δαπανών κοινωνικής προστασίας, Ελλάδα, 1995-2009

Δαπάνες Κοινωνικής Προστασίας ως % ΑΕΠ ανά τομέα, Ελλάδα

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων ESSPROS.

χειας. Το Διάγραμμα 2 δείχνει ότι η αύξηση της αποτελεσματικότητας ήταν αναντίστοιχη των επιπλέον πόρων που διοχετεύτηκαν (βλ. επίσης Μητράκος και Τσακλόγλου 2011· Ζωγραφάκης και Μητράκος, 2011).

Αν και η ευκαιρία αξιοποίησης των επιπλέον πόρων για να διευκολυνθεί η μεταρρύθμιση αποτελεί τη μεγάλη χαμένη ευκαιρία, κατά την περίοδο 1995-2007 συνέβησαν μεγάλες αλλαγές που άλλαξαν τον χαρακτήρα του άτυπου κοινωνικού κράτους. Οι αλλαγές αυτές είχαν να κάνουν με τον ρόλο της γυναίκας και έγιναν ερήμην της πολιτικής και πολιτικών αποφάσεων.

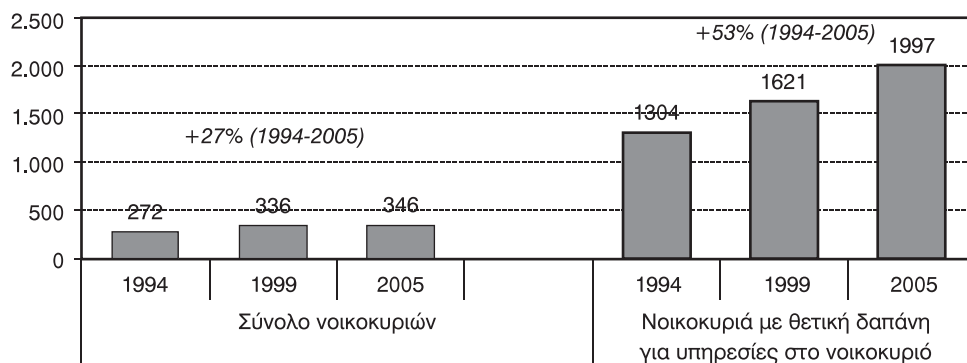
Κρίσιμο ρόλο έπαιξε η ανάπτυξη μιας παράλληλης ιδιωτικής μη-ρυθμιζόμενης αγοράς υπηρεσιών φροντίδας από το 1992 και μετά (Λυμπεράκη και Τήνιος, 2010). Έτσι οι γυναίκες κατάφεραν να “αποκεντρώσουν” τις ανάγκες φροντίδας συγγενών τους (παιδιών ή ηλικιωμένων γονέων) που τις κρατούσαν στο σπίτι ως τότε και να εισέλθουν αυτόνομα στην αμειβόμενη απασχόληση. Η αγορά αυτή αναπτύχθηκε χάρις στην

είσοδο μεταναστριών μετά το 1992, οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν στην προσφορά υπηρεσιών φροντίδας χαμηλού κόστους. Παρά τη συνεχιζόμενη ύπαρξη χάσματος στις αμοιβές ανδρών-γυναικών⁸, το οικογενειακό οικονομικό ισοζύγιο μεταβλήθηκε μέσα από αλληλουχία προσαρμογών: η μη αμειβόμενη γυναικεία εργασία στη φροντίδα αντικαταστάθηκε από μια αμειβόμενη θέση εργασίας που επέτρεψε τη δημιουργία μιας τρίτης θέσης απασχόλησης για την πρώτη γυναίκα εκτός οικογένειας. Αυτό το ισοζύγιο ήταν θετικό, τουλάχιστον για γυναίκες μιας μεσαίας στάθμης και άνω. Το Διάγραμμα 2 δείχνει ότι τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών παρουσιάζουν μια αύξηση της δαπάνης για οικιακές υπηρεσίες σε πραγματικούς όρους άνω του 50% κατά κεφαλήν, με μια παράλληλη αύξηση των νοικοκυριών με θετική δαπάνη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Η παράλληλη ανάπτυξη μίας ιδιωτικής αγοράς παροχής υπηρεσιών από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και έπειτα

Μέση μηνιαία δαπάνη (σε σταθερές τιμές-έτος βάσης 2005)
για οικιακές υπηρεσίες και υπηρεσίες στο νοικοκυριό

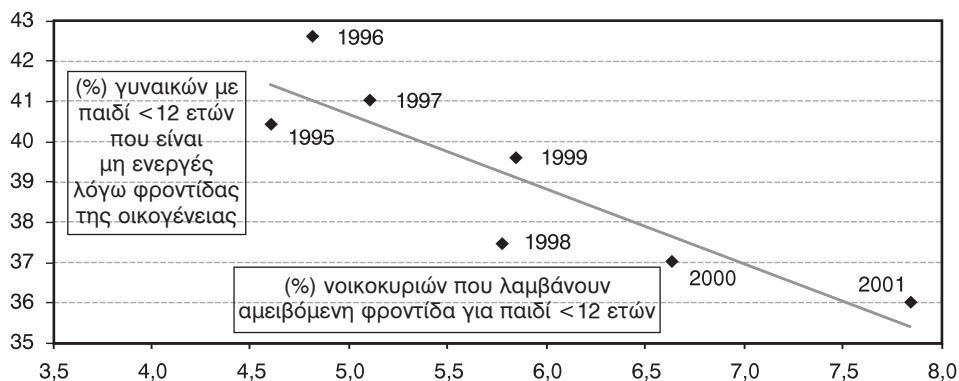

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων της έρευνας ΕΟΠ για την Ελλάδα.

8. Στο Λυμπεράκη και Τήνιος (2010) υπάρχει ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων του χάσματος φύλου στις αποδοχές καθώς και εκτίμηση του σωρευτικού χάσματος φύλου για γυναίκες ηλικιών από 24-45 ετών.

Η διασύνδεση εξόδου από το σπίτι-ανάπτυξης οικιακής φροντίδας είναι ορατή στο Διάγραμμα 3 που εστιάζει στις μητέρες, στο οποίο διακρίνεται μια σταθερή διεύρυνση της χρήσης υπηρεσιών φροντίδας που συμβαδίζει με μείωση στον αριθμό μητέρων που δηλώνουν κώλυμα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Διασύνδεση χρήσης υπηρεσιών φροντίδας για παιδιά και ενεργοποίησης μητέρων 1995-2001

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων της έρευνας ECHP.

Τα ίδια στοιχεία, του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών, αξιοποιήθηκαν οικονομετρικά σε ένα μοντέλο επεξήγησης της πιθανότητας εργασίας γυναικών στην Ελλάδα (βλ Lyberaki, 2011). Η ίδια συνήθης οικονομετρική εξίσωση συμμετοχής υπολογίστηκε για το 1995 και για το 2001, όταν η αγορά υπηρεσιών φροντίδας ήταν πολύ πιο ανεπτυγμένη (Πίνακας 1).

Αν και σε γενικές γραμμές οι εκτιμήσεις για τα δύο έτη διαφέρουν ελάχιστα, παρατηρούμε μεγάλη μείωση στην αρνητική επίπτωση της ύπαρξης παιδιού –τόσο σε νηπιακή ηλικία όσο και σε μεγαλύτερη. Με άλλα λόγια, γυναίκες με παιδιά μπορούσαν το 2001 να εργαστούν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό παρά νωρίτερα –προφανώς επειδή τότε υπήρχε μια λύση φροντίδας που δεν υπήρχε ενωρίτερα. Το ότι πρέπει να ευθύνεται η ανάπτυξη αγοράς φροντίδας και όχι η παράλληλη ανάπτυξη κρατικών υπηρεσιών πιστοποιείται από το ότι η υπηρεσία “Βοήθεια στο Σπίτι” δεν

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οριακή επίπτωση της ύπαρξης παιδιών στη συμμετοχή μητέρων στην αγορά εργασίας ανά εκπαιδευτικό επίπεδο, ECHP 1995, 2001

	Εκτιμημένη πιθανότητα συμμετοχής (%)		Μείωση της πιθανότητας συμμετοχής σε σχέση με τις γυναίκες χωρίς παιδί	
	1995	2001	1995	2001
Έγγαμη γυναίκα, ηλικίας 30-44, με:				
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, χωρίς παιδί	55,7	60,6	-	-
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με 1 παιδί έως 6 ετών	42,3	55,9	13,4	4,7
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με 2 παιδιά έως 6 ετών	38,7	48,5	17,0	12,1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση, χωρίς παιδί	77,4	89,2	-	-
Τριτοβάθμια εκπαίδευση, με 1 παιδί έως 6 ετών	69,1	87,3	8,3	1,9
Τριτοβάθμια εκπαίδευση, με 2 παιδιά έως 6 ετών	64,6	82,8	12,8	6,4

Πηγή: ECHP 1995 και 2001, εκτιμήσεις των συγγραφέων.

είχε αρχίσει ακόμη, ενώ η προσφορά θέσεων σε παιδικούς σταθμούς ήταν και παραμένει χαμηλότερη της προσφοράς.

Οι ενδείξεις αυτές συντείνουν στην εκτίμηση ότι υπήρξε μεν πρόοδος στην περίοδο προ της κρίσης. Όμως αυτή η πρόοδος, παρά τη διαθεσιμότητα πόρων, προέκυψε από ενεργοποίηση των ιδίων των νοικοκυριών και με άμεση επιβάρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού. Αν και ήδη από τότε η αρωγή στην οικογένεια ήταν τμήμα των διακηρύξεων της κοινωνικής πολιτικής, η ποσοτική της συμμετοχή ήταν περιορισμένη. Στο κρίσιμο αυτό σημείο ήταν το άτυπο κοινωνικό κράτος που έπαιξε ρόλο πρωταγωνιστή. Την ίδια εποχή, η επίσημη κοινωνική προστασία ήταν καθλωμένη μπροστά στην αδυναμία επίλυσης του ασφαλιστικού. Αν και υπήρχε η πρόθεση να παίξει ρόλο, δεν υπήρχε η δυνατότητα καθώς οι συντάξεις δέσμευαν τη μερίδα του λέοντος της χρηματοδότησης.

4. Τι θα γίνει με την κρίση; Προσαρμογές της οικογένειας σε αμφίπλευρες πιέσεις

Η οικογένεια και το άτυπο κοινωνικό κράτος βρίσκονται μεταξύ σφύρας και άκμονος, δεχόμενα αμφίπλευρες πιέσεις από το μακροοικονομικό περιβάλλον (Λυμπεράκη και Τήνιος, 2012· Lyberaki and Tinios, 2014 υπό έκδοση).

Από τη μια πλευρά, οι **ανάγκες** που καλείται να εξυπηρετήσει η οικογένεια εκτοξεύονται. Τα προϋπάρχοντα χάσματα κάλυψης πλαισιώνονται από πολλαπλάσιους νέους βραχυχρόνιους κινδύνους που δημιουργεί η κρίση: Ανεργία, επισφαλής εργασία, Φροντίδα, ανάγκες οικογένειας, παιδική φύλαξη. Η βοήθεια “έσχατης ανάγκης” που προσέφερε η οικογένεια στα μέλη της –η προσφορά ενός κοινωνικού ιστού ασφάλειας– από περιθωριακή περίπτωση γενικεύεται.

Από την άλλη πλευρά, οι **απαιτήσεις** από πλευράς Κράτους, πολλές από τις οποίες για χρηματοδότηση της *επίσημης* κοινωνικής προστασίας, εκτοξεύονται. Οι δαπάνες αυτές αυξάνονται καθώς οι συντάξεις ως “ασφαλές αγκυροβόλιο” οδηγούν σε αθρόες συνταξιοδοτήσεις και επομένως διεύρυνση δαπανών. Όμως, η αδυναμία δανεισμού του Δημοσίου και οι περικοπές στα Ταμεία συνεπάγονται μεγαλύτερη έμφαση στην άντληση φορολογικών και άλλων πόρων (αντί δανεισμού) για τη χρηματοδότηση των κοινωνικών δαπανών. Έτσι το οικογενειακό διαθέσιμο εισόδημα συμπιέζεται από: φορολογία και έκτακτες εισφορές, τιμολόγια επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, περικοπές μισθών Δημοσίου και συντάξεων Ταμείων, φόρους στην περιουσία και τα ακίνητα. Η τάση αυτή ενισχύεται από τη διατήρηση των τιμών σε υψηλά επίπεδα (εισαγόμενος πληθωρισμός, ΦΠΑ), ενώ η καθυστέρηση διαρθρωτικών αλλαγών επιβάλλει οριζόντιες μειώσεις. Ο προϋπολογισμός δαπανών της οικογένειας δυσχεραίνεται περαιτέρω από μια διάχυτη αβεβαιότητα: οι επανειλημμένες περικοπές στις συντάξεις ήρθαν να διαψεύσουν μια σειρά από κυβερνητικές διαβεβαιώσεις ότι δεν πρόκειται να υπάρξει περαιτέρω μείωση.

Οι άμεσες πιέσεις στην οικογένεια ασκούνται όταν οι οικονομικές της δυνατότητες περιορίζονται δραστικά. Από το 2007 η σωρευτική μείωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ 23% εντείνεται από την ανεργία. Η μικρή επι-

χείριση που ως τώρα συντηρούσε την άτυπη κοινωνική προστασία υφίσταται πιέσεις ρευστότητας από τον περιορισμό δανεισμού, τις ληξιπρόθεσμες οφειλές Δημοσίου αλλά και το ύψος των επιτοκίων (για τους τυχερούς που μπορούν να δανειστούν). Η απομείωση των αποταμιεύσεων ως πηγή χρηματοδότησης απειλείται από έντονους φόβους για απομείωση της αξίας αποθεμάτων – όπως έγινε με το PSI, όπως πιθανώς γίνεται με τιμές ακινήτων και τα ενοίκια, και όπως θα μπορούσε να γίνει με μια αποχώρηση από το ευρώ. Το ζοφερό σκηνικό συμπληρώνεται από τις αρνητικές καθαρές επενδύσεις που επί σειρά ετών απομειώνουν τις παραγωγικές ικανότητες (κλείσιμο επιχειρήσεων κλπ.).

Οι πιέσεις αυτές πιέζουν με τη σειρά τους τα όρια της κοινωνικής προστασίας. Μεταξύ του Μαρτίου του 2011 και του ίδιου μήνα το 2012, η ανεργία αυξήθηκε άνω του 38%, ενώ τα επιδόματα ανεργίας μειώθηκαν κατά 1,8%. Η αύξηση της ανεργίας είναι πολύ μεγαλύτερη από την κρατική συμμετοχή. Η μεγάλη επιτάχυνση εξόδου προς τη σύνταξη συμβαδίζει με την ταυτόχρονη μείωση των συντάξεων –κατά 11 φορές από το 2010⁹. Οι παροχές σε είδος (φροντίδα, παροχές ΟΤΑ) μειώθηκαν περισσότερο από τις παροχές σε χρήμα. Είναι αναμενόμενο τα νοικοκυριά να φθάνουν στα όρια των αντοχών τους: Η συνολική δανειακή επιβάρυνση των νοικοκυριών (ως προς το διαθέσιμο εισόδημα) αυξήθηκε σημαντικά: από 28,6% το 2000, έφτασε σε 97,8% το 2012. Η μεγάλη αύξηση των φορολογικών βαρών (τακτικών και εκτάκτων) εξαντλούν τα αποθέματα για ώρα ανάγκης. Η ρευστότητα του νοικοκυριού εξανεμίζεται (εισφορές, λογαριασμοί κοινής ωφέλειας, επιτόκια και εξυπηρέτηση δανείων, μείωση αγροτικών επιδοτήσεων κ.λπ.).

Ο κατάλογος των πιέσεων θα μπορούσε να επεκταθεί, θεμελιώνοντας προσδοκίες εξαθλίωσης και διάλυσης του κοινωνικού ιστού. Ήδη πολλές από τις (μάλλον ρηχές) ανταποκρίσεις ξένων ανταποκριτών για την κρίση σε αναζήτηση εύπειπων και εντυπωσιακών ειδήσεων προεξοφλούν κοινωνικό Αρμαγεδδώνα χωρίς να τον διασταυρώνουν. Πολλοί μάλιστα δεν διστάζουν να διεκτραγωδούν την κατάσταση εφευρίσκοντας αιτιώδεις

9. Η πρόωρη συνταξιοδότηση αυξήθηκε με ενθάρρυνση της νομοθεσίας (Τήνιος, 2013· Lyberaki and Tinios, 2012β· Κανελλόπουλος, 2012).

σχέσεις με άνεση και σκηνοθετώντας εικόνες εξαθλίωσης (π.χ. αναζήτηση «homeless destitute people who speak English» για τα δίλεπτα του δελτίου). Όποιος έχει παρακολουθήσει με κριτικό μάτι κάποιες από αυτές τις ανταποκρίσεις, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μεταδίδεται μια συνολική εικόνα που δεν συμβαδίζει με την πραγματικότητα. Αν και επιστημονικά πλήρη στοιχεία για την κατάσταση των νοικοκυριών (όπως η Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης) δεν θα μας δείξουν στοιχεία για το 2011 (όταν άρχισε να βαθαίνει η κρίση) παρά μόνο τον Μάιο του 2014, μια ψύχραιμη εκτίμηση είναι ότι το θέμα δεν έχει ακόμη κριθεί κατά τα μέσα του 2013.

Στην απαισιοδοξία των μακροοικονομικών στοιχείων (και πολλών δειγματοληπτικών ερευνών που εκφράζουν εκτιμήσεις των ερωτώμενων) αντιπαραβάλλεται μια υποκειμενική αίσθηση ότι η καρτερία αντέχει, ακόμη. Ότι οι αλλαγές στη ζωή στην Ελλάδα είναι ίσως λιγότερο δραματικές από αυτό που θα ανέμενε μια απλουστευτική μακρο-ανάγνωση. Η αδιαμφισβήτητη εντοπισμένη δυσπραγία που υπάρχει πλήττει συγκεκριμένους θύλακες, χωρίς να έχει γενικευτεί στον γενικό πληθυσμό.

Αυτή η πιο ψύχραιμη εκτίμηση μπορεί να βρει υποστήριξη από τη θεωρία της αποταμίευσης. Η αποταμίευση υπάρχει ώστε να εξισορροπείται η κατανάλωση με τη σταδιακή ρευστοποίηση αποταμιεύσεων και αξιοποίηση όποιων οικονομικών μαξιλαριών έχουν συσσωρευτεί στην πάροδο του χρόνου. Από την άλλη πλευρά, τα οικονομικά της οικογένειας –η άτυπη αλληλεγγύη– μας προΐδεάζουν για την ύπαρξη εφεδρειών. Αν υπάρχει η ευελιξία, τότε θα αναζητηθούν νέες διέξοδοι.

Τα στοιχεία για το πώς αντιδρούν τα νοικοκυριά στην κρίση είναι ελλιπή και έρχονται καθυστερημένα. Η μικρο-εικόνα που αφορά τα νοικοκυριά πρέπει να αναζητηθεί από όποιες πηγές είναι διαθέσιμες. Από μικροοικονομικές έρευνες νοικοκυριών μόνο η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) μπορεί να μας δώσει στοιχεία για το τι γίνεται στα χρόνια της βαθιάς κρίσης. Συνεπώς στην ανάλυση που ακολουθεί αξιοποιούνται στοιχεία από το δεύτερο τρίμηνο του 2012 της ΕΕΔ.

Πώς αντιδρούν λοιπόν τα νοικοκυριά στην προσπάθεια να καλύψουν τις ανάγκες τους –με δεδομένη και την αδυναμία αρωγής από την επίσημη κοινωνική προστασία;

Η **πρώτη ένδειξη** έχει να κάνει με το “**αποτέλεσμα επιπρόσθετου εργαζόμενου**” (added worker effect)¹⁰. Η οικονομική θεωρία μάς προϊδεάζει ότι, αν υπάρχει εκτεταμένη ανεργία, μπορεί να υπάρχουν δύο ειδών αντιδράσεις: Ή να αποθαρρυνθούν κάποιοι από την αποτυχία εξεύρεσης εργασίας και να εγκαταλείψουν την προσπάθεια, αποχωρώντας από την αγορά εργασίας (σύνδρομο αποθαρρημένου εργαζόμενου) ή, αντίθετα, μπορεί να εντείνουν την αναζήτηση εργασίας για να τονώσουν το οικογενειακό εισόδημα. Στη δεύτερη περίπτωση θα πρέπει να βλέπουμε εργαζόμενους να προσπαθούν να μπουν στην απασχόληση για πρώτη φορά.

Ο Πίνακας 2 δείχνει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν και οι δύο τάσεις. Οι άνδρες εργαζόμενοι τείνουν να αποθαρρύνονται: η συμμετοχή τους μεταξύ 2007 και 2012 έπεσε κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες. Αντίθετα, οι γυναίκες εργαζόμενες τείνουν να προσπαθούν να βρουν δουλειά πιο εντατικά. Παρά τη μεγαλύτερη ανεργία των γυναικών, η συμμετοχή γυναικών στην αγορά εργασίας ανέβηκε κατά 4,5 μονάδες. Αν μάλιστα απομονώσουμε τις γυναίκες των οποίων ο σύζυγος είναι άνεργος ή γενικότερα μη ενεργός, τότε η αύξηση στην απασχόληση είναι πολύ μεγαλύτερη (10,7 μονάδες στην τελευταία περίπτωση).

Τι σημαίνει αυτό το εύρημα; Όταν χτυπήσει η ανεργία την πόρτα της οικογένειας, οι γυναίκες *αναζητούν* εργασία εγκαταλείποντας το σπίτι, ενώ οι άνδρες αποθαρρύνονται. (added worker effect). Αυτό λειτουργεί ως ένας ουσιαστικός εξισορροπητικός μηχανισμός αντίδρασης από την πλευρά της οικογένειας και των γυναικών –αυτό που οι μηχανικοί αποκαλούν ομοιοστατικό μηχανισμό διόρθωσης. Όταν το οικογενειακό εισόδημα απειλείται, και ελλείψει κρατικής αρωγής, τα μέλη της οικογένειας προσπαθούν να αναπληρώσουν το χαμένο εισόδημα. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται και σε άλλες μεσογειακές χώρες όπως η Ιταλία και η Ισπανία όπου πάλι η οικογένεια παίζει κρίσιμο ρόλο. Οι γυναίκες έτσι προσπαθούν να διορθώσουν τις επιπτώσεις της κρίσης ανακατανέμοντας θέσεις εργασίας και ρόλους στην οικογένεια.

10. Blau et al., 2010.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας 2007, 2011, 2012
σε 4μελή νοικοκυριά με 2 παιδιά

Νοικοκυριό με 2 ενήλικες έως 60 ετών και 2 παιδιά έως 20 ετών	Ποσοστό συμμετοχής			Αύξηση συμμετοχής από το 2007 (σε ποσοστιαίες μονάδες)	
	2007q4	2011q4	2012q4	2011q4	2012q4
Κατάσταση απασχόλησης άνδρα	95,1	92,2	92,0	-2,9	-3,1
Κατάσταση απασχόλησης γυναίκας	62,0	66,4	66,5	4,4	4,5
με άνδρα απασχολούμενο	64,0	69,9	68,6	5,9	4,6
με άνδρα άνεργο	66,2	65,5	72,9	-0,7	6,7
με άνδρα μη ενεργό	46,3	52,8	56,5	6,5	10,2

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, εκτιμήσεις των συγγραφέων.

Το φαινόμενο αυτό προσφέρει τη δυνατότητα διόρθωσης των κοινωνικών προβλημάτων. Για να επιτύχει απαιτούνται, όμως, και άλλες προϋποθέσεις. *Πρώτον*, ως τώρα περισσότερες γυναίκες αναζητούν μεν εργασία, αλλά δυστυχώς δεν βρίσκουν. Για να αποδώσει το σύστημα, απαιτούνται και ενέργειες που θα διευκόλυναν την απασχόληση γυναικών –ιδίως μάλιστα αν αυτές πρέπει να βρουν μια λύση για τις υποχρεώσεις φροντίδας. Η ελλιπής προσφορά θέσεων εργασίας που να μπορούν να ικανοποιούν τις απαιτήσεις των γυναικών, αλλά και μια έμμεση χορήγηση προτεραιότητας σε άνδρες οικογενειάρχες, θα μπορούσαν να αναστείλουν την εξέλιξη αυτή και να οδηγήσουν και τις γυναίκες στην απογοήτευση. Η *δεύτερη* προϋπόθεση επιτυχίας είναι η αλλαγή ρόλων μέσα στην οικογένεια. Για να μπορέσουν να παίξουν οι γυναίκες τον ρόλο της βασικής οικογενειακής πηγής εισοδήματος, πρέπει να υπάρχει μια ανακατανομή υποχρεώσεων μέσα στην οικογένεια. Αν όχι, τότε η ενεργοποίηση των γυναικών θα αποδειχθεί θνησιγενής.

Συνοψίζοντας, για να αποδώσει η αυθόρμητη αντίδραση των γυναικών απαιτούνται δύο προϋποθέσεις – και οι δύο τελείως ξένες στο παρα-

δοσιακό πλαίσιο της αγοράς εργασίας. Πρώτον να εγκαταλειφθεί η προτίμηση στον “άνδρα κουβαλητή” και να ευνοηθεί η ευελιξία στην αγορά εργασίας, Και, *δεύτερον*, να αναλάβουν άνδρες “γυναικείους ρόλους” μέσα στην οικογένεια.

Το στοίχημα αυτό είναι δύσκολο να κερδηθεί. Από την ίδια την ΕΕΔ προκύπτει ότι όσο περισσότερα παιδιά, τόσο δυσχερέστερη η αναζήτηση εργασίας. Άρα, για να αποδώσει η προσπάθεια διεύρυνσης της γυναικείας απασχόλησης, πρέπει να υπάρχουν και συμπληρωματικές ενέργειες για να τους επιτρέψουν να το κάνουν –σε υποδομές παιδικής μέριμνας κλπ. Όμως οι κρατικές υποδομές συρρικνώνονται, ενώ πληθώρα κανονισμών εμποδίζουν την ανάπτυξη ελεύθερης αγοράς. Δεύτερον, για να βρουν και να κρατήσουν μια θέση εργασίας, απαιτούνται μέτρα ευελιξίας και άρση των αντικινήτρων που απέτρεπαν μορφές εργασίας που θα ταίριαζαν στη γυναίκα. Κάποιες αλλαγές στην προσφορά εργασίας γίνονται τα τελευταία χρόνια. Όμως οι αλλαγές αυτές έρχονται απότομα και ταυτόχρονα με κατάρρευση της ζήτησης για εργασία –ένα περιβάλλον όπου η απόδοση των μεταρρυθμίσεων είναι ασαφής και το τελικό αποτέλεσμα αβέβαιο.

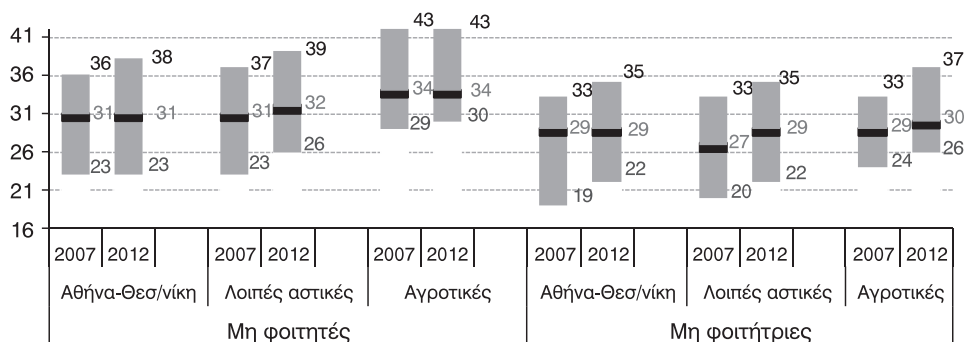
Μια **δεύτερη ένδειξη** ενεργοποίησης της άτυπης αλληλεγγύης που μπορεί να ανιχνευτεί μέσω της ΕΕΔ είναι η **καθυστέρηση εξόδου νέων ατόμων από την οικογενειακή εστία**¹¹. Το Διάγραμμα 4 δείχνει την κατανομή της ηλικίας ανδρών και γυναικών σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας –εξαιρώντας τους φοιτητές οι οποίοι μπορούν να επιστρέψουν μετά από φοίτηση σε άλλη πόλη. Το διάγραμμα δείχνει την ηλικία κατά την οποία έχει φύγει το 20% του συνόλου, το 80% και τη διάμεση ηλικία –την ηλικία κατά την οποία έχουν φύγει οι μισοί μιας συγκεκριμένης ηλικίας. Σε όλες τις περιπτώσεις έχουμε μια καθυστέρηση των “βραδυπορούντων” –του 80%. Οι γυναίκες δείχνουν μια εντονότερη τάση καθυστέρησης της έναρξης εξόδου (αύξηση του 20%). Η τάση αύξησης της διαμέσου είναι αισθητή κυρίως στις μικρότερες αστικές περιοχές και λιγό-

11. Στη μετα-μνημονιακή Ιρλανδία η αντίστοιχη τάση προσαρμογής και συμπλήρωσης ελλείψεων του κοινωνικού κράτους γίνεται με την αύξηση της μετανάστευσης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Ηλικία εξόδου από το σπίτι των γονέων, ανά φύλο και τόπο διαμονής, Ελλάδα 2007-2012

Ηλικία εξόδου από το σπίτι των γονέων για το 20%, το 50% & το 80%, Ελλάδα 2007-2012, ανά τόπο διαμονής

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού.

τερο στην Αθήνα. Ανησυχητική πρέπει να θεωρείται και μια σαφής μείωση της γεωγραφικής κινητικότητας –στο σύνολο της χώρας η διάμεσος ανεβαίνει καθώς αυξάνει το βάρος αυτών των περιοχών όπου η έξοδος γίνεται ενωρίτερα.

Η συγκατοίκηση αποτελεί μια μέθοδο εξοικονόμησης δαπάνης και αντίδρασης στις οικονομικές δυσχέρειες. Όμως είναι σαφές ότι γίνεται σε βάρος της προσαρμοστικότητας της οικονομίας αλλά και της ελευθερίας των ατόμων, αφού αντιπροσωπεύει μια επιστροφή στην πατριαρχική κηδεμονία. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι αποτέλεσμα δυσλειτουργιών της αγοράς ενοικιαζόμενης κατοικίας –καθώς τα ενοίκια κατοικιών έχουν διατηρηθεί υψηλά, όπως και ένδειξη της έλλειψης ρευστότητας της οικογένειας

Και οι δύο ενδείξεις αποτελούν διαπιστώσεις ότι προσαρμόζεται η συμπεριφορά ατόμων και οικογενειών, σε μια στιγμή που αλλάζει ταχύτατα το θεσμικό πλαίσιο, ενώ οι αδράνειες των αντιλήψεων, αξιών και συμπεριφορών παραμένουν εν πολλοίς ακλόνητες. Αλλάζουν έτσι και οι δύο πλευρές μιας (ούτως ή άλλως ασταθούς) εξίσωσης. Το τελικό αποτέλεσμα παραμένει άδηλο.

5. Πώς προχωράμε; Διασυνδέσεις των δύο συστημάτων και κίνδυνοι

Μπορεί μια αύξηση των κοινωνικών δαπανών να καταλήγει θίγοντας την κοινωνική συνοχή; Το ερώτημα αυτό δεν είναι ένα ευφυολόγημα αλλά μπορεί να είναι η κατάληξη ενός (όχι τελείως απίθανου) σεναρίου που ίσως βρίσκεται σε εξέλιξη.

Το παράδοξο αυτό σενάριο προκύπτει ως εξής:

- Από το 2010 υπάρχει αθρόα έξοδος στην σύνταξη, ιδίως σε Δημόσιο, ΔΕΚΟ, δηλαδή σε τομείς με υψηλές συντάξεις. Η έξοδος αυτή ενθαρρύνεται ως μέθοδος συρρίκνωσης δυναμικού που αποτρέπει απολύσεις.
- Η έξοδος αυτή δημιουργεί δημοσιονομικές πιέσεις. Με δεδομένη την
- Αντίσταση σε επικεντρωμένες περικοπές, οδηγούμαστε σε
- Νέα οριζόντια εισπρακτικά μέτρα ή έκτακτες εισφορές. Αυτό οδηγεί σε
- Συρρίκνωση του ιδιωτικού τομέα (ιδίως οικογενειακές ΜΜΕ) και σε πίεση στη ρευστότητα του άτυπου κοινωνικού κράτους. Αυτό οδηγεί σε
- Περιορισμό στην αποτελεσματικότητα του οικογενειακού δικτύου ασφαλείας και
- Συρρίκνωση της πραγματικής άτυπης κοινωνικής προστασίας.

Όσο το άτυπο κοινωνικό κράτος λειτουργεί ως αόρατη σκιά του τυπικού, τόσο θα εντείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ τους για δημοσιονομικούς πόρους που ολοένα θα λιγοστεύουν.

Αν ο μέσος φορολογούμενος έχει χαμηλότερο εισόδημα από τον μέσο (νέο) συνταξιούχο, η διαδικασία διατήρησης κοινωνικών δαπανών καταλήγει σε επιδείνωση της κοινωνικής συνοχής. Αντί του “Φαινομένου Ρομπέν των Δασών” που φορολογεί τους πλούσιους για να δώσει στους φτωχούς, μπορεί να έχουμε το αντίστροφο: Αρνητικό Ρομπέν ή το “Φαινόμενο του Ευαγγελιστή Ματθαίου” (“Ο έχων αμειφθήσεται”... Ματθ. 25,28).

Το κρίσιμο σημείο για την αποτροπή του “Φαινομένου του Ματθαίου” είναι το πόσο αποκομμένο και ανεξάρτητο είναι το τυπικό από το άτυπο σύστημα. Αυτό εξαρτάται από την κατανομή των παροχών του τυπικού συστήματος: Αν κάθε οικογένεια έχει, λ.χ., και από ένα συνταξιούχο ΔΕΗ, τότε (θεωρητικά) υπάρχει επικοινωνία μεταξύ των δύο συστημάτων. Μια αύξηση συντάξεων ωφελεί όλους. Αν όμως δεν επικοινωνούν τα δύο συστήματα, τότε οι χαμηλές επιδόσεις του επίσημου κοινωνικού κράτους στην καταπολέμηση της ανισότητας δημιουργούν ανησυχία, καθώς υποδηλώνουν ότι οι κοινωνικές δαπάνες κατευθύνονται κατά προτεραιότητα στους έχοντες και δεν θα φτάσουν ούτε και έμμεσα εκεί όπου υπάρχει η πραγματική ανάγκη.

Κομβικής σημασίας είναι το κατά πόσον οι εντός του συστήματος προνομιούχοι αποτελούν μια “κλειστή κάστα” ή όχι. Η κοινωνιολογική αυτή πληροφορία παραμένει ως σήμερα επιμελώς άγνωστη –ως τμήμα της εσκεμμένης λειτουργίας του επίσημου κοινωνικού κράτους εν μέσω μιας “στατιστικής ομίχλης”. Η ασάφεια αυτή καλύπτει τα διάφορα προνόμια και είναι σχεδιασμένη έτσι ώστε να αποτρέπει την αμφισβήτησή τους.

Οι μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική προστασία και τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης στοχεύουν ακριβώς στη διόρθωση τόσο της κατανομής των δαπανών όσο και της κατανομής των φορολογικής επιβάρυνσης. Με το σκεπτικό αυτό, πιο σημαντική και από την κατανομή ως προς το ύψος του εισοδήματος (κάθετη κατανομή) είναι η *οριζόντια* δικαιοσύνη –η σημασία του να αντιμετωπίζονται όλοι με βάση σταθερούς κανόνες δικαίου. Οι μεταρρυθμίσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη έχουν ακριβώς αυτή τη στόχευση – αποκαθιστώντας την ισονομία να απομακρύνουν το ενδεχόμενο οι δημοσιονομικές αλλαγές να έχουν το αντίθετο από το *προσδοκώμενο* αποτέλεσμα.

Η ιδιαίτερα διαδεδομένη δικαιολόγηση των αλλαγών ως επιβληθεισών από την αδήριτη ανάγκη να καλυφθούν ταμειακά προβλήματα λειτουργεί αποπροσανατολιστικά και στην ουσία υπονομεύει τα ίδια τα μέτρα, τα οποία (υποτίθεται) ότι στηρίζει. Για να μπορούν να παίξουν τον ρόλο τους και να μην εξαντληθεί το πρόγραμμα σε μια λιτότητα χωρίς τέλος (Pierson, 1998), είναι απαραίτητο να αλλάξουν οι επιπτώσεις των μέτρων, ώστε να πειστούν όλοι ότι οι θυσίες είναι ορθά κατανεμημένες:

Αν μπορεί να στοιχειοθετηθεί η κατηγορία ότι φορολογούνται οι φτωχοί για να διατηρήσουν τα προνόμια οι προνομιούχοι, τότε ακυρώνεται το πρόγραμμα εκ των έσω.

Άλλες χώρες –όπως η Ιρλανδία– προήγαγαν αυτού του είδους τις μεταρρυθμίσεις για την εδραίωση της ισονομίας προ πολλού. Ως αποτέλεσμα, τώρα αντιμετωπίζουν την κρίση με ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας που –όποια και να είναι η δημοσιονομική του επιβάρυνση– δεν αποτελεί πεδίο αμφισβήτησης (Tinios, 2013). Η Ελλάδα δεν το έκανε αυτό όταν μπορούσε και αναγκάζεται να το κάνει ταυτόχρονα με άλλες αλλαγές –οι οποίες όμως προϋποθέτουν να *προϋπάρχει* η αίσθηση ισονομίας. Σε αυτόν τον αγώνα δρόμου κρίνεται η αξιοπιστία όλων. Θα προλάβουν, όμως, οι μεταρρυθμίσεις να αποδώσουν τα δέοντα;

Σε αυτόν τον αγώνα δρόμου –έναν αγώνα ταχύτητας αλλά και αντοχής– δεν υπάρχει ακόμη αποτέλεσμα. Η έκβασή του εξαρτάται απολύτως από το πώς υλοποιούνται οι παρεμβάσεις αλλά και από το πώς αντιμετωπίζεται το κοινωνικό κράτος στη δημόσια συζήτηση.

Θα μπορούσε, *παρά ταύτα*, να προκύψει ένας μετασχηματισμός του κράτους ώστε να κερδηθεί ο αγώνας δρόμου;

Η απάντηση είναι θετική:

Ως το 2009 το κοινωνικό κράτος ξόδευε πολλά και ήλπιζε ότι μερικά θα κατέληγαν και στην οικογένεια για την υποβοήθηση του άτυπου κοινωνικού έργου –ένα είδος “trickle down” κοινωνική πολιτική. Ο ρόλος αυτός δεν είναι εφικτός στη νέα στενότερη δημοσιονομική πραγματικότητα μετά το Μνημόνιο: Αυτό είναι θέμα και *ποσοτικό*, αφού οι δαπάνες πρέπει να είναι συνολικά λιγότερες αλλά και *ποιοτικό*, δεδομένου ότι το κοινωνικό Κράτος δεν ξοδεύει εκεί που πρέπει, ούτε στηρίζει αυτούς που πρέπει. Για παράδειγμα ενώ (ορθώς) η εργασιακή ενσωμάτωση των νέων και των γυναικών έχουν στρατηγική σημασία για τη μακροχρόνια πορεία της Ελλάδας, η κοινωνική πολιτική παραμένει αμέτοχη. Ο αναπροσανατολισμός είναι απαραίτητος, εστιάζοντας περισσότερο στις ανάγκες, αλλά και καλύπτοντας διαφορετικές ανάγκες που πριν αγνοούνταν. Πρέπει επίσης, αντί να αγνοεί την ύπαρξη και τη σημασία του άτυπου κοινωνικού κράτους, να δώσει συνειδητή έμφαση στην υποβοήθηση και ενθάρρυνση εντοπισμού και κάλυψης αναγκών από μη κρατικές δομές. Με άλ-

λα λόγια το Κράτος πρέπει, παίζοντας τον ρόλο καταλύτη στην εμπέδωση και ανάκτηση εμπιστοσύνης, να ενθαρρύνει και να ενδυναμώνει.

Πρέπει να φροντίζει ώστε οι περιορισμένοι πόροι που θα έχει στη διάθεσή του να αποκτήσουν μεγαλύτερη εμβέλεια. Οι κρατικές δαπάνες μπορούν και πρέπει να λειτουργούν ως μοχλός και κινητήρια δύναμη στην κινητοποίηση όλων των εφεδρειών που διαθέτει η κοινωνία μας. Και, καλώς ή κακώς, διαθέτει ακόμη αρκετές.

Βιβλιογραφία

α. Ξενόγλωσση

- Attias-Donfut, C., Ogg, J. & F.C. Wolff (2005), “Financial Transfers” στο Borsch-Supan et al. (eds) *Health, Ageing and Retirements in Europe, first results from SHARE*, MEA Publication.
- Bettio, F. and Plantenga, J. (2004), “Comparing Care Regimes in Europe”, *Feminist Economics*, 10 (1): 85-113.
- Blau, Francine D., Marianne A. Ferber, and Anne E. Winkler (2010), *The Economics of Women, Men, and Work*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
- Börsch-Supan, A. and Tinios, P. (2001), “The Greek Pensions System: Strategic Framework for Reform”, στο Bryant, R.C. and N. Garganas and G.S. Tavlás, *Greece’s Economic Performance and Prospects*, Bank of Greece and Brookings Institution, pp. 361-443.
- Campbell, J.K. (1964), *Honour, Family and Patronage*, OUP, Oxford.
- Christakis, N. A. & Fowler, J.H. (2009), *Connected: The Amazing power of Social networks and how they shape our lives*, Harper Press, London.
- Ferrera, M. (1996), “The Southern Model of Welfare in Social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17-37.
- Ferrera, M. (2010), “The South European Countries”, στο F.C. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger and C. Pierson, *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford, OUP, pp. 616-629.
- Friedl, E. (1962), *Vasilika: A village in Modern Greece*, New York.

- Gough, I. and Woods, G. (2004), *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goyal, S. (2007), *Connections: an introduction to the Economics of Networks*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Holzman, R. and Jørgensen, S. (2001), “Social Risk Management: A new conceptual Framework for Social Protection, and beyond”, *International Tax and Public Finance*, 8, pp. 529-556.
- Institute of Development Studies (2011), “Social protection for Social Justice: Conference Report”, IDS Sussex: Centre for Social Protection.
- International Monetary Fund (IMF), (2010), *Greece: Staff Report on Request for Stand-By Arrangement*, IMF Country Report No. 10/110, Washington, DC.
- Kanellopoulos, N.C. (2012), “Recent developments in the transition from work to retirement”, *Greek Economic Outlook*, KEPE, Athens, 17, pp. 77-86.
- Lyberaki, A. (2010), “The Record of Gender Policies in Greece 1980-2010: legal form and economic substance”, *GreeSE paper No 36, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, London School of Economics.
- Lyberaki, A. (2011), “Migrant Women, Care work and women’s employment in Greece”, *Feminist Economics*, 17 (3): 103-131.
- Lyberaki, A. and Tinios, P. (2012a), “The crisis as handmaiden of social change: adjusting to the 21st century or settling old scores?”, στο Anastasakis, O. & Singh, D. (eds), *Reforming Greece: Sisyphean task or Herculean challenge?*, South East European Studies at Oxford (SEESOX), St Antony’s College, University of Oxford, pp. 100-110.
- Lyberaki, A. and Tinios, P. (2012b), “Labour and pensions in the Greek crisis: The Microfoundations of Disaster”, *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, (60) 3 , pp. 363-386.
- Lyberaki, A. and Tinios, P. (υπό δημοσίευση 2014), “The Informal Welfare State and the Family: Invisible actors in the Greek Drama”, *Political Studies Review*.
- Lyberaki, A. and Tsakalotos, E. (2002), “Changing Society without Society: Social and Institutional Constraints to Economic Reform in post-1974 Greece”, *New Political Economy*, Vol. 7, No. 1.

- Mouzelis, N.P. (1978), *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, London: Macmillan.
- OECD (2011), *Economic Surveys: Greece*. Paris: OECD.
- Pierson, P. (1998), “Irresistible forces, immovable objects: postindustrial welfare states confront permanent austerity”, *Journal of European Public Policy*, 5 (4): 539-560.
- Reher, D.S. (1998), “Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts”, *Population and Development Review*, Vol. 24, no. 2 (June).
- Rose, R. (2011), “Micro-economic Responses to a Macroeconomic Crisis: A Pan-European Perspective”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.27, Nos. 3-4, pp. 364-384.
- Tinios, P. (2013), “Is Social Protection a Means of Production during crisis? The role of prior Social protection reforms in economic performance in the EU bailout countries”, Dublin IWPLM 2013, mimeo.

β. Ελληνική

- Ζωγραφάκης, Στ. και Μητράκος, Θ. (2011), “Ο κίνδυνος χαμηλού εισοδήματος στα νοικοκυριά με ανέργους στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης”, Εισήγηση στην Ημερίδα: *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Τράπεζα της Ελλάδας, 13 Μαΐου 2011.
- Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Π. (2012), “Το κοινωνικό κράτος (‘επίσημο’ και ‘άτυπο’): οι μεταρρυθμίσεις που ΔΕΝ έγιναν και η κρίση”, στο Τράπεζα της Ελλάδος, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, σελ. 121-148, Τράπεζα της Ελλάδος, Ιούνιος 2012, http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Koινωνική_Πολιτική_και_Κοινωνική_Συνοχή.pdf.
- Λυμπεράκη, Α., Παπαδούδης, Γ. και Τήνιος, Π., “Οικογενειακή συνοχή και κοινωνικο-οικονομική κατάσταση. Μια πρώτη διερεύνηση”, στο Α. Λυμπεράκη, Π. Τήνιος και Α. Φιλαλήθης (επιμ.), 2009, *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική, σελ. 347-370.

- Λυμπεράκη, Α. και Τήνιος, Πλ. (2010), “Γυναίκες και Απασχόληση: Ανασκόπηση και νέες προοπτικές”, στο Τράπεζα της Ελλάδος, *Η Ελληνική αγορά εργασίας: Χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Μάρτιος: 135-158 http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/H_ελληνική_αγορά_εργασίας.pdf.
- Λυμπεράκη, Α., Τήνιος, Π. και Φιλαλήθης Α. (επιμ.), (2009), *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κριτική.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2011), *Κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα Κριτική.
- Μητράκος, Θ. και Τσακλόγλου, Π. (2011), “Ανισότητα, φτώχεια και υλική ευημερία: από τη μεταπολίτευση ως την τρέχουσα κρίση”, Εισήγηση στην Ημερίδα “Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης”, Τράπεζα της Ελλάδος, Μάιος 2011.
- Τήνιος, Π. (2003), *Ανάπτυξη με Αλληλεγγύη: Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Παπαζήσης.
- Τήνιος, Π. (2010), *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, με πρόλογο του Γιάννη Σπράου, Κριτική.
- Τήνιος, Π. (2013), “Συντάξεις και οικονομία μετά το Μνημόνιο: Προς μια στρατηγική διασποράς του κινδύνου, Παρατηρητήριο για την Κρίση”, ΕΛΙΑΜΕΠ Ερευνητικό κείμενο 1, Απρίλιος, http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/03/Ερευνητικό-Κείμενο_1_Π.Τήνιος2.pdf.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2001), “Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση (2001-2003)”.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2003), “Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση (2003-2005)”.

ΑΤΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ολυμπία Καμινιώτη

*Διευθύντρια Ανάλυσης Αγοράς Εργασίας και Εργασιακών Σχέσεων,
Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού*

1. Εισαγωγή

Εκ πρώτης όψεως, η ταυτόχρονη αναφορά στην οικονομική κρίση και στην ευημερία ενδεχομένως δημιουργεί μια αίσθηση αντίφασης καθώς ο ένας όρος είναι αρνητικά φορτισμένος και ο άλλος θετικά. Απομακρυνόμενοι βέβαια από τη σημασιολογική ερμηνεία των όρων, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση τόσο του περιεχομένου όσο και της τυχόν συσχέτισής τους.

Το άρθρο που ακολουθεί επικεντρώνεται στις αλληλεπιδράσεις της ατομικής και κοινωνικής ευημερίας και της οικονομικής κρίσης. Εξετάζει διεξοδικότερα τις επιπτώσεις της ανεργίας (μίας σημαντικής συνέπειας της οικονομικής κρίσης) σε μία από τις παραμέτρους που προσδιορίζουν την ευημερία, τη σωματική και ψυχική υγεία. Το άρθρο διαρθρώνεται στις εξής ενότητες: στην επόμενη ενότητα συζητείται ο εννοιολογικός προσδιορισμός της ευημερίας, στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται ερευνητικά ευρήματα σχετικά με το επίπεδο της υποκειμενικής ευημερίας σε περίοδο κρίσης, στην τέταρτη ενότητα εξετάζονται οι αλληλεπιδράσεις των εργασιακών χαρακτηριστικών και της υγείας, ενώ στην τελική ενότητα συνοψίζονται τα κυριότερα πορίσματα.

2. Εννοιολογικός προσδιορισμός της «ευημερίας»

Ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου «ευημερία» (wellbeing) δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί ενιαίος στα κείμενα με-

λετητών διαφορετικών επιστημονικών πεδίων, ορισμένες δε φορές ούτε του ίδιου επιστημονικού πεδίου. Αρκετά ερωτήματα προκύπτουν σχετικά με την ευημερία και τη μελέτη της: Πρόκειται για υποκειμενικό ή αντικειμενικό χαρακτηριστικό; Έχει σημασία η μελέτη της σε ατομικό ή κοινωνικό επίπεδο; Αφορά ένα συνολικό χαρακτηριστικό (συνιστώσα επιμέρους χαρακτηριστικών) ή κάποιο επιμέρους χαρακτηριστικό; Πρόκειται για προσωρινό ή μόνιμο χαρακτηριστικό; Αποτελεί διαδικασία ή χαρακτηριστικό; Πρόκειται για κοινωνική κατασκευή ή διαμορφώνεται (τουλάχιστον εν μέρει) ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον; Οι απαντήσεις στα ανωτέρω ερωτήματα διαμορφώνουν τον εννοιολογικό προσδιορισμό της ευημερίας –αναλόγως του επιστημονικού πεδίου αλλά και της επιστημολογικής προσέγγισης του μελετητή– και επηρεάζουν φυσικά και τον τρόπο μέτρησης και συζήτησης του εν λόγω ζητήματος.

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι η ευημερία αποτελεί ένα σύνθετο και πολυεπίπεδο θέμα (Allard, 1973· Diener, 2009) παρότι υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με την έμφαση στην οποία δίνεται σε έναν ή περισσότερους παράγοντες που διαμορφώνουν την έννοια της ευημερίας. Μια θεμελιώδης διαφοροποίηση στη χρήση του όρου αφορά τη διάσταση αντικειμενικότητα-υποκειμενικότητα. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η ευημερία μπορεί να οριστεί και να μετρηθεί αντικειμενικά, γιατί υπάρχουν ορισμένες βασικές ανθρώπινες ανάγκες, η κάλυψη των οποίων οδηγεί σε ευημερία. Ο Diener (2000) υποστήριξε ότι η διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενική και στην υποκειμενική ευημερία είναι αναγκαία και ότι η πρώτη σχετίζεται με βασικές ανάγκες που αναγνωρίζονται από όλους, ενώ στη δεύτερη εμπλέκεται η προσωπική εκτίμηση της όποιας κατάστασης, σε συνδυασμό με πολιτισμικά στοιχεία. Κατά τον Deiner, η υποκειμενική ευημερία ταυτίζεται με την ευτυχία (happiness), η οποία ορίζεται από τον ίδιο ως γνωσιακή και συναισθηματική αντίληψη/εκτίμηση της ζωής ενός ατόμου. Ορίζει την υποκειμενική ευημερία ως μια κρίση για τη ζωή εκτιμώντας τα θετικά και τα αρνητικά, ως ένα ισοζύγιο αυτών. Υψηλή ευημερία υπάρχει όταν υπερिशύει η θετική κρίση για τη ζωή και το θετικό συναίσθημα. Αυτός ο ορισμός ταυτίζεται με τον ορισμό του Veehoven (1984) για την ευτυχία και για την ικανοποίηση από τη ζωή. Ο Andrews (1974) όρισε την ευημερία (wellbeing) ως το επίπεδο της ποιότητας ζωής

(quality of life) και συγκεκριμένα ως το επίπεδο ευχαρίστησης και ικανοποίησης από τη ζωή και το βαθμό στον οποίο οι άνθρωποι αποφεύγουν διάφορα δεινά. Από την άλλη πλευρά, ως δείκτες «αντικειμενικής»¹ ατομικής ευημερίας χρησιμοποιούνται το εισόδημα, η εργασιακή κατάσταση και άλλα ατομικά χαρακτηριστικά ενώ, όταν η μέτρηση πραγματοποιείται σε συλλογικό επίπεδο, χρησιμοποιούνται αντίστοιχοι δείκτες σε μακρο-επίπεδο: το ΑΕΠ, το ποσοστό ανεργίας, κλπ. Η υποκειμενική ευημερία καθορίζεται από την προσωπική εκτίμηση του ερωτώμενου/των ερωτώμενων και δυνητικά μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τις αντικειμενικές συνθήκες. Αποτελεί, για παράδειγμα, αντικείμενο διερεύνησης το κατά πόσο οι άνεργοι εκτιμούν χαμηλότερα την προσωπική τους ευημερία συγκριτικά με τους εργαζόμενους.

Όσον αφορά στο περιεχόμενο ή τους παράγοντες που προσδιορίζουν την ευημερία, οι προσεγγίσεις ποικίλλουν. Οι Shin και Johnson (1978) δεν κρίνουν σκόπιμο τον καθορισμό των παραγόντων που προάγουν την υποκειμενική ευημερία. Θεωρούν ότι η ευημερία είναι μια συνολική εκτίμηση της ποιότητας ζωής σύμφωνα με τα προσωπικά κριτήρια του καθενός. Αντιθέτως ο Ryff (1989) προτάσσει την αυτονομία, την ικανότητα αποτελεσματικής διαχείρισης της ζωής και του περιβάλλοντος, τις ικανοποιητικές σχέσεις, το νόημα στη ζωή, την αναγνώριση των προσωπικών δυνατοτήτων και την αποδοχή εαυτού ως τους σημαντικότερους παράγοντες που διαμορφώνουν την ευημερία. Οι Dodge et al. (2012) προτείνουν έναν ορισμό της ευημερίας ως το ισοζύγιο ανάμεσα σε πόρους (resources) και προκλήσεις (challenges), ψυχολογικού, κοινωνικού και σωματικού περιεχομένου.

Ο Sen (1999) τονίζει μια άλλη πτυχή στην έννοια της ευημερίας: τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι και τι μπορούν να γίνουν λαμβάνοντας υπόψη τι ευκαιρίες έχουν στη διάθεσή τους. Οι Baker και συνεργάτες (2004) συνδέουν την ευημερία με την ισότητα (equality). Διακρίνουν πέντε πτυχές στο θέμα της ισότητας: οικονομική (διανομή πόρων), εργασια-

1. Τα εισαγωγικά μπαίνουν διότι η έννοια της αντικειμενικότητας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη επάρκεια.

κή-εκπαιδευτική, πολιτισμική (σεβασμός και αναγνώριση), πολιτική (ισχύς) και συναισθηματική ισότητα (σχέσεις με φροντίδα, αγάπη και αλληλεγγύη). Όταν δεν υπάρχει κάποια από τις παραπάνω διαστάσεις, δεν υπάρχει ισότητα και επηρεάζεται και η ευημερία. Οι παραπάνω μελετητές θεωρούν ότι η έννοια της ανισότητας εμπεριέχεται στην ευημερία, ακόμα και στην υποκειμενική εκδοχή της. Ο Veehoven (2008) έχει αντίθετη άποψη, υποστηρίζοντας ότι η συνεκτίμηση της έννοιας της ισότητας στον ορισμό της ευημερίας είναι προβληματική καθώς μπλέκεται το αίτιο και το αιτιατό και δυσχεραίνεται ο τρόπος μέτρησης².

Οι υποστηρικτές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού (Berger and Luckman, 1966· Gergen 2009), θεωρούν την ευημερία ως μία κοινωνική κατασκευή που διαμορφώνεται από τα πολιτισμικά και άλλα χαρακτηριστικά μιας δεδομένης κοινωνίας. Συνεπώς, μεταβάλλεται το περιεχόμενο της έννοιας στο χρόνο και για διαφορετικές ομάδες. Ακόμα και η υποκειμενική ευημερία υπόκειται σε τέτοιο κοινωνικό και πολιτισμικό προσδιορισμό. Για παράδειγμα, ορισμένες κοινωνίες είναι περισσότερο αισιόδοξες ή εκφράζονται περισσότερο αισιόδοξα από άλλες, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται οι υποκειμενικές εκτιμήσεις τους για την ευημερία από αυτό το χαρακτηριστικό (Ostroot and Snyder, 1985· Inglehart, 1990)³.

Η μέτρηση της ευημερίας μπορεί αρχικά να στηρίχτηκε σε οικονομικούς δείκτες, στη συνέχεια όμως οι μετρήσεις συμπεριέλαβαν και άλλες παραμέτρους, ενώ οι δείκτες λέγονται πια κοινωνικοί δείκτες και εμπεριέχουν τα οικονομικά αλλά και άλλα ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού (OECD, 1976). Ο ΟΟΣΑ μετράει την ευημερία με μικτό τρόπο (υποκειμενικούς και αντικειμενικούς δείκτες), περιλαμβάνοντας μετρήσεις για τα οικονομικά, τη στέγαση, τα εργασιακά, τις σχέσεις με την κοινότητα

2. Θεωρεί δηλαδή ότι, όταν χρησιμοποιείται η έννοια της ανισότητας στον ορισμό της ευημερίας, μπλέκεται αυτό που θεωρούμε ιδεατό με αυτό που πραγματικά ισχύει.

3. Με αυτό τον τρόπο εξηγούνται και διαφορές σε υποκειμενικές κλίμακες ευτυχίας ή υποκειμενικής ευημερίας μεταξύ κρατών όπως για παράδειγμα οι πιο αισιόδοξες απαντήσεις στις ΗΠΑ συγκριτικά με τις απαντήσεις στη Γαλλία (Ostroot and Snyder, 1985· Inglehart 1990).

τα, την εκπαίδευση, το περιβάλλον, τη διακυβέρνηση και τη συμμετοχή στην πολιτική, την υγεία, την ασφάλεια, την ισορροπία μεταξύ εργασίας και διασκέδασης και την προσωπική ικανοποίηση. Εκτός από αυτόν καθαυτόν τον δείκτη της προσωπικής ικανοποίησης, χρησιμοποιούνται και άλλοι υποκειμενικοί δείκτες (OECD, 2011).

Δεδομένης και της σχετικής ασάφειας που υπάρχει στον ορισμό της ευημερίας, αλλά και πέρα από αυτή, ίσως δημιουργείται το ερώτημα γιατί είναι σημαντική η ενασχόληση με την ευημερία και δη την υποκειμενική ευημερία. Μία από τις πολλές απαντήσεις που θα μπορούσαν να δοθούν στο ερώτημα αυτό είναι ότι η σημασία της μελέτης της ευημερίας απορρέει από την αλληλεξάρτηση της ευημερίας με πολλές πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Με άλλα λόγια, η ευημερία δεν επηρεάζεται μόνο από διάφορα χαρακτηριστικά αλλά επηρεάζει επίσης σημαντικές παραμέτρους. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τους Lyubomirsky, et al. (2005), συνέπειες της υποκειμενικής ευημερίας καταγράφονται σε διάφορους τομείς: δημιουργικότητα, κοινωνικές επαφές, απόδοση στην εργασία και υγεία. Σύμφωνα με την Fredrickson (2004), άτομα με υψηλή ευημερία διευρύνουν τις γνωσιακές δυνατότητές τους και διευκολύνουν την πρόσβαση στους πόρους, με αποτέλεσμα να μπορούν να στηρίξουν το επίπεδο της ευημερίας τους και ενδεχομένως να το αυξήσουν.

Οι έννοιες της υποκειμενικής και αντικειμενικής ευημερίας δεν είναι εν τέλει αντιφατικές αλλά συμπληρωματικές, καθώς φωτίζουν διαφορετικές πτυχές της πραγματικότητας. Η έννοια της ευημερίας με την υποκειμενική έννοια μοιάζει να αποτελεί το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης κοινωνικών και ατομικών παραγόντων, κοινωνικό κατασκεύασμα με την έννοια της επίδρασης πολιτισμικών/κοινωνικών παραμέτρων στο άτομο, μιας επίδρασης όμως που δεν διαμορφώνεται ερήμην του ατόμου ή αποκλειστικά από το κοινωνικό περιβάλλον. Η υποκειμενική ευημερία αποτελεί τελικά το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του κοινωνικού και του ατομικού, (ατομικών και κοινωνικών) εμπειριών, πρόσβασης σε δίκτυα και «εργαλεία» αξιοποίησης πόρων, αλλά και προσωπικών παραμέτρων που τελικά δίνουν στο άτομο την αίσθηση του «επιπέδου» στο οποίο βρίσκεται.

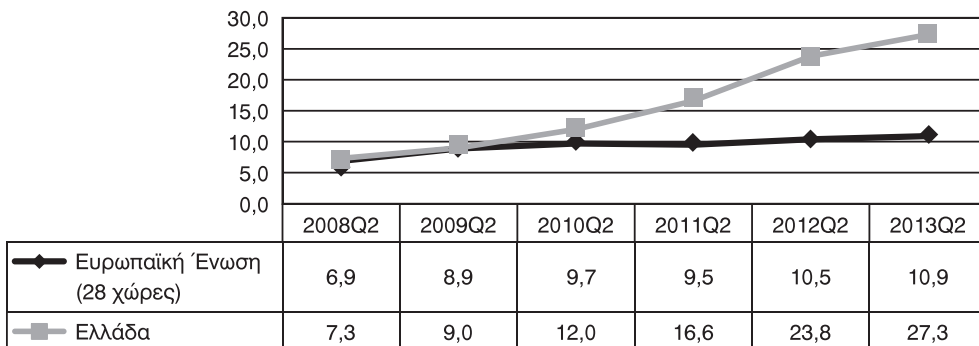
3. Ευημερία σε περίοδο οικονομικής κρίσης

Στην παρούσα ενότητα εξετάζουμε εν συντομία την αλληλεξάρτηση της οικονομικής κρίσης και της υποκειμενικής ευημερίας. Η ελληνική οικονομία διέρχεται το έκτο συνεχές έτος ύφεσης, αντιμετωπίζοντας προβλήματα χρέους και ελλειμμάτων αλλά και σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα. Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης αλλά και των υφιστάμενων πολιτικών για την αναχαίτισή της αποτυπώνονται σε πολλούς τομείς της κοινωνικής ζωής: αγορά εργασίας, υγεία, εκπαίδευση, εγκληματικότητα, κ.λπ.

Ο τομέας της αγοράς εργασίας είναι ίσως από τους πρώτους τομείς στους οποίους φαίνονται εντονότατα οι επιπτώσεις αυτές, καθώς η οικονομία και η αγορά εργασίας αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος σε μια κοινωνία. Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζονται τα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα και στην Ε.Ε. τα τελευταία χρόνια.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ποσοστά ανεργίας (15-64 ετών), β' τρίμηνο 2008-2013

Πηγή: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Από το ανωτέρω διάγραμμα είναι έκδηλη η αλματώδης άνοδος της ανεργίας στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια καθώς και η ολοένα και μεγαλύτερη απόκλιση στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ Ελλάδος και Ε.Ε. Η ραγδαία άνοδος της ανεργίας στη χώρα, τα τελευταία έτη, δεν αποτελεί τη μόνη συνέπεια της οικονομικής κρίσης στη χώρα. Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων έχει επιφέρει επίσης σημαντικές αλλαγές στο περιε-

χόμενο της εργασίας. Οι αλλαγές στα εργασιακά, σε συνδυασμό με τη γενικότερη οικονομική πολιτική, έχουν οδηγήσει επίσης στη σταδιακή μείωση του εισοδήματος και του πλούτου, ειδικά των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Δεν είναι παράξενο που τα ποσοστά φτώχειας αυξάνουν και αναμένεται να αυξηθούν ακόμα περισσότερο.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς επηρεάζουν οι αλλαγές στα οικονομικά και εργασιακά μεγέθη την υποκειμενική ευημερία. Ένα δεύτερο ερώτημα –ενδεχομένως ουσιαστικότερο– είναι πώς επηρεάζουν οι αλλαγές αυτές στα οικονομικά και εργασιακά άλλες παραμέτρους όπως η υγεία, που με τη σειρά της επηρεάζει την ευημερία. Στο πρώτο ερώτημα θα γίνει μια σύντομη αναφορά στην παρούσα ενότητα, ενώ το δεύτερο ερώτημα αποτελεί το αντικείμενο της επόμενης ενότητας.

Στον Πίνακα 1 χρησιμοποιούμε ως δείκτη υποκειμενικής ευημερίας τις προσωπικές εκτιμήσεις των ατόμων για τη συνολική ικανοποίηση από τη ζωή. Στον ίδιο πίνακα αποτυπώνονται επίσης οι εκτιμήσεις για την οικονομία της χώρας και τα οικονομικά του νοικοκυριού καθώς και για τα εργασιακά στη χώρα και την προσωπική εργασιακή κατάσταση. Από την ανάγνωση των στοιχείων του πίνακα βλέπουμε μια μεγάλη διαφοροποίηση στα επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή, δηλαδή στην υποκειμενική ευημερία, μεταξύ του μέσου όρου της Ε.Ε. και της Ελλάδος το 2012. Στην Ε.Ε. το 76% δηλώνει ικανοποιημένο, σε αντιδιαστολή με το 32% στην Ελλάδα. Τα επίπεδα ικανοποίησης στην Ελλάδα δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα υψηλά συγκριτικά με το μέσο όρο της Ε.Ε. Πολιτισμικά στοιχεία καθώς και άλλοι παράμετροι μπορεί να χρησιμοποιηθούν για την εξήγηση της διαχρονικής αυτής διαφοράς. Το 2012 όμως, σε μια περίοδο που η οικονομική κρίση βρίσκεται σε στάδιο κορύφωσης στην Ελλάδα, η απόσταση της υποκειμενικής ευημερίας μεταξύ Ελλάδας και Ε.Ε. κορυφώνεται επίσης. Παρότι δεν μπορούμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα αιτιότητας από την ανάγνωση των ποσοστών αυτών, μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις πως η οικονομική κρίση, που πλήττει κατά γενική ομολογία περισσότερο τους Έλληνες από το μέσο Ευρωπαίο, έχει μειώσει την ευημερία στην Ελλάδα⁴.

4. Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο 69 που πραγματοποιήθηκε το 2008, τα ποσοστά ικανοποίησης στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα ήταν 77% και 65%, αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Δείκτες ποιότητας της ζωής (ευημερίας) στην Ελλάδα και στην Ε.Ε.-27

Συνολικό επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή	Ικανοποιημένος/η	Όχι ικανοποιημένος/η
Ε.Ε.-27	76%	24%
Ελλάδα	32%	68%
Χαρακτηρισμός για την εθνική οικονομία	«Καλή»	«Κακή»
Ε.Ε.-27	27%	72%
Ελλάδα	1%	99%
Χαρακτηρισμός για την εργασιακή κατάσταση στη χώρα	«Καλή»	«Κακή»
Ε.Ε.-27	20%	79%
Ελλάδα	0%	100%
Χαρακτηρισμός για τα οικονομικά του νοικοκυριού	«Καλά»	«Κακά»
Ε.Ε.-27	63%	35%
Ελλάδα	22%	77%
Χαρακτηρισμός για την προσωπική εργασιακή κατάσταση	«Καλή»	«Κακή»
Ε.Ε.-27	53%	30%
Ελλάδα	18%	55%

Πηγή: Standard Eurobarometer 78, Autumn 2012.

4. Υγεία και αγορά εργασίας

Φαίνεται από τον προηγούμενο πίνακα ότι, εν μέσω οικονομικής κρίσης, η υποκειμενική ευημερία των Ελλήνων είναι σημαντικά χαμηλότερη από την ευημερία του μέσου Ευρωπαίου. Από τις επιμέρους απαντήσεις για τα οικονομικά και εργασιακά θέματα, αλλά και από τις αντικειμενικές αλλαγές στους τομείς αυτούς, διαφαίνεται η επίπτωση των εργασιακών παραμέτρων στην ευημερία. Πέρα από την αυτονόητη περικοπή του εισοδήματος και το βαθμό κάλυψης των αναγκών του ατόμου, οι αλλαγές στα εργασιακά ενοχοποιούνται για ευρύτερες επιπτώσεις στην ευημερία, μέσω των επιδράσεων που ασκούν στην υγεία των ατόμων. Στην

παρούσα ενότητα θα εξετάσουμε την αλληλεξάρτηση των εργασιακών μεγεθών με τη σωματική και ψυχική υγεία.

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), *υγεία είναι μια κατάσταση ολικής σωματικής, πνευματικής και κοινωνικής ευημερίας*⁵. Συνεπώς, η κατάσταση υγείας του ατόμου και του πληθυσμού δεν προσδιορίζεται μονοδιάστατα από βιολογικούς παράγοντες, αλλά και από κοινωνικούς, ψυχολογικούς, περιβαλλοντικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, καθώς όλοι αυτοί επηρεάζουν πτυχές της σωματικής, πνευματικής και κοινωνικής ευημερίας. Οι προαναφερθέντες παράγοντες δεν επηρεάζουν την υγεία ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Απεναντίας, η αλληλεπίδρασή τους προσδιορίζει το αποτέλεσμα μιας δεδομένης στιγμής. Στο πλαίσιο μιας συστημικής προσέγγισης, η υγεία και η ασθένεια αποτελούν προϊόντα αλληλεπίδρασης όλων αυτών των παραγόντων (Ludwig, 1976). Αν δεχτούμε τον ορισμό αυτό για την υγεία, τότε η επίδραση των εργασιακών χαρακτηριστικών στην κατάσταση υγείας του πληθυσμού θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Τις επιπτώσεις της απασχόλησης στην υγεία επηρεάζουν τα ποσοτικά και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της πρώτης. Τα περισσότερα ερευνητικά ευρήματα συνηγορούν υπέρ της θετικής επίδρασης της εργασίας στη σωματική και ψυχική υγεία. Υπάρχουν, όμως, και ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες παρατηρείται βλαπτική επίδραση της εργασίας στην υγεία γενικώς ή στην υγεία ατόμων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, η ανασφαλής απασχόληση μπορεί να αποβεί επιβλαβής για την υγεία όλων και ιδιαίτερα επιβλαβής στην υγεία ευάλωτων ψυχικά ομάδων (π.χ. ατόμων που πάσχουν από αγχωτικές διαταραχές). Αντικρουόμενα αποτελέσματα υπάρχουν σχετικά με την επίδραση στην υγεία των πολλών ωρών απασχόλησης, προφανώς διότι άλλες ουσιαστικότερες πα-

5. "Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference", New York, 19-22 June, 1946. Υπογράφηκε στις 22 Ιουλίου 1946 από τους αντιπροσώπους 61 κρατών (Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100) και τέθηκε σε ισχύ στις 7 Απριλίου 1948. Ο ορισμός αυτός δεν έχει αλλάξει από τότε.

ράμετροι «κρύβονται» πίσω από τον αριθμό των ωρών εργασίας. Έχει βρεθεί επίσης ότι η εργασία σε βάρδιες ασκεί αρνητική επίδραση στην υγεία. Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης (όπως η μερική απασχόληση) έχουν συσχετιστεί τόσο με θετικές όσο και με αρνητικές συνέπειες στην υγεία. Στην περίπτωση αυτή, σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης των συνεπειών φαίνεται να αποτελεί το αν οι συγκεκριμένες εργασιακές μορφές είναι εκούσιες ή ακούσιες. Γενικώς, φαίνεται πάντως ότι οι θετικές συνέπειες της εργασίας υπερκαλύπτουν τις αρνητικές. Η ανεργία έχει τεκμηριωθεί από πολυάριθμες μελέτες ότι ασκεί αρνητικές επιδράσεις στην υγεία⁶. Σύμφωνα με τις μελέτες αυτές, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η ανεργία επιδεινώνει την υγεία δεδομένου ότι συνδέεται με υψηλότερη θνησιμότητα, πιο ευάλωτη σωματική και ψυχική υγεία, μακροχρόνια ασθένεια, περισσότερα συμπτώματα και συχνότερη χρήση φαρμάκων. Η απώλεια θέσεως εργασίας συνεπάγεται απώλεια εισοδήματος, κοινωνικής θέσης, κ.λπ. Η απώλεια εισοδήματος όταν είναι σημαντική, μπορεί να οδηγήσει σε κατάθλιψη. Η κατάθλιψη με τη σειρά της δυσκολεύει τον άνεργο να κινητοποιηθεί και να βρει εργασία, επηρεάζει δε και την ποιότητα της εργασίας που τελικώς βρίσκει. Τα οικονομικά προβλήματα που συνδέονται με την ανεργία από τη μια παροτρύνουν τους ανέργους να βρουν δουλειά, από την άλλη όμως αυξάνουν την κατάθλιψη. Έχει επίσης επισημανθεί ότι οι επιπτώσεις της ανεργίας στην κατάθλιψη είναι ισχυρότερες όταν η ανεργία προκύπτει ως μη αναμενόμενο γεγονός. Όταν, δηλαδή, το άτομο έχει υψηλά προσόντα και το γενικό ποσοστό ανεργίας είναι χαμηλό, οι επιπτώσεις της ανεργίας είναι ισχυρότερες από ό,τι όταν το γενικό ποσοστό ανεργίας είναι υψηλό ή/και τα προσόντα του ατόμου χαμηλά. Το συμπέρασμα αυτό δεν έρχεται σε αντίφαση με τα ευρήματα άλλων μελετών σχετικά με τις αρνητικές συνέπειες της ανεργίας στην υγεία. Απλώς υπογραμμίζει την αλληλεξάρτηση ατομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών στη διαμόρφωση των συνεπειών αυτών.

Σε μία πρόσφατη μελέτη (Stuckler et al., 2009), διερευνήθηκε η σχέση ανεργίας και θνησιμότητας για 26 χώρες την περίοδο 1970-2007,

6. Βλ. Καμινιώτη, 2013 για βιβλιογραφική αναφορά των σχετικών μελετών.

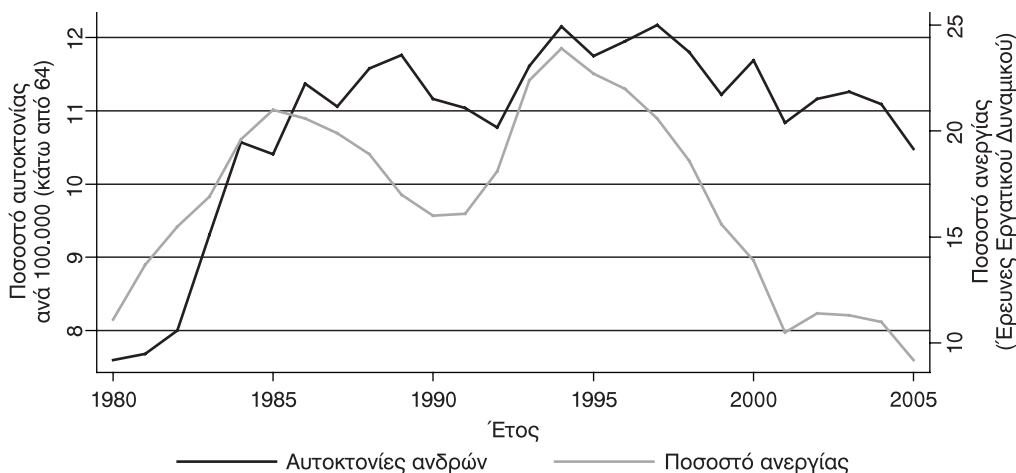
σταθμίζοντας σειρά παραγόντων που μπορεί να την επηρεάσουν, όπως η γήρανση του πληθυσμού, οι παροχές νοσοκομειακής περίθαλψης, κ.λπ. Παρατηρήθηκε ότι για αύξηση στην ανεργία κατά 1%, αυξάνονται οι αυτοκτονίες των ατόμων μέχρι 65 ετών κατά 0,79%, και επίσης κατά 0,79% οι ανθρωποκτονίες. Παράλληλα, παρατηρήθηκε μείωση της θνησιμότητας από τροχαία ατυχήματα. Η αύξηση της ανεργίας περισσότερο από 3% είχε ακόμα μεγαλύτερη επίπτωση στην αύξηση των αυτοκτονιών. Σύμφωνα με τη μελέτη, η επίδραση των εργασιακών μεταβολών στη θνησιμότητα εξαρτιόταν από το μέγεθος της κοινωνικής προστασίας σε κάθε χώρα: κάθε 10 δολάρια για προγράμματα ενεργοποίησης των ανέργων, μείωναν την επίδραση της ανεργίας στις αυτοκτονίες κατά 0,038%. Από τη μελέτη αυτή παραθέτουμε δύο διαγράμματα στα οποία απεικονίζεται η συσχέτιση του αριθμού αυτοκτονιών και του ποσοστού ανεργίας σε δύο χώρες. Στο Διάγραμμα 2 απεικονίζονται τα στοιχεία για την Ισπανία και στο Διάγραμμα 3 για τη Σουηδία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Αριθμός αυτοκτονιών και ποσοστό ανεργίας στην Ισπανία

Ισπανία

Μέση προστασία αγοράς εργασίας: \$88 κατά κεφαλήν

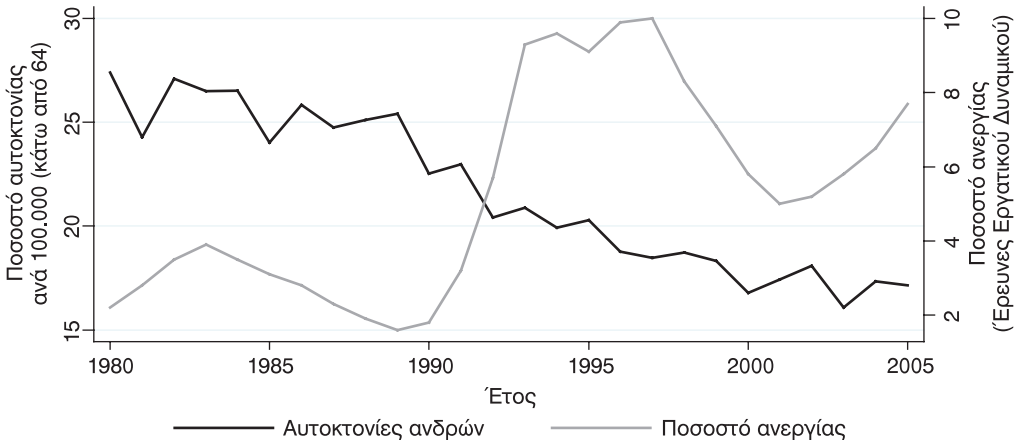
Πηγή: Stuckler et al. (2009), *Lancet*.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Αριθμός αυτοκτονιών και ποσοστό ανεργίας στη Σουηδία

Σουηδία

Μέση προστασία αγοράς εργασίας: \$362 κατά κεφαλήν

Πηγή: Stuckler et al. (2009), *Lancet*.

Αυτό που φαίνεται στα δύο διαγράμματα είναι ότι, ενώ στην Ισπανία διαπιστώνεται ισχυρή συσχέτιση μεταξύ του αριθμού των αυτοκτονιών και του ποσοστού ανεργίας διαχρονικά, κάτι ανάλογο δεν ισχύει στη Σουηδία. Στην Ισπανία όταν αυξάνεται η ανεργία αυξάνονται και οι αυτοκτονίες, ενώ στη Σουηδία ο αριθμός των αυτοκτονιών δεν φαίνεται να συσχετίζεται με το ποσοστό ανεργίας. Σύμφωνα με τους ερευνητές, ο λόγος για τον οποίο η ανεργία δεν ασκεί αρνητικές επιδράσεις στη Σουηδία είναι η υψηλή προστασία για τους ανέργους που παρέχεται στη συγκεκριμένη χώρα. Πράγματι, στη μεν Ισπανία οι κοινωνικές παροχές προστασίας της αγοράς εργασίας ανέρχονται στην εξεταζόμενη περίοδο σε 88 δολάρια κατά κεφαλήν, ενώ στη Σουηδία σε 362 δολάρια. Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το υψηλό επίπεδο κοινωνικής προστασίας στη Σουηδία λειτουργεί προστατευτικά προς τους ανέργους, ανατρέποντας την αρνητική επίδραση της ανεργίας στις αυτοκτονίες. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται στη σχετική μελέτη ότι κοινωνική δαπάνη μεγαλύτερη

από 190 δολάρια αρκεί για να εξαφανίσει την επίδραση της ανεργίας στις αυτοκτονίες. Από τα σχετικά διαγράμματα γίνεται επίσης φανερό ότι στην Ισπανία ο συνολικός αριθμός αυτοκτονιών είναι πολύ χαμηλότερος του αντίστοιχου αριθμού στη Σουηδία. Η ανεργία δεν αποτελεί προφανώς τον μοναδικό παράγοντα που συμβάλλει στη διαμόρφωση του αριθμού των αυτοκτονιών. Επίσης οι κοινωνικές παροχές δεν αποτελούν τον μοναδικό προστατευτικό παράγοντα. Πάντως, εκείνο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη μελέτη δεν είναι η αιτιολογία των αυτοκτονιών γενικά, αλλά η σχέση ανεργίας και αυτοκτονιών και η επίπτωση των κοινωνικών παροχών στη διαμόρφωση αυτής της σχέσης.

Σε μια άλλη διερεύνηση των επιπτώσεων της πρόσφατης οικονομικής κρίσης (Stuckler et al., 2011), εξετάστηκαν στοιχεία 10 ευρωπαϊκών χωρών⁷ για την περίοδο 2000-2009. Συγκρίνοντας στοιχεία για το 2007 και το 2009, μεταξύ των οποίων σημειώθηκε αύξηση της ανεργίας σε όλες τις εξεταζόμενες χώρες, παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των αυτοκτονιών σε όλες τις χώρες κατά 5% τουλάχιστον, με εξαίρεση την Αυστρία. Στην Ελλάδα που το πλήγμα της οικονομικής ύφεσης ήταν ισχυρότερο από άλλες χώρες, παρατηρήθηκε και η μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των αυτοκτονιών που ανέρχεται στο 17%. Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει –λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα της προηγούμενης μελέτης– ότι δεν παρατηρήθηκε αύξηση των αυτοκτονιών στην Αυστρία λόγω του υψηλού επιπέδου κοινωνικής προστασίας. Ωστόσο, στις εξεταζόμενες χώρες ανήκει και η Φινλανδία όπου επίσης το επίπεδο κοινωνικής προστασίας είναι υψηλό και στην οποία σημειώθηκε αύξηση των αυτοκτονιών. Οι ερευνητές πάντως συμπέραναν ότι η επίδραση της οικονομικής κρίσης είναι εντονότερη όταν είναι απότομη, όταν υπάρχει ασθενές σύστημα κοινωνικής προστασίας και χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο. Εκτός των διαφοροποιήσεων μεταξύ των χωρών, υπογραμμίστηκε και η σημασία των ατομικών διαφορών εντός των χωρών που έχουν ως συνέπεια να πλήττονται εντονότερα από την κρίση οι περισσότερο ευάλωτοι πολίτες.

7. Αυστρία, Φινλανδία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Τσεχία, Ουγγαρία, Λιθουανία και Ρουμανία.

Οι περισσότερες έρευνες, λοιπόν, διαπιστώνουν ότι η ανεργία συνδέεται με προβλήματα σωματικής και ψυχικής υγείας. Ποιοι είναι όμως οι μηχανισμοί που προκαλούν αυτά τα προβλήματα; Η εργασία αποτελεί για την πλειονότητα των ανθρώπων τον κυριότερο τρόπο απόκτησης εισοδήματος. Το εισόδημα αυτό παρέχει τη δυνατότητα κάλυψης υλικών και άλλων αναγκών τόσο για το ίδιο το άτομο όσο και για τα μέλη της οικογένειάς του. Δίνει, επομένως, τη δυνατότητα στον κάτοχό του να καλύψει τις ανάγκες επιβίωσης, αλλά και τις ανάγκες εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας και άλλες ανάγκες που του επιτρέπουν να συμμετάσχει σε διάφορες μορφές κοινωνικής ζωής. Του επιτρέπει επίσης να προγραμματίσει τη ζωή του και να προσβλέπει βάσει του εισοδήματός του στην κάλυψη και των μελλοντικών αναγκών, των δικών του και των μελών της οικογένειάς του.

Η εργασία βέβαια προσφέρει στους έχοντες αυτή πολλά περισσότερα από εισόδημα. Προσδίδει κοινωνική θέση και ρόλο στον εργαζόμενο που απορρέουν καταρχάς από την ύπαρξη και μόνο της απασχόλησης και δευτερευόντως από το είδος της απασχόλησης. Στην εργασία αφιερώνεται σημαντικό μέρος του χρόνου και της ενέργειας του ατόμου καθημερινά, κατανέμοντας δημιουργικά το χρόνο της ημέρας και δημιουργώντας δεσμούς με το περιβάλλον της εργασίας και τους συναδέλφους του. Ο εργαζόμενος αποκτά μέσω της εργασίας την αίσθηση του «ανήκειν», δημιουργεί κοινωνικούς δεσμούς και αποκτά τη δυνατότητα αξιοποίησης των ικανοτήτων και προσόντων του. Με αυτό τον τρόπο τονώνεται η αυτοεκτίμησή του και νοηματοδοτείται η ταυτότητά του. Ένα μέρος δηλαδή της ταυτότητας του ατόμου διαμορφώνεται από τις διάφορες πτυχές του εργασιακού του περιβάλλοντος. Η νοηματοδότηση από την εργασία διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο και το εκπαιδευτικό επίπεδο, παραμέτρους που επηρεάζουν και τις επιπτώσεις της ανεργίας στις διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού (Artacoz et al., 2004).

Η εργασία ασφαλώς δεν ασκεί μόνο θετικές επιδράσεις. Το εργασιακό περιβάλλον μπορεί να αποτελέσει πηγή άγχους, κούρασης και δυσφορίας, που συνδέεται είτε με την άσκηση συγκεκριμένων καθηκόντων, είτε απορρέει από τις εργασιακές σχέσεις ή άλλους παράγοντες που

εμπλέκονται στην εργασία. Παρά ταύτα, η αμειβόμενη εργασία δεν παύει να αποτελεί στη σημερινή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση την «επιθυμητή κατάσταση» και, με δεδομένες τις δυσκολίες που απορρέουν από την εργασιακή απασχόληση, να διασφαλίζει στη μεγαλύτερη μερίδα εργαζομένων περισσότερο θετικά από ό,τι αρνητικά στοιχεία. Τελικώς, παρότι κάποια εργασιακά χαρακτηριστικά μπορεί να αποβούν επιβαρυντικά για την υγεία, γενικά τα κόστη είναι μικρότερα των ωφελειών που απορρέουν από την εργασιακή σχέση. Η έλλειψη εργασίας, και ακόμη χειρότερα η απώλεια της εργασίας, στερεί από το άτομο όλα όσα του παρέχει η εργασία. Σημαίνει απώλεια εισοδήματος, της κοινωνικοοικονομικής θέσης που διασφάλιζε ο πρώην εργαζόμενος ή που θα μπορούσε να εξασφαλίσει αν εργαζόταν, της δυνατότητας κάλυψης των προσωπικών και οικογενειακών αναγκών, τωρινών και μελλοντικών. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο μεγάλες συνέπειες της ανεργίας: τα οικονομικά προβλήματα και τη μείωση της αυτοεκτίμησης του άνεργου. Η διάκριση γίνεται βέβαια για λόγους διευκόλυνσης της πραγμάτευσης, καθώς οι δύο αυτές επιδράσεις της ανεργίας δεν μπορούν να διαχωριστούν πλήρως. Και οι δύο παράμετροι αποτελούν πάντως πηγή άγχους για τον άνεργο. Οι οικονομικές δυσκολίες ενδεχομένως επηρεάζουν περισσότερο τα άτομα χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος. Η απώλεια αυτοεκτίμησης είναι πιθανότατα εντονότερη στα άτομα υψηλότερης κοινωνικο-οικονομικής θέσης (Turner, 1995). Η μειωμένη αυτοεκτίμηση οδηγεί συχνά σε αίσθημα απώλειας του ελέγχου στη ζωή μας που στη συνέχεια οδηγεί σε καταθλιπτικά συναισθήματα, ψυχοσωματικά συμπτώματα, κ.λπ. Γενικά η απώλεια της εργασίας οδηγεί σε αύξηση της ψυχικής ευαλωτότητας.

Σύμφωνα με τα ευρήματα των σχετικών μελετών, η έλλειψη απασχόλησης και η κακή υγεία συνδέονται με αιτιακή αμφίπλευρη έντονη σχέση. Φαίνεται επίσης ότι η ανεργία συνδέεται με υψηλότερη νοσηρότητα και θνησιμότητα, και ειδικότερα θνησιμότητα από καρδιακά νοσήματα, καρκίνο του πνεύμονα, μολύνσεις, μακροχρόνιες ασθένειες αλλά και διάφορα σωματικά συμπτώματα. Η ανεργία συνδέεται επιπλέον με φτωχότερη ψυχική υγεία, αυτοκτονίες, ψυχολογικό άγχος και γενικά υψηλότερη ψυχολογική/ψυχιατρική νοσηρότητα. Αξίζει επίσης να επισημανθεί

ότι οι επιπτώσεις της ανεργίας εκδηλώνονται στον άνεργο και τα άτομα του περιβάλλοντός του, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών του. Το αποτέλεσμα της επίδρασης της ανεργίας στην υγεία εξαρτάται από ατομικούς παράγοντες, όπως το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, η ηλικία, η εκπαίδευση, το κοινωνικό κεφάλαιο, ο λόγος απώλειας της θέσης, η διάρκεια της ανεργίας και παράγοντες προσωπικής ευαλωτότητας. Εξαρτάται επίσης από την ύπαρξη κοινωνικών δικτύων και ευρύτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η βαρύτητα της κρίσης και η ταχύτητα των επερχόμενων αλλαγών.

Όπως προαναφέρθηκε, στην Ελλάδα η οικονομική κρίση έχει οδηγήσει σε ραγδαία άνοδο της ανεργίας, σημαντική μείωση του εισοδήματος και σταδιακή μείωση του πλούτου των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, σε βαθμό που επηρεάζει σημαντικά την καθημερινότητα και το επίπεδο ευημερίας τους. Ασφαλώς η κρίση έχει επηρεάσει και τα υψηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, οι επιπτώσεις όμως στην ευημερία των πολιτών θεωρούμε ότι είναι βαρύτερες για τα χαμηλότερα και μεσαία στρώματα που αναγκάζονται να υποστούν δραστικότερες αλλαγές του τρόπου ζωής τους. Παράλληλα, οι εργασιακές σχέσεις έχουν αποδομηθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό. Πολλοί εργαζόμενοι αργούν να πληρωθούν επί μήνες, με συνέπεια το άγχος για τα εργασιακά θέματα να κατακλύζει αμφότερους, ανέργους και εργαζόμενους. Δεν είναι πια σπάνιο θέαμα οι ουρές αλλοδαπών και ημεδαπών για συσσώτια ή/και παροχή δωρεάν ή φτηνών αγαθών, ενώ οι ρακοσυλλέκτες αποτελούν καθημερινό θέαμα στη χώρα. Η εγκληματικότητα παρουσιάζει αυξητικές τάσεις, όπως και οι αυτοκτονίες, ενώ ο φόβος και η ανασφάλεια κυριαρχούν, καθώς επίσης και η έλλειψη προοπτικής για το μέλλον.

Στην περίοδο αυτή του περιορισμού του εισοδήματος, διερευνήθηκε η ελλειμματική κάλυψη ιατρικών αναγκών λόγω υψηλού κόστους. Παρατηρήθηκε ότι τόσο για το σύνολο της Ε.Ε. όσο και για την Ελλάδα, σημειώνεται αύξηση των ακάλυπτων ιατρικών αναγκών λόγω κόστους μεταξύ 2010 και 2011. Η αύξηση των ακάλυπτων ιατρικών αναγκών στην Ε.Ε.-27 ανέρχεται σε 9,7% για το σύνολο του πληθυσμού, 16,7% για τους εργαζόμενους, 6,4% για τους ανέργους και 17,3% για τη χαμηλότε-

ρη εισοδηματική κατηγορία. Αντίστοιχα, οι ακάλυπτες ιατρικές ανάγκες λόγω κόστους αυξάνονται στην Ελλάδα μεταξύ 2010 και 2011, αλλά πολύ περισσότερο από την υπόλοιπη Ευρώπη. Στην Ελλάδα αυξάνονται κατά 35,7% για το σύνολο του πληθυσμού, 78,3% για τους εργαζόμενους, 12,8% για τους ανέργους και κατά 78,3% για τη χαμηλότερη εισοδηματική κατηγορία. Η ραγδαία αύξηση των ακάλυπτων ιατρικών αναγκών λόγω κόστους είναι ιδιαιτέρως ανησυχητική για την υγεία του πληθυσμού στην παρούσα περίοδο αλλά και για το μέλλον και θα μπορούσε να αποδοθεί στην οικονομική κρίση που βιώνουν οι πολίτες της χώρας. Εξαιρετικά ανησυχητική είναι και η ραγδαία αύξηση των ακάλυπτων ιατρικών αναγκών των εργαζομένων, που εντάσσονται όλο και συχνότερα στην κατηγορία των εργαζόμενων φτωχών⁸.

Ένα άλλο θέμα που συνδέεται με την υγεία του πληθυσμού και χρησιμοποιείται και ως δείκτης ευημερίας μιας κοινωνίας είναι ο αριθμός των αυτοκτονιών. Πολλά δημοσιεύματα στον τύπο αναφέρουν αύξηση των αυτοκτονιών στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης. Στηρίζονται σε στοιχεία και εκτιμήσεις που άλλοτε αφορούν μόνο τις αυτοκτονίες, άλλοτε συμπεριλαμβάνουν και τις απόπειρες και εκτιμούνται από διάφορους φορείς.

Η αυτοκτονία είναι μια ακραία πράξη ενός ανθρώπου που βρίσκεται σε αδιέξοδο και αδυνατεί να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής του. Συνήθως υποκρύπτει κάποια ψυχική διαταραχή (Μπεκιάρη και Κατσαδώρας). Αποτελεί, όμως, σύνθετο φαινόμενο που αποδίδεται σε περισσότερους από έναν παράγοντα, ανάμεσα στους οποίους και οι περιβαλλοντικοί/κοινωνικοί. Ο αριθμός των αυτοκτονιών σε δεδομένη περίοδο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης της ψυχικής υγείας του πληθυσμού.

Ο αριθμός των θανάτων από αυτοκτονίες θεωρείται ότι υποεκτιμάται στην Ελλάδα στις επίσημες στατιστικές. Μία αιτία είναι η δυσκολία να εξακριβωθεί η αιτία θανάτου, η οποία μπορεί τελικώς να αποδοθεί σε

8. Για πιο αναλυτική διερεύνηση βλέπε Καμινιώτη, 2013.

άλλα αίτια (π.χ. ατύχημα). Μία άλλη, σημαντικότερη ίσως αιτία της υποεκτίμησης του αριθμού των αυτοκτονιών στην Ελλάδα, είναι το στίγμα που συνοδεύει τον αυτόχειρα και την οικογένειά του και ωθεί συχνά τις οικογένειες στην αλλαγή της αιτίας θανάτου από αυτοκτονία σε άλλη αιτία (Μπεκιάρη, Κατσαδώρας).

Από την ανάλυση των στοιχείων των αυτοκτονιών της ΕΛΣΤΑΤ προκύπτει ότι, για το διάστημα 2000-2010 για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, δεν διαπιστώνεται στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ του συνόλου των αυτοκτονιών και του δείκτη ανεργίας. Δεν παρατηρείται επίσης συσχέτιση του συνόλου των αυτοκτονιών με την οικονομική μεγέθυνση, όπως μετριέται με τον δείκτη μεταβολής του ΑΕΠ σε πραγματικούς όρους. Εξετάστηκε, επίσης, αν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του αριθμού των αυτοκτονιών στην ηλικιακή ομάδα των 30-65 ετών, δηλαδή την ηλικιακή ομάδα που έχει την υψηλότερη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού, καθώς τα άτομα αυτής της ηλικιακής ομάδας έχουν κατά κανόνα ολοκληρώσει τις σπουδές τους και δεν έχουν ακόμα συνταξιοδοτηθεί. Και πάλι δεν διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ των εξεταζόμενων μεγεθών. Διαπιστώθηκαν όμως τρεις στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις. Η πρώτη αφορά τη συσχέτιση μεταξύ του αριθμού των αυτοκτονιών των ατόμων 50-54 ετών και του ΑΕΠ. Παρατηρήθηκε αρνητική συσχέτιση που σημαίνει ότι η μείωση του ΑΕΠ συνυπάρχει με την αύξηση των αυτοκτονιών αυτής της ηλικιακής ομάδας. Η συσχέτιση δεν σημαίνει ότι υπάρχει απαραίτητα και αιτιακή σχέση μεταξύ των δύο μεγεθών, αποτελεί όμως μια σημαντική ένδειξη που θα μπορούσε να υποκρύπτει αιτιακή σχέση, για την εξακρίβωση της οποίας βεβαίως απαιτείται περαιτέρω ανάλυση. Είναι πιθανό ότι η ηλικιακή αυτή ομάδα είναι πιο ευαίσθητη στην κρίση και για το λόγο αυτό παρατηρείται η συσχέτιση αυτή. Μια άλλη στατιστικά σημαντική σχέση που βρέθηκε, η θετική συσχέτιση του αριθμού των ατυχημάτων και του ΑΕΠ, εξηγείται μεταξύ άλλων από την αύξηση των εργατικών και άλλων ατυχημάτων σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Τέλος, η εντοπισθείσα ισχυρή αρνητική συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και του συνόλου των ανθρωποκτονιών σημαίνει ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης οι ανθρωποκτονίες αυξάνονται. Η

διαπίστωση αυτή εμφανίζεται σε πολλές μελέτες και επαληθεύεται και από τα ελληνικά δεδομένα της περιόδου 2000-2010.

5. Σύνοψη και συμπεράσματα

Η έννοια της ευημερίας είναι περιεκτική και πολυσχιδής. Η αντικειμενική ευημερία προσδιορίζεται με οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες, ενώ η υποκειμενική ευημερία αποτυπώνεται ως η προσωπική εκτίμηση ικανοποίησης από τη ζωή και αποτελεί το αποτέλεσμα κοινωνικών και ατομικών παραμέτρων. Η ευημερία επηρεάζεται και επηρεάζει πολλές πτυχές της ανθρώπινης ζωής, μεταξύ των οποίων η εργασιακή κατάσταση και η σωματική και ψυχική υγεία.

Την περίοδο της παρούσας οικονομικής κρίσης, η ευημερία των Ελλήνων έχει μειωθεί βάσει των αντικειμενικών και υποκειμενικών δεικτών ευημερίας. Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται ότι η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στα εργασιακά αποτελούν σημαντικό παράγοντα μείωσης της ευημερίας στη χώρα.

Πλήθος μελετών, παλαιότερων αλλά και πρόσφατων, τεκμηριώνουν την αρνητική επίδραση της οικονομικής δυσπραγίας και της ανεργίας στην υγεία των ατόμων. Η ανάλυση πρόσφατων δεδομένων για την Ελλάδα δείχνει τη ραγδαία αύξηση των ακάλυπτων ιατρικών αναγκών, δημιουργώντας ανησυχία για την παρούσα και μελλοντική υγεία του πληθυσμού. Η ανάλυση των υπαρχόντων στατιστικών δεδομένων για τις αυτοκτονίες παρέχει ενδείξεις για την επιβάρυνση που ασκεί η κρίση στα άτομα ηλικίας 50-54 ετών, που ενδεχομένως δεν έχουν τη δυνατότητα συνταξιοδότησης και πιθανόν δυσκολεύονται περισσότερο σε περίπτωση που χάσουν την εργασία τους (τόσο να ξαναβρούν απασχόληση όσο και να καλύψουν τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις).

Οι υπάρχουσες μελέτες τεκμηριώνουν όχι μόνο την αρνητική επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην υγεία και στην ευημερία. Παρέχουν πληροφορίες και για τις δυνατότητες πρόληψης και αντιμετώπισης των κοινωνικών δεινών της κρίσης. Στην Ελλάδα βέβαια ούτε τα δεινά αυτά αναγνωρίζονται επαρκώς, ούτε διαθέτουμε ή σχεδιάζουμε κατάλληλες πολιτικές για την πρόληψη και αντιμετώπισή τους.

Βιβλιογραφία

- Allard, E. (1973), *About dimensions of welfare: an exploratory analysis of a comparative Scandinavian survey*. Helsinki: University of Helsinki.
- Andrews, F. M. (1974), "Social Indicators of Perceived Life Quality", *Social Indicators Research* 1, 279-299.
- Argyle, M. (1999), "Causes and correlates of happiness", στο D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (Eds), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*, New York: Russell Sage Foundation.
- Artacoz, L., Benach, J., Borrell, C., and Cortes, I. (2004), "Unemployment and mental health: understanding the interactions among gender, family roles, and social class", *American Journal of Public Health* 94 (1), pp. 82-88.
- Baker, J., Lynch, K., Cantillon, S., and Walsh, J. (2004), *Equality: From Theory to Action*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Berger, P.L. and Luckman, T. (1966), *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*, NY: Anchor Books.
- Breslow, L. (2006), "Health measurement in the third era of public health", *American Journal of Public Health* 96: 17-19.
- Diener, E. (2000), "Subjective well-being. The science of happiness and a proposal of national index", *American Psychologist*, Vol. 55(1), Jan 2000, 34-43.
- Diener, E. (2009), "Subjective well-being", στο E. Diener (Ed.), *The science of well-being* (pp. 11-58): New York: Spring.
- Dodge, R., A. P. Daly, J. Huyton, and L. D. Sanders (2012), "The challenge of defining wellbeing", *International Journal of Wellbeing*, 2 (3), 222-235. Doi:10.5502/ijw.v2i3.4.
- Forgeard, M., Jayawick, E., Kern, M., and Seligman M. (2011), "Doing the right thing: Measuring wellbeing for public policy", *International Journal of Wellbeing*, 1/2011, 79-106.
- Fredrickson, B.L. (2004), "The broaden-and-build theory of positive emotions", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London (Biological Sciences)*, 359, 1367, 1367-1377.

- Gergen, K. (2009), *Relational Being*, Oxford: Oxford University Press.
- Herrman, H.S., Saxena S, and Moodie, R. (2005), "Promoting mental health: concepts, emerging evidence, practice". A WHO report in collaboration with the Victoria health promotion Foundation and the University of Melbourne. Geneva: World Health Organization.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton, NY: Princeton University Press.
- Καμινιώτη, Ο. (2013), "Υγεία και αγορά εργασίας. Αλληλεπιδράσεις σε περίοδο κρίσης", στο: Αναγνωστόπουλος Κ. και Καμινιώτη Ο. (Επιμ.). *Εργασία και Απασχόληση στην Ελλάδα*. Ετήσια έκθεση 2012, Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού.
- Ludwig, V. B. (1976), *General System Theory: Foundations, Development, Applications*, Publisher: George Braziller.
- Lyubomirsky, S., King L., and Diener, E. (2005), "The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success?" *Psychological Bulletin*, 131, 803-855.
- Μπεκιάρη, Ε. και Κατσαδώρας, Κ., *Μιλώντας για την αυτοκτονία. Οδηγίες για δημοσιογράφους και εργαζόμενους στα ΜΜΕ*, Αθήνα: Κλίμακα.
<http://www.suicide-help.gr/index.php?page=download&category=&pagenum=2>.
- OECD (1976), *Measuring Social Well-Being: A Progress Report on the Development of Social Indicators*, Paris: OECD.
- OECD (2011), *Better life initiative. Compendium of well-being indicators*.
- Ostroot, N. and Snyder, W.W. (1985), "Measuring cultural bias in a cross-national study", *Social Indicators Research*, 17, 234-251.
- Ryff, C.D. (1989), "Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being", *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069-1081.
- Sen, A. (1999), *Commodities and capabilities*, Oxford: Oxford University Press.
- Shin, D., and Johnson, D. (1978), "Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life", *Social Indicators Research*, 5(1), 475-492.
<http://dx.doi.org/10.1007/BF00352944>.

- Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, M., Coutts, A., and McKee M. (2009), “The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis”, *The Lancet* 374 (9686), pp. 315-323.
- Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, M., Coutts, A., and McKee, M. (2011), “Effects of the 2008 recession on health: a first look at European data”, *The Lancet* 378 (9786), pp. 124-125.
- Turner, J. B. (1995), “Economic context and the health effects of unemployment”, *Journal of Health and Social Behavior*, September, 36 (3), pp. 213-29.
- Veehoven, R. (1984), *Conditions of happiness*, Boston: Reidel.
- Veehoven, R. (2008), “Sociological theories of subjective well-being”, στο M. Eid and Randy Larsen (Eds), *The science of subjective well-being: a tribute to Ed Diener*, Guilford Publications, New York, pp. 44-61.
- Warr, P. (2003), “Well-being in the workplace”, στο D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (Eds), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*, New York: Russell Sage Foundation Publications.
- WHO (1948), “Preamble to the Constitution of the World Health Organization” as adopted by the International Health Conference, New York, 19-22 June, 1946. Υπογράφηκε στις 22 Ιουλίου 1946 από τους αντιπροσώπους 61 κρατών (Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100) και τέθηκε σε ισχύ στις 7 Απριλίου 1948.

**ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ, ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ
ΚΑΙ ΑΝΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ:
ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ**

Θεώνη Σταθοπούλου

Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

Η έννοια της εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στην κοινωνία βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος και της εμπειρικής έρευνας, καθώς συναρτάται ποικιλοτρόπως με την ποιότητα της δημοκρατίας, την αποτελεσματική λειτουργία της κυβέρνησης και του πολιτικού συστήματος αλλά και την κοινωνική συνοχή. Ειδικότερα για τις διεθνικές έρευνες μεγάλης κλίμακας όπως η European Social Survey (ESS) αποτελεί το τρίτο κατά σειρά θεματικό πεδίο ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων μετά τη μετανάστευση και την πολιτική (Malnar, 2012). Η ανάδειξη της εμπιστοσύνης τόσο ψηλά στην ερευνητική ατζέντα δεν οφείλεται μόνο στην εξέλιξη της μελέτης του κοινωνικού κεφαλαίου, μια όψη του οποίου αποτελεί η εμπιστοσύνη, αλλά και στις νέες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε η κρίση του 2008. Μια από τις συνέπειες των μέτρων λιτότητας που εφαρμόστηκαν στις πληττόμενες από την ύφεση χώρες ήταν η μείωση της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς και την πολιτική και η συνακόλουθη στροφή προς τον πολιτικό εξτρεμισμό. Παρόλο που πριν το 2008 η πτωτική τάση εμπιστοσύνης στους πολιτικούς στην Ευρώπη έμοιαζε να σταθεροποιείται (Zmerli and Newton, 2008), η οικονομική κρίση αύξησε σημαντικά τα ποσοστά δυσάρεσκειας για τη δημοκρατία και τους θεσμούς της όπως το Εθνικό Κοινοβούλιο και το Ευρωκοινοβούλιο. Υπολογίζεται ότι ο μέσος όρος εμπιστοσύνης στους θεσμούς και ικανοποίησης από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας μειώθηκε περισσότερο από τρεις μονάδες την περίοδο

2004-2011 (Polavieja, 2013). Η μείωση έγινε πιο αισθητή σε χώρες όπως η Ελλάδα όπου η ραγδαία αύξηση της ανεργίας, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και οι αλληπάλληλες θεσμικές μεταρρυθμίσεις διαμόρφωσαν ένα περιβάλλον έντονης αβεβαιότητας (Καραντινός, 2012· Κετσετζοπούλου, 2012· Μουρίκη, 2012) επηρεάζοντας τη συγκριτικά μικρότερη εμπιστοσύνη στην κοινωνία και τους θεσμούς.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (Παπλιάκου, Σταθοπούλου, και Στρατουδάκη, 2011), οι μέσοι όροι διαπροσωπικής εμπιστοσύνης στην Ελλάδα ήδη από το 2002 είναι σημαντικά χαμηλότεροι από τους ευρωπαϊκούς. Το ίδιο ισχύει και για την εμπιστοσύνη στους θεσμούς, με εξαίρεση τους θεσμούς χωρίς λογοδοσία όπως η αστυνομία και την εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη. Η υψηλότερη εμπιστοσύνη που απολάμβαναν οι υπερεθνικοί θεσμοί, όπως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τα Ηνωμένα Έθνη, σε σχέση με τους εθνικούς (Σταθοπούλου, 2007· Stathoroulou, 2010) εξανεμίζεται στο ξεκίνημα της κρίσης¹ παράλληλα με τη δραστική μείωση της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς και τα πολιτικά κόμματα (Διάγραμμα 1). Η κρίση επιτείνει την εμπειρικά διαπιστωμένη ήδη από τη δεκαετία του '80 αδιαφορία για την πολιτική (Καφετζής, 1988, 1997, 2011) αλλά σε αυτή προστίθεται πλέον η δυσανεξία για τις πολιτικές λιτότητας και τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Ένας στους δύο ερωτηθέντες το 2011 (49%) δηλώνει ότι δεν έχει καμία απολύτως εμπιστοσύνη στους πολιτικούς και τα κόμματα, έναντι 23% και 22%, αντίστοιχα, το 2009.

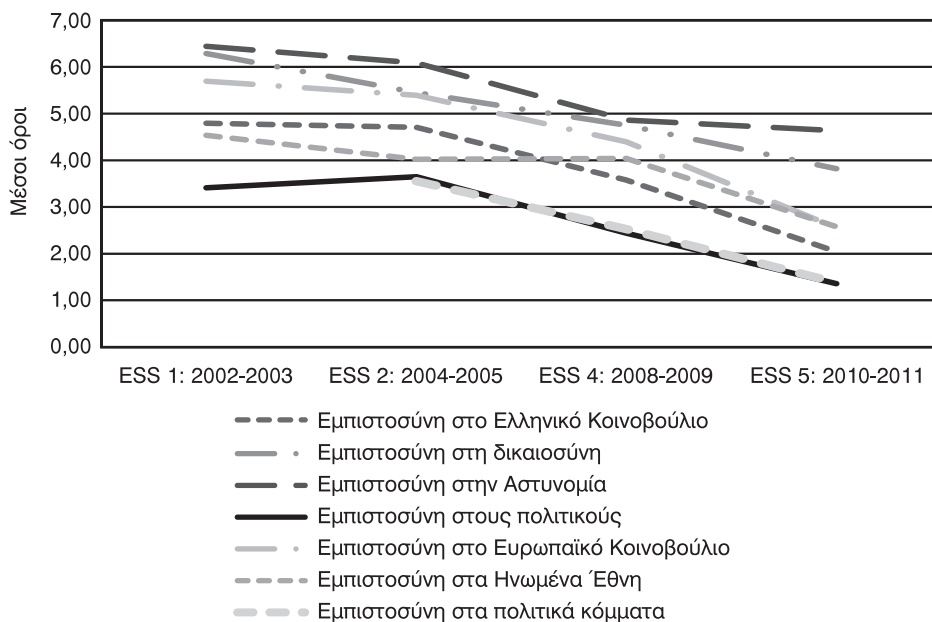
Η απονομιμοποίηση και απαξίωση της πολιτικής συνδέεται το ίδιο διάστημα με την ενίσχυση της δυσανεξίας απέναντι στους μετανάστες. Το μέσο επίπεδο ανοχής² στην Ελλάδα για τη μετανάστευση³ είναι μικρό-

1. Το 2009 ο Μ.Ο. εμπιστοσύνης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ήταν 4,4 έναντι 5,7 το 2002.

2. Η λέξη ανοχή χρησιμοποιείται ως ανώνυμο της δυσανεξίας για να προσδιορίσει τις θετικές στάσεις και αντιλήψεις για τους μετανάστες και τη μετανάστευση.

3. Αφορά ερώτηση που περιλαμβάνεται στο ερωτηματολόγιο του ESS για την επίδραση των μεταναστών στο επίπεδο ζωής της χώρας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Εμπιστοσύνη στους θεσμούς

Πηγή: European Social Survey.

* Η μέτρηση της εμπιστοσύνης στα πολιτικά κόμματα δεν συμπεριλαμβανόταν στον 1^ο γύρο της έρευνας (ESS 1).

τερο από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό (3,2 έναντι 4,9 για το 2009). Η μείωση της ανοχής στην Ευρώπη βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την επίδραση της οικονομικής κρίσης και τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων (Meuleman, Davidon and Billiet, 2009). Οι πολίτες που δεν έχουν τις δεξιότητες και τα προσόντα να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κρίσης επιδεικνύουν μικρότερο βαθμό ανοχής στους μετανάστες, παρόλο που τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστών έχουν αυξηθεί ταχύτερα από εκείνα των γηγενών (Καβουνίδη, 2012).

Η ανοχή στην πολιτισμική ποικιλομορφία προϋποθέτει μια γενικευμένη εμπιστοσύνη προς την κοινωνία συνολικά, η οποία μπορεί να συμπεριλάβει και τους «αγνώστους» άλλους, εκτός από τους οικείους. Στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα οι ερωτήσεις για τη διαπροσωπική εμπιστο-

σύνη αναφέρονται σε αυτό το είδος εμπιστοσύνης⁴. Η γενικευμένη εμπιστοσύνη προσιδιάζει περισσότερο προς αυτό που ο Putnam (2000, 2007) αποκαλεί “bridging”, το γεφύρωμα των αντιθέσεων και το άνοιγμα προς τους αγνώστους άλλους, ενώ η εμπιστοσύνη προς τους γνωστούς περιτρέφεται γύρω από τους δεσμούς («bonding») της εσω-ομάδας και της μικρής κοινότητας (van Oorshot, Wil, and Gelissen, 2006· Sturgis and Smith 2010· Allum et al., 2010). Οι μετανάστες ως «άγνωστοι άλλοι» επανακαθορίζουν κάθε φορά τα όρια των «κοινοτήτων» προσδιορίζοντας το είδος του κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτει η κοινωνία (Sturgis et al., 2011· Savelkul, et al., 2011).

Η υψηλή διαπροσωπική εμπιστοσύνη ή εμπιστοσύνη στην κοινωνία συνδέεται με υψηλότερη εμπιστοσύνη στους θεσμούς, μεγαλύτερη συμμετοχή στην κοινωνία, περισσότερη ανεκτικότητα για το διαφορετικό⁵. Πώς δημιουργείται όμως αυτή η εμπιστοσύνη και ποια είναι ακριβώς η σχέση μεταξύ διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς;

Οι Newton και Zmerli (2011) διακρίνουν τρία μοντέλα σχέσης: στο πρώτο η σχέση των δύο είναι πάντα θετική, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, στο δεύτερο η διαπροσωπική εμπιστοσύνη δεν προεξοφλεί την εμπιστοσύνη στους θεσμούς και στο τρίτο η σχέση είναι θετική υπό προϋποθέσεις. Η διάκριση αυτή αναφέρεται κυρίως στα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών για την εμπιστοσύνη, τα οποία, παρότι είναι συχνά αντιφατικά, βασίζονται στις θεωρητικές παραδοχές των ατομοκεντρικών και θεσμικών προσεγγίσεων για τη συγκρότηση του κοινωνικού κεφαλαίου⁶.

4. Στην World Values Survey οι επιλογές απάντησης στην αντίστοιχη ερώτηση για την εμπιστοσύνη στους άλλους περιλαμβάνουν την οικογένεια, τους γείτονες, ανθρώπους που γνωρίζει κανείς προσωπικά, κ.ο.κ.

5. Στην Ελλάδα οι συντελεστές συσχέτισης της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και ανοχής στη μετανάστευση είναι $r=0,16$ ($p<0,001$) για το 2009, $r=0,22$ ($p<0,001$) για το 2011 και της εμπιστοσύνης στους θεσμούς και ανοχής για το 2009 $r=0,20$ ($p<0,001$) και για το 2011 $r=0,26$ ($p<0,001$).

6. Για μια σύντομη και περιεκτική επισκόπηση βλ. Σωτηρόπουλος, 2007.

Σύμφωνα με την ατομοκεντρική προσέγγιση, η εμπιστοσύνη είναι ένα ατομικό χαρακτηριστικό το οποίο διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της πρώιμης κοινωνικοποίησης (Newton and Norris, 1999· Mishler and Rose, 2001· Uslaner, 2002) και δεν επηρεάζεται σημαντικά από εξωτερικούς παράγοντες και την περιρρέουσα συγκυρία. Συμπληρωματική σε αυτή την προσέγγιση είναι η άποψη ότι η εμπιστοσύνη είναι ένα κοινωνικο-πολιτισμικό χαρακτηριστικό που διαμορφώνεται από την ένταση της συμμετοχής σε κοινωνικά δίκτυα και οργανώσεις (Putnam, 2000). Για τις θεσμικές θεωρίες, αντίθετα, η εμπιστοσύνη είναι προϊόν της καλής λειτουργίας των θεσμών (Delhey and Newton, 2005· Rothstein and Uslaner, 2005) οι οποίοι εγγυώνται τη δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση των πολιτών.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα εξετάσουμε πώς διαμορφώθηκε η εμπιστοσύνη και η ανοχή στην Ελλάδα το διάστημα 2009-2011.

Η εμπειρική ανάλυση: δεδομένα και μεθοδολογία

Για την ανάλυση των παραγόντων που επιδρούν στην εμπιστοσύνη και την ανοχή κατά το διάστημα της κρίσης χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενή δεδομένα του 4^{ου} (2009) και του 5^{ου} (2011) γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας⁷. Αναλυτικότερα εφαρμόστηκαν μοντέλα πολλαπλής παλινδρόμησης και λογιστικής παλινδρόμησης για την εκτίμηση της συμβολής των εξωγενών μεταβλητών στην ανοχή και την εμπιστοσύνη.

Για την προσαρμογή του μοντέλου πολλαπλής παλινδρόμησης χρησιμοποιήθηκε η μέση τιμή των παρακάτω 11 τιμών εξαρτημένων μεταβλητών:

- α) Η διαπροσωπική εμπιστοσύνη, η οποία μετριέται με τρεις ερωτήσεις⁸, όπου το 0 αντιστοιχεί στις αρνητικές στάσεις απέναντι στους άλλους.

7. Η ανάλυση περιέχεται στο Stathopoulou T., Kostaki, A. (2014) "Religiosity, trust and tolerance in times of recession. The cases of Spain and Greece", στο Petropoulos, N.P. and Tsobanoglou, G.O, *The debt crisis in the Eurozone; Social impacts*, Newcastle-upon-Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing Ltd. (υπό έκδοση).

8. Οι ερωτήσεις είναι διατυπωμένες ως εξής: Μπορούμε να έχουμε εμπι-

- β) Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς⁹, όπου το 0 αντιστοιχεί σε «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» και το 10 σε απόλυτη εμπιστοσύνη.
- γ) Η ανοχή απέναντι στο μεταναστευτικό φαινόμενο, η οποία μετρείται με τρεις ερωτήσεις¹⁰ όπου το 0 αντιστοιχεί στις αρνητικές στάσεις των ερωτώμενων σχετικά με την επίδραση των μεταναστών στην οικονομία, τον πολιτισμό και την ποιότητα ζωής στην Ελλάδα και το 10 στις θετικές.

Ανεξάρτητες μεταβλητές (covariates) στο μοντέλο είναι η θρησκευτικότητα αυτοπροσδιορισμός) και η ηλικία, ενώ για τις παρακάτω ψευδο-μεταβλητές η κωδικοποίηση έχει ως εξής:

1. το φύλο, λαμβάνει την τιμή 1 αν πρόκειται για άντρα και 0 αν πρόκειται για γυναίκα·
2. η εκπαίδευση (I) λαμβάνει την τιμή 1 όταν οι ερωτώμενοι δεν έχουν τελειώσει το λύκειο και 0 σε κάθε άλλη περίπτωση·
3. η εκπαίδευση (II) λαμβάνει την τιμή 1 όταν οι ερωτώμενοι είναι απόφοιτοι λυκείου, 0 σε κάθε άλλη περίπτωση (για εκπαιδευτικό επίπεδο υψηλότερο από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση οι δύο αυτές μεταβλητές έχουν μηδενική τιμή)·

τοςύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους;

Οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία, ή θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας;

Τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλον, ή νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;

9. Η ερώτηση έχει ως εξής: Πόσο εσείς προσωπικά εμπιστεύεστε κάθε έναν από τους θεσμούς: το Ελληνικό Κοινοβούλιο, τη δικαιοσύνη, την αστυνομία, τους πολιτικούς, τα κόμματα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τα Ηνωμένα Έθνη;

10. Οι ερωτήσεις έχουν ως εξής: Είναι γενικά καλό ή κακό για την ελληνική οικονομία το γεγονός ότι έρχονται άτομα από άλλες χώρες για να ζήσουν εδώ; /η πολιτιστική ζωή και παράδοση της Ελλάδας γενικά υποβαθμίζεται ή εμπλουτίζεται από άτομα που έρχονται για να ζήσουν εδώ από άλλες χώρες; /η Ελλάδα γίνεται καλύτερο ή χειρότερο μέρος για να ζήσει κανείς με την άφιξη ατόμων από άλλες χώρες που έρχονται για να ζήσουν εδώ;

4. ο εκκλησιασμός (I) λαμβάνει την τιμή 1 όταν η συχνότητα είναι τουλάχιστον μια φορά το μήνα, ενώ
5. ο εκκλησιασμός (II) αναφέρεται στη λιγότερο συχνή προσέλευση από τη μηνιαία (τιμή 1). Όταν ο ερωτώμενος δεν εκκλησιάζεται ποτέ, οι τιμές των δύο αυτών μεταβλητών είναι μηδενικές¹
6. η προσευχή (Συχνότητα προσευχής I) λαμβάνει την τιμή 1 αν η συχνότητα είναι τουλάχιστον εβδομαδιαία και
7. μικρότερη από εβδομαδιαία (Συχνότητα προσευχής II). Οι τιμές είναι 0 όταν ο ερωτώμενος δεν προσεύχεται ποτέ.

Οι δίτιμες μεταβλητές: ενδιαφέρον για την πολιτική, ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα, η αστικότητα και η αμειβόμενη απασχόληση¹¹ παίρνουν την τιμή 1 στην περίπτωση που ο ερωτώμενος απαντά θετικά.

Για το μοντέλο της λογιστικής παλινδρόμησης θεωρήθηκαν ως εξαρτημένες μεταβλητές οι θετικές απαντήσεις στις ερωτήσεις για το πλήθος και την προέλευση των μεταναστών που θα έπρεπε να επιτρέπεται να ζουν στη χώρα¹². Ως ανεξάρτητες μεταβλητές θεωρήθηκαν η ηλικία, ο βαθμός θρησκευτικότητας ως αυτοπροσδιορισμός, οι δίτιμες μεταβλητές: ενδιαφέρον για την πολιτική, ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα, αστικότητα και η αμειβόμενη απασχόληση, λαμβάνοντας την τιμή 1 αν ο ερωτώμενος απαντά θετικά.

11. Η ερώτηση έχει ως εξής: Ποια από τις παρακάτω περιγραφές ταιριάζει σε αυτό που κάνατε τις τελευταίες επτά ημέρες: Ήσαστε σε αμειβόμενη εργασία, ως υπάλληλος, αυτοαπασχολούμενος/η, ή εργαζόμενος/η σε οικογενειακή επιχείρηση, σε εκπαίδευση, άνεργος, σε αναζήτηση εργασίας, άνεργος χωρίς να αναζητάτε εργασία, χρόνια ασθενής ή ανάπηρος, συνταξιούχος, σε στρατιωτική θητεία, κάνατε δουλειές του σπιτιού, φροντίζατε τα παιδιά ή και άλλους;

12. Η ερώτηση έχει ως εξής: Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να επιτρέψει α) σε άτομα που ανήκουν στην ίδια φυλή ή εθνική ομάδα; β) σε άτομα από διαφορετική φυλή ή εθνική ομάδα στην οποία ανήκει και η πλειοψηφία των Ελλήνων να έρθουν και να ζήσουν εδώ; γ) τι πιστεύετε για τα άτομα που προέρχονται από τις φτωχότερες χώρες εκτός Ευρώπης; 1. Να επιτρέψει σε πολλούς να έρθουν να ζήσουν εδώ; 2. Να επιτρέψει σε αρκετούς; 3. Να επιτρέψει σε λίγους; 4. Να μην επιτρέψει σε κανέναν;

Για την εκτίμηση της σημαντικότητας της εκπαίδευσης, του εκκλησιασμού και της προσευχής στο μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης οι μεταβλητές αυτές κωδικοποιήθηκαν σε τρεις κατηγορίες:

1. πρωτοβάθμια εκπαίδευση (απόφοιτοι μέχρι και το γυμνάσιο), δευτεροβάθμια (απόφοιτοι λυκείου) και τριτοβάθμια και άνω ως βάση αναφοράς·
2. συχνός εκκλησιασμός (μια φορά το μήνα), λιγότερο συχνός (λιγότερο από μια φορά) και ποτέ ως βάση αναφοράς·
3. συχνή προσευχή (μια φορά την εβδομάδα), λιγότερο συχνή (λιγότερο από μια φορά), και ποτέ ως βάση αναφοράς.

Τα μοντέλα προσαρμόστηκαν στα δεδομένα των 2 γύρων της έρευνας ESS και ενσωματώθηκε μια δίτιμη μεταβλητή (Round) λαμβάνοντας την τιμή 1 αν αναφέρεται στον 5ο γύρο (2011) και 0 αν αναφέρεται στον 4ο γύρο (2009).

Ευρήματα

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1 η διαπροσωπική εμπιστοσύνη αυξάνεται ανάμεσα στο 2009 και το 2011, παρά τη γενική τάση χαμηλών ποσοστών που χαρακτήριζε την Ελλάδα την τελευταία δεκαετία, ακόμη και παρά την εύλογη υπόθεση για το αντίθετο, η οποία θα μπορούσε να διατυπωθεί με γνώμονα την ανασφάλεια μέσα στη συνθήκη της κρίσης. Η κρίση φαίνεται να ενεργοποιεί τους μηχανισμούς κοινωνικής αλληλεγγύης με τον ίδιο τρόπο που σημαντικά γεγονότα ή φυσικές καταστροφές ευνοούν τη συλλογική δράση. (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου, 2007). Η ηλικία, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, και η αμειβόμενη απασχόληση έχουν σημαντικά αρνητική συμβολή στη διαπροσωπική εμπιστοσύνη.

Αντίθετα, όταν ζει κανείς σε μεγάλη πόλη και αισθάνεται ικανοποιημένος από το διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού έχει περισσότερη εμπιστοσύνη στους άλλους.

Η θρησκευτικότητα ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού επιδρά αρνητικά στη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, δηλαδή, όσο περισσότερο θρησκευόμενος δηλώνει κανείς, τόσο λιγότερο εμπιστεύεται τους άλλους. Η αρνη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
 Εκτιμήσεις παραμέτρων του μοντέλου πολλαπλής
 γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή:
Διαπροσωπική εμπιστοσύνη

Ανεξάρτητες μεταβλητές	β	se(β)	p-value
Φύλο	0,011	0,059	0,850
Ηλικία	-0,009	0,002	0,000
Θρησκευτικότητα (αυτοπροσδιορισμός)	-0,045	0,015	0,002
Συχνότητα εκκλησιασμού I	-0,061	0,163	0,707
Συχνότητα εκκλησιασμού II	-0,112	0,152	0,463
Συχνότητα προσευχής I	-0,096	0,148	0,516
Συχνότητα προσευχής II	0,052	0,143	0,716
Εκπαίδευση I	-0,282	0,083	0,001
Εκπαίδευση II	-0,095	0,075	0,205
Ενδιαφέρον για την πολιτική	0,178	0,064	0,005
Ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα (νοικοκυριό)	0,518	0,059	0,000
Αστικότητα	0,240	0,058	0,000
Αμειβόμενη απασχόληση	-0,222	0,061	0,000
Round	0,180	0,058	0,002
Intercept	4,250	0,181	0,000

Πηγή: Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014).

τική συμβολή της θρησκευτικότητας στη διαπροσωπική εμπιστοσύνη παρατηρείται διαχρονικά στην Ελλάδα ήδη από τον πρώτο γύρο της έρευνας το 2002 (Billiet and Meuleman, 2008).

Ο ρόλος της θρησκευτικότητας είναι κεντρικός για τη διαμόρφωση της εμπιστοσύνης (van Oorshot, Wil and Gelissen, 2006· Strømsnes, 2008· Lehmann, 2008· Daniels and von der Ruhr, 2010· Stathopoulou, 2010· Σταθοπούλου, 2011) και το είδος του κοινωνικού κεφαλαίου (Welch et al., 2004· Koenig, 2008) που δημιουργεί. Σε ορισμένες περιπτώσεις η θρησκευτικότητα συμβάλλει θετικά στο γεφύρωμα των αντιθέσεων και την αποδοχή της διαφοράς συνεισφέροντας στη διαμόρφωση ενός υψηλού

εξωστρεφούς κοινωνικού κεφαλαίου και σε άλλες ενισχύει τα εσωστρεφή διασυνδεδετικά (bonding) στοιχεία που χαρακτηρίζουν το περιορισμένο κοινωνικό κεφάλαιο με μικρή συμμετοχή σε δίκτυα και οργανώσεις και ακόμη μικρότερη εμπιστοσύνη.

Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς (Πίνακας 2) έχει μειωθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης, όπως είναι αναμενόμενο. Όσο αυξάνεται η ηλικία, τόσο αυξάνεται και η εμπιστοσύνη στους θεσμούς. Το ενδιαφέρον για την πολιτική, η μεγάλη πόλη και το να ζει κανείς άνετα ή να τα βγάζει πέρα με το διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού έχουν επίσης θετική επίδραση. Ο βαθμός της θρησκευτικότητας και ο συχνός (τουλάχιστον

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εκτιμήσεις παραμέτρων του μοντέλου πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή:
Εμπιστοσύνη στους θεσμούς

Ανεξάρτητες μεταβλητές	β	se(β)	p-value
Φύλο	0,032	0,060	0,586
Ηλικία	0,004	0,002	0,051
Θρησκευτικότητα (αυτοπροσδιορισμός)	0,050	0,015	0,001
Συχνότητα εκκλησιασμού I	0,426	0,166	0,010
Συχνότητα εκκλησιασμού II	0,165	0,155	0,285
Συχνότητα προσευχής I	0,217	0,151	0,150
Συχνότητα προσευχής II	0,229	0,145	0,116
Εκπαίδευση I	-0,004	0,084	0,959
Εκπαίδευση II	-0,004	0,074	0,961
Ενδιαφέρον για την πολιτική	0,596	0,064	0,000
Ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα (νοικοκυριό)	0,239	0,059	0,000
Αστικότητα	0,241	0,058	0,000
Αμειβόμενη εργασία	-0,188	0,061	0,002
Round	-1,146	0,059	0,000
Intercept	2,504	0,181	0,000

Πηγή: Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014).

για μια φορά το μήνα) εκκλησιασμός συνδέονται θετικά με την αυξημένη εμπιστοσύνη στους θεσμούς. Αντίθετα, η αμειβόμενη απασχόληση δεν αποτελεί καλό παράγοντα πρόβλεψης για αυτόν τον τύπο εμπιστοσύνης αντανακλώντας σε μεγάλο βαθμό την ένταση της ανασφάλειας στην αγορά εργασίας.

Όσον αφορά την ανοχή απέναντι στη μετανάστευση (Πίνακας 3), καλοί παράγοντες πρόβλεψης είναι το ενδιαφέρον για την πολιτική, η ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα και η μεγάλη πόλη. Αντίθετα, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι λιγότερο ανεκτικοί απέναντι στους μετανάστες. Οι

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εκτιμήσεις παραμέτρων του μοντέλου πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή:
Ανοχή απέναντι στη μετανάστευση

Ανεξάρτητες μεταβλητές	β	se(β)	p-value
Φύλο	-0,056	0,065	0,386
Ηλικία	-0,006	0,002	0,002
Θρησκευτικότητα (αυτοπροσδιορισμός)	-0,091	0,016	0,000
Συχνότητα εκκλησιασμού I	-0,483	0,178	0,007
Συχνότητα εκκλησιασμού II	-0,531	0,167	0,001
Συχνότητα προσευχής I	-0,331	0,163	0,043
Συχνότητα προσευχής II	-0,079	0,158	0,615
Εκπαίδευση (πρωτοβάθμια)	-0,271	0,091	0,003
Εκπαίδευση (δευτεροβάθμια)	-0,299	0,082	0,000
Ενδιαφέρον για την πολιτική	0,332	0,070	0,000
Ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα (νοικοκυριό)	0,228	0,065	0,000
Αστικότητα	0,170	0,063	0,007
Αμειβόμενη εργασία	0,009	0,067	0,892
Round	-0,317	0,064	0,000
Intercept	4,866	0,200	0,000

Πηγή: Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014).

υψηλές τιμές θρησκευτικότητας και ο συχνός (περισσότερο από μια φορά το μήνα) και λιγότερο συχνός εκκλησιασμός δεν έχουν θετική συμβολή στην ανοχή, η οποία μειώνεται το 2011 σε σχέση με το 2009.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της λογιστικής παλινδρόμησης, με εξαρτημένη μεταβλητή την ανοχή για τους μετανάστες που έχουν την ίδια εθνική προέλευση με την πλειονότητα του πληθυσμού (Πίνακας 4), το ενδιαφέρον για την πολιτική, το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και η μεγάλη

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Εκτιμήσεις παραμέτρων του μοντέλου λογιστικής
παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή:
Ανοχή για μετανάστες ίδιας εθνικής προέλευσης

Ανεξάρτητες μεταβλητές	β	se(β)	p-value	odds ratio
Φύλο	0,017	0,086	0,843	1,017
Ηλικία	-0,003	0,003	0,277	0,997
Θρησκευτικότητα (αυτοπροσδιορισμός)	-0,032	0,021	0,134	0,969
Συχνότητα εκκλησιασμού			0,396	
Συχνός	-0,145	0,249	0,561	0,865
Λιγότερο συχνός	-0,014	0,236	0,953	0,986
Συχνότητα προσευχής			0,860	
Συχνή	0,021	0,229	0,926	1,021
Λιγότερο συχνή	0,073	0,225	0,744	1,076
Εκπαίδευση			0,001	
Πρωτοβάθμια	-0,481	0,128	0,000	0,618
Δευτεροβάθμια	-0,380	0,119	0,001	0,684
Ενδιαφέρον για την πολιτική	0,273	0,095	0,004	1,314
Ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα (νοικοκυριό)	-0,006	0,085	0,945	0,994
Αστικότητα	0,345	0,084	0,000	1,412
Αμειβόμενη απασχόληση	-0,083	0,088	0,348	0,921
Round	-0,394	0,086	0,000	0,675
Intercept	2,361	0,283	0,000	10,604

Πηγή: Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014).

πόλη συνδέονται με μεγαλύτερα επίπεδα ανοχής. Η ανοχή για τους μετανάστες, ανεξάρτητα από την προέλευσή τους, μειώνεται σημαντικά από το 2009 στο 2011.

Στην περίπτωση των στάσεων απέναντι σε μετανάστες που έχουν διαφορετική εθνική προέλευση από την πλειονότητα του πληθυσμού της χώρας (Πίνακας 5), η ηλικία και η θρησκευτικότητα έχουν σημαντικά πιο αρνητική επίδραση, ενώ το ενδιαφέρον για την πολιτική και το υψηλό

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εκτιμήσεις παραμέτρων του μοντέλου λογιστικής
παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή:
Ανοχή για μετανάστες διαφορετικής εθνικής προέλευσης

Ανεξάρτητες μεταβλητές	β	se(β)	p-value	odds ratio
Φύλο		0,069	0,338	1,068
Ηλικία	-0,011	0,002	0,000	0,989
Θρησκευτικότητα (αυτοπροσδιορισμός)	-0,088	0,017	0,000	0,916
Συχνότητα εκκλησιασμού			0,454	
Συχνός	-0,042	0,201	0,834	0,959
Λιγότερο συχνός	-0,128	0,191	0,504	0,880
Συχνότητα προσευχής			0,051	
Συχνή	-0,152	0,185	0,412	0,859
Λιγότερο συχνή	0,051	0,182	0,778	1,053
Εκπαίδευση			0,000	
Πρωτοβάθμια	-0,581	0,098	0,000	0,560
Δευτεροβάθμια	-0,324	0,091	0,000	0,724
Ενδιαφέρον για την πολιτική	0,206	0,074	0,006	1,228
Ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα (νοικοκυριό)	0,114	0,068	0,094	1,121
Αστικότητα	0,121	0,067	0,070	1,128
Αμειβόμενη απασχόληση	0,004	0,071	0,953	1,004
Round	-0,527	0,068	0,000	0,591
Intercept	2,293	0,233	0,000	9,907

Πηγή: Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014).

εκπαιδευτικό επίπεδο (μεταλυκειακή εκπαίδευση και πάνω) έχουν και εδώ σημαντικά θετική επίδραση.

Όσον αφορά τις στάσεις απέναντι στους μετανάστες από φτωχότερες χώρες (Πίνακας 6), οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και οι περισσότερο θρησκευόμενοι είναι σημαντικά πιο αρνητικοί. Όσοι ενδιαφέρονται για την πολιτική και έχουν υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο έχουν σημαντικά θετικότερη στάση, όμως η μέση ανοχή, όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, εμφανίζεται μειωμένη το 2011 σε σχέση με το 2009.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Εκτιμήσεις παραμέτρων του μοντέλου λογιστικής
παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή:
Ανοχή για μετανάστες απο φτωχότερες χώρες

Ανεξάρτητες μεταβλητές	β	se(β)	p-value	odds ratio
Φύλο	0,034	0,067	0,616	1,034
Ηλικία	-0,007	0,002	0,000	0,993
Θρησκευτικότητα (αυτοπροσδιορισμός)	-0,065	0,017	0,000	0,937
Συχνότητα εκκλησιασμού			0,172	
Συχνός	-0,248	0,194	0,201	0,780
Λιγότερο συχνός	-0,315	0,184	0,087	0,730
Συχνότητα προσευχής			0,012	
Συχνή	-0,094	0,174	0,589	0,910
Λιγότερο συχνή	0,145	0,170	0,394	1,156
Εκπαίδευση			0,000	
Πρωτοβάθμια	-0,678	0,095	0,000	0,508
Δευτεροβάθμια	-0,345	0,088	0,000	0,708
Ενδιαφέρον για την πολιτική	0,193	0,072	0,007	1,212
Ικανοποίηση από το διαθέσιμο εισόδημα (νοικοκυριό)	0,103	0,066	0,120	1,109
Αστικότητα	0,024	0,065	0,708	1,024
Αμειβόμενη απασχόληση	-0,009	0,068	0,901	0,991
Round	-0,391	0,066	0,000	0,676
Intercept	0,034	0,067	0,616	1,034

Πηγή: Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014).

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης η εμπιστοσύνη στους θεσμούς μειώνεται σημαντικά στην πρώτη διετία της κρίσης στην Ελλάδα (2009-2011). Η μείωση μοιάζει να επιβεβαιώνει τον ενδημικό χαρακτήρα της γενικευμένης δυσaréσκειας για τους πολιτικούς και τα κόμματα και της απαξίωσης των θεσμών αντιπροσώπευσης. Ήδη από το 2004 και ύστερα το έλλειμμα εμπιστοσύνης στους θεσμούς, με εξαίρεση την εμπιστοσύνη στα Ηνωμένα Έθνη η οποία παραμένει στα ίδια επίπεδα μέχρι και το 2008, αυξάνεται σταθερά διευρύνοντας το χάσμα ανάμεσα στους πολίτες και την πολιτική, ευνοώντας ταυτόχρονα την εμφάνιση του πολιτικού εξτρεμισμού.

Στο πεδίο της κοινωνίας, αντίθετα, η εικόνα είναι διαφορετική. Παρόλο που θα ήταν λογικό να υποθέσει κανείς ότι η συρρίκνωση των πόρων, των θέσεων εργασίας και των ευκαιριών απασχόλησης κατά τη διάρκεια της κρίσης θα επέτεινε την επιφυλακτικότητα και την καχυποψία απέναντι στους άλλους, η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων δείχνει προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή την αύξηση της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης. Η κρίση εκλαμβάνεται ως μια έκτακτη συνθήκη, ανάλογη με αυτή μιας φυσικής καταστροφής ή κάποιου μείζονος εθνικού γεγονότος, η οποία ενεργοποιεί τους μηχανισμούς συλλογικής αλληλεγγύης και ανασυνθέτει το υπάρχον κοινωνικό κεφάλαιο.

Ένας από τους σημαντικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες για την ανοχή είναι το ενδιαφέρον για την πολιτική. Όσο διευρύνεται η «κοινωνική εκκένωση της πολιτικής», η αδιαφορία του κοινωνικού σώματος για την πολιτική (Καφετζής, 2011:52), τόσο μειώνεται η πιθανότητα αποδοχής του διαφορετικού. Το αντίστροφο ισχύει για την εκπαίδευση: Όσο αυξάνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο, τόσο αυξάνονται τα επίπεδα αποδοχής για τους μετανάστες ανεξάρτητα από την προέλευσή τους. Όπως έχουν δείξει παρόμοιες αναλύσεις, η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και μεγαλύτερης ανοχής για τη μετανάστευση οφείλεται στην επίδραση που έχει το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο συνολικά στο σύστημα αξιών των ατόμων (Hainmueller and Hiscox, 2007).

Αν το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο είναι ο καλύτερος παράγοντας πρόβλεψης και για τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, δεν ισχύει το ίδιο για τη θρησκευτικότητα, η οποία συνδέεται αρνητικά με την εμπιστοσύνη στους άλλους και την ανοχή απέναντι στη μετανάστευση και τους μετανάστες. Το εύρημα αφορά κατά κύριο λόγο τη θρησκευτικότητα ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού και δευτερευόντως ως πρακτική (εκκλησιασμός/προσευχή). Αντίθετα, για την εμπιστοσύνη στους θεσμούς ο συχνός εκκλησιασμός και οι υψηλές τιμές θρησκευτικότητας αποτελούν θετικό παράγοντα συμβολής. Η αμφίσημη επίδραση της θρησκευτικότητας στην εμπιστοσύνη και την ανοχή οφείλεται στον εξίσου αμφίσημο ρόλο της θρησκείας στη διαμόρφωση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος, οι παραπάνω διαπιστώσεις αποτυπώνουν ένα τμήμα των υπό εξέταση εννοιών. Μια συνολική εικόνα θα έπρεπε να συμπεριλάβει εμπειρικό υλικό πέραν της διετίας για να διερευνηθεί η επίδραση της κρίσης στην εμπιστοσύνη και την ανοχή.

Βιβλιογραφία

- Allum, N., Patulny, R., Read, S., and Sturgis, P. (2010). "Re-evaluating the links between social trust, institutional trust and civic association". Στο Stillwell, J., Norman, P., Thomas, C., and Surridge, P. (eds), *Spatial and Social Disparities. Understanding Population Trends and Processes*, Springer, vol. 2, pp. 199-215.
- Billiet, J. and Meuleman, B. (2008). "Religious diversity in Europe and its relation to social attitudes and value orientations". CeSO–K.U. Leuven.3mc proceedings.
- Daniels, J. and von der Ruhr, M. (2010). "Trust in others: Does religion matter?" *Review of Social Economy*, vol. 68, no. 2, pp.163-186.
- Delhey, J. and Newton, K. (2005). "Predicting cross-national levels of social trust: Global pattern or Nordic Exceptionalism?" *European Sociological Review*, vol. 21 (4), pp. 311-327.
- Gesthuizen, M., van der Meer, T. and Scheepers, P. (2009). "Ethnic diversity and social capital in Europe: Tests of Putnam's thesis in European Countries". *Scandinavian Political Studies*, vol. 32, no. 2.

- Hainmueller, J. and Hiscox, M., (2007). "Educated Preferences: Explaining Attitudes Toward Immigration in Europe". *International Organization*, vol. 61, pp.399-442.
- Hooghe, M., Reeskens, T., Stolle, D., and Trappers, A. (2009). "Ethnic diversity and generalized trust in Europe: A cross-national multilevel study". *Comparative Political Studies*, vol. 42, pp. 198-223.
- Καβουνίδη, Τ. (2012). "Οικονομική κρίση, μετανάστευση στην Ελλάδα και σχετικές πολιτικές". *Οικονομικές εξελίξεις*, τεύχος 17, ΚΕΠΕ.
- Καραντινός, Δ. (2012). "Αγορά εργασίας, εγγεγραμμένη ανεργία και ροές εργατικού δυναμικού κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής ύφεσης". Στο Μουρίκη, Α., Μπαλούρδος, Δ., Παπαλιού, Ο., Σπυροπούλου, Ν., Φαγαδάκη, Ε., Φρονίμου, Ε. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας- 2012. Όψεις της κρίσης*. ΕΚΚΕ, σελ. 89-109.
- Καφετζής, Π. (1988). "Πολιτική συμπεριφορά". *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 69^α.
- Καφετζής, Π. (1997). "Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων". *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 9, σελ. 168-178.
- Καφετζής, Π. (2011). "Ακηδία του Πολιτικού και κοινωνικός κυνισμός". Στο Παπλιάκου, Β., Σταθοπούλου, Θ., Στρατουδάκη, Χ. (επιμ.), *Θεσμοί-Αξίες-Συμπεριφορές. Μελέτη των Ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*. Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 46-55.
- Κετσετζοπούλου, Μ. (2012). "Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011". Στο Μουρίκη, Α., Μπαλούρδος, Δ., Παπαλιού, Ο., Σπυροπούλου, Ν., Φαγαδάκη, Ε., Φρονίμου, Ε., (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας- 2012. Όψεις της κρίσης*. ΕΚΚΕ, σελ. 109-127.
- Kesler, C. and Bloemraad, I. (2010). "Does Immigration Erode Social Capital? The conditional effects of immigration-generated diversity on trust, membership, and participation across 19 countries, 1981-2000". *Canadian Journal of Political Science*, vol. 43, no.2, pp. 319-347.
- Koenig, M. (2008). "Introduction". Special Issue on Religion and Social Capital, *Social Compass*, vol. 55, no.4, pp. 451-456.

- Lehmann, D. (2008). "L'économie miraculeuse de la religion: essai sur le capital social". *Social Compass*, vol. 55, pp. 457-477.
- Malnar, B. (2012). "Google Scholar study of ESS-based publications. 2003-2011". ESS DACE WP 6.
- Meuleman, B, Davidov, E., and Billiet, J. (2009). *Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002–2007: A dynamic group conflict theory approach*, *Social Science Research*. Elsevier, pp. 352-365.
- Mishler, W. and Rose R. (2001). "What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies", *Comparative Political Studies*, vol. 34, no.1, pp. 30-62.
- Μουρίκη, Α., (2012). "Στον βωμό της 'ανταγωνιστικότητας': η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης". *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας - 2012. Όψεις της κρίσης*. ΕΚΚΕ, σελ. 55-87.
- Newton, K. and Norris, P. (1999). "Confidence in Public Institutions: Faith, culture or performance?" Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, September 1999.
- Newton, K. and Zmerli, S (2011). "Three forms of trust and their association". *European Political Science Review*, vol. 3, issue 2, pp. 169-200.
- Παπλιάκου, Β., Σταθοπούλου, Θ. και Στρατουδάκη, Χ., (επιμ.) (2011). *Θεσμοί-Αξίες-Συμπεριφορές. Μελέτη των Ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., & Παπλιάκου, Β. (2007). "Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα". Στο Καφετζής, Π, Μαλούτας, Θ., Τσίγκανου, Ι. (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*. Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 219-267.
- Polavieja, J. (2013). "Economic crisis, political legitimacy and social cohesion". Στο Gallie, D. (ed.) (2013). *Economic Crisis, Quality of Work and Social Integration: The European Experience*. Oxford: Oxford University Press, pp. 256-278.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York, London: Simon & Schuster.

- Putnam, R.D. (2007). "E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture". *Scandinavian Political Studies*, vol. 30, no. 2, pp. 137-174.
- Rothstein, B. and Uslaner, M. E. (2005). "All for all: Equality, corruption, and social trust". *World Politics*, vol. 58, no.1, The Johns Hopkins University Press, pp. 41-72.
- Savelkul, M., Gesthuizen, M. and Sheepers, P. (2011). "Explaining relationships between ethnic diversity and informal social capital across European countries and regions: Tests of constrict, conflict and contact theory", *Social Science Research*, Elsevier, vol. 40, pp. 1091-1107.
- Σταθοπούλου Θ. (2007). "Θρησκευτικότητα και εμπιστοσύνη στους θεσμούς: διαφαινόμενες τάσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη". Στο Ζορμπάς Κ. (επιμ.), *Πολιτική και θρησκείες*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Stathopoulou, T. (2010). "Faith and Trust: tracking patterns of religious and civic commitment in Greece and Europe: an empirical approach". Στο Roudometof, V. and Makrides, V. (eds), *Orthodox Christianity in 21st century Greece. The role of religion in Culture, Ethnicity and Politics*. London, Ashgate, pp. 193-217.
- Σταθοπούλου, Θ. (2011). "Θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές στον Ευρωπαϊκό χώρο". Στο Παπλιάκου, Β., Σταθοπούλου, Θ., Στρατουδάκη, Χ. (επιμ.), *Θεσμοί-Αξίες- Συμπεριφορές. Μελέτη των Ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*. Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 122-141.
- Stathopoulou, T. and Kostaki, A. (2014). "Religiosity, trust and tolerance in times of recession. The cases of Spain and Greece". Στο Petropoulos, N.P. and Tsobanoglou, G.O (eds), *The debt crisis in the Eurozone; Social impacts*. Newcastle-upon-Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing Ltd. (υπό έκδοση).
- Strømsnes, K. (2008). "The Importance of church attendance and membership of religious voluntary organizations for the formation of social capital", *Social Compass*, vol. 55, pp. 478-496.
- Sturgis P., Brunton-Smith, I., Read, S. & Allum N. (2011). "Does ethnic diversity erode trust? Putnam's 'hunkering down' thesis reconsidered". *British Journal of Political Science*, Cambridge University Press, vol. 41, no.1, pp. 57-82.

- Sturgis P. and Smith, P. (2010). "Assessing the validity of generalized trust questions: what kind of trust are we measuring?" *International Journal of Public Opinion Research*, vol. 22, no.1, pp.74-92.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2007). "Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: Σύνομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα". Στο Καφετζής, Π, Μαλούτας, Θ., Τσίγκανου, Ι. (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*. Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 271-291.
- Uslaner, E.M. (2002). *The moral foundations of trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Oorshot, W., Wil, A. and Gelissen, J. (2006). "Social capital in Europe: measurement and social and regional distribution of a multifaceted phenomenon". *Acta Sociologica*, vol. 49, no. 2, pp. 149-67.
- Welch, M.R., Sikkink, D., Sartain, E., and Bond, C. (2004). "Trust in God and trust in man: The ambivalent role of religion in shaping dimensions of social trust". *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 43, no. 3, pp. 317-344.
- Zmerli, S. and Newton, K. (2008). "Social trust and attitudes towards democracy". *Public opinion quarterly*, no. 72, 4, pp. 706-724.

ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ – ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Βενετία Κουσία

Πρόεδρος και Διευθύνουσα Σύμβουλος ManpowerGroup

Τα τελευταία δύο-τρία χρόνια η αλλαγή μάς χτυπά την πόρτα επίμονα. Τόσο επίμονα που όσο και αν προσπαθήσαμε να την αγνοήσουμε, κάποια στιγμή, άλλος πιο σύντομα, άλλος πιο αργά, καταλάβαμε ότι η αποφυγή δεν αποτελεί στρατηγική. Η αλλαγή έφερε μαζί της ξεβόλεμα, σε πολλά διαφορετικά επίπεδα. Το ξεβόλεμα έφερε τη δυσαρέσκεια, την απελπισία, τον φόβο. Κάποιοι κρύφτηκαν πίσω από το στερεότυπο ότι «μόνο στην Ελλάδα συμβαίνουν αυτά». Όμως, όσο και αν θέλουμε να θεωρούμε τη χώρα μας κέντρο του κόσμου, «αυτά» δεν συμβαίνουν μόνο στην Ελλάδα.

Αν πάρουμε, για παράδειγμα, ζητήματα τα οποία αφορούν τον κόσμο της εργασίας και το κοινωνικό συμβόλαιο, θα δούμε πως το *status quo* το οποίο θεωρούσαμε πως θα διατηρηθεί εσαεί, έχει αλλάξει ριζικά ανά τον κόσμο. Ακόμη και σε χώρες οι οποίες παραδοσιακά θεωρούνταν σκληροπυρηνικές σε ό,τι αφορά την προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων ή την παροχή της λεγόμενης «εργασιακής ασφάλειας». Παλαιότερα το άτομο προσέφερε στην επιχείρηση την εργασία του. Η επιχείρηση, σε αντάλλαγμα, προσέφερε στο άτομο δουλειά για μια ζωή. Σήμερα, ο δημοσιονομικός και επιχειρηματικός ρεαλισμός έχουν μεταβάλει αυτή τη συνθήκη. Το άτομο δεσμεύεται να παραμείνει απασχολήσιμο, δηλαδή ικανό να παράγει αξία στην επιχείρηση, κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου. Σε αντάλλαγμα, η επιχείρηση δεσμεύεται να διατηρήσει την αναπτυξιακή της πορεία, προκειμένου οι θέσεις εργασίας να είναι διαθέσιμες και αύριο. Και οι δύο πλευρές χρειάζεται να προσπαθούν διαρκώς.

Η αλλαγή συντελείται σε παγκόσμια κλίμακα, αφορά όλους μας –κυβερνήσεις, επιχειρήσεις, άτομα. Η γνώση των δυνάμεων που τη διαμορφώνουν και τη συνιστούν είναι, πιστεύω, μια καλή βάση για να σκεφτούμε στη συνέχεια πώς θα μπορούσαμε να ανταποκριθούμε με επιτυχία σ' αυτήν.

Νέα Εποχή: Η Εποχή του Ανθρώπου

Ήδη από τον Ιανουάριο του 2011 η ManpowerGroup προανήγγειλε στην Ετήσια Σύνοδο του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, στο Νταβός, την έλευση της Εποχής του Ανθρώπου. Βασικό γνώρισμα της νέας εποχής: το ταλέντο, το οποίο αναδεικνύεται στον σημαντικότερο παράγοντα βιωσιμότητας και σε κυρίαρχο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, υποσκελίζοντας σταδιακά τη σημασία που μέχρι τώρα αποδίδαμε στο κεφάλαιο. Ένα χρόνο μετά, ο ιδρυτής και Πρόεδρος του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, Klaus Schwab, επιβεβαίωσε τη διαπίστωση της ManpowerGroup, λέγοντας: «Ο καπιταλισμός είναι το παλιό μοντέλο. Το νέο μοντέλο είναι ο ταλεντισμός».

Υπάρχει μία απλή εξήγηση γι' αυτή τη σημαντική αλλαγή: στο νέο, χαοτικό οικοσύστημα, το οποίο βρίσκεται υπό συνεχή διαμόρφωση, σε κάθε μήκος και πλάτος της γης, η ύπαρξη κεφαλαίου δεν αρκεί για να διασφαλίσει ότι ένας οργανισμός θα καταφέρει να ανταποκριθεί επιτυχώς στην αλλαγή. Μόνο απελευθερώνοντας τη δυναμική του ανθρώπινου πνεύματος, το οποίο έχει τη δυνατότητα να καινοτομεί και να δημιουργεί, θα μπορέσουν οι οργανισμοί να πλεύσουν επιτυχώς σε αυτό το χαοτικό περιβάλλον.

Ποιες όμως είναι οι δυνάμεις που διαμορφώνουν αυτή τη νέα εποχή; Μέσα από χρόνια συστηματικής παρατήρησης και καταγραφής, η ManpowerGroup έχει εντοπίσει τις 4 δυνάμεις που θα αναλυθούν στη συνέχεια. Οι δυνάμεις αυτές δεν είναι στατικές. Διαρκώς μετασχηματίζονται, ισχυροποιούνται, ωθούνται και έλκονται προς διαφορετικές κατευθύνσεις, μέχρι να είναι αδύνατον να χωριστούν, δημιουργώντας έναν Γόρδιο Δεσμό, οδηγώντας παράλληλα σε απρόβλεπτες συνέπειες. Η α-

βεβαιότητα που προκύπτει από αυτήν την αδιάκοπη αλληλεπίδραση είναι τελικά και η μόνη βεβαιότητα στην οποία όλοι μας μπορούμε να υπολογίζουμε. Και αυτή ακριβώς η αβεβαιότητα είναι από μόνη της μια διαρκώς εντεινόμενη δύναμη, την οποία, όσο κι αν μας είναι δυσάρεστο, θα πρέπει τελικά να μάθουμε να διαχειριζόμαστε.

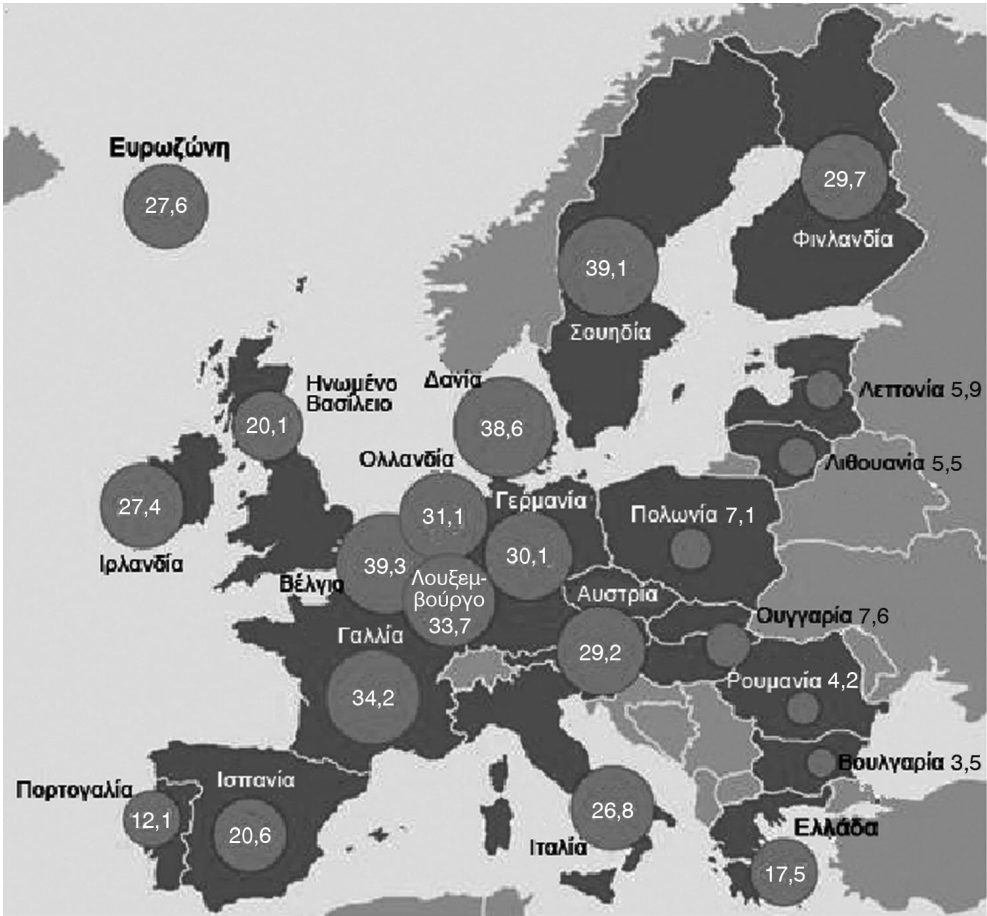
1. Ο επαναπροσδιορισμός της τμηματοποίησης των αγορών

Καθώς η οικονομική δύναμη μετατοπίζεται από τη Δύση προς την Ανατολή και από τον Βορρά προς τον Νότο, δημιουργούνται νέες κατηγορίες αγορών. Οι νέες αυτές κατηγορίες δημιουργούν ανισότητες και αστάθειες, οι οποίες με τη σειρά τους προκαλούν πολιτικές και κοινωνικές ταραχές. Η παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη συνεχίζει να μετατοπίζεται σημαντικά στο Νότο και την Ανατολή, με τις προβλέψεις να δείχνουν ότι μέχρι το 2020 το 70% του παγκόσμιου ΑΕΠ θα προέρχεται από τις αναδυόμενες αγορές. Παράλληλα, οι Δυτικές χώρες αποδυναμώνονται, καθώς αγορές όπως η Κίνα και η Ινδία αναδεικνύονται σε σημαντικούς διαμορφωτές του παγκόσμιου χάρτη. Οι νέοι παίκτες έχουν τη δύναμη να διαμορφώνουν και νέους κανόνες, ένας εκ των οποίων είναι και η όλο και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα –πεδίο στο οποίο οι Δυτικοί βρέθηκαν να υστερούν συγκριτικά, άρα χρειάζεται να πασχίσουν προκειμένου να ακολουθήσουν τους ρυθμούς και να παραμείνουν ανταγωνιστικοί.

Οι παλιοί συσχετισμοί δυνάμεων χάνουν πλέον την ισχύ τους και νέοι συσχετισμοί δημιουργούνται. Η ομοιογένεια της Ευρώπης, για παράδειγμα, αποτελεί εν πολλοίς έναν μύθο. Οι διαφορές ανάμεσα στις χώρες που την αποτελούν αφορούν την ιδεολογία, την πολιτική, τον τρόπο με τον οποίο κάθε χώρα αντιλαμβάνεται το ευρωπαϊκό όραμα. Οι διαφοροποιήσεις σε ό,τι αφορά την αγορά εργασίας είναι ευδιάκριτες στον παρακάτω χάρτη, στον οποίο βλέπουμε πώς διαμορφώνεται το κόστος της εργασίας ανά την Ευρώπη.

Και όπως μπορούμε ξεκάθαρα να δούμε στον Πίνακα 1, το χαμηλό κόστος εργασίας δεν συνεπάγεται και την υψηλή ανταγωνιστικότητα μιας χώρας.

ΧΑΡΤΗΣ 1
Κόστος εργασίας στην Ευρώπη

Πηγή: Eurostat, *L' Europe en chiffres 2010*.

Πέρα όμως από την τμηματοποίηση των αγορών με κριτήριο τα σύνορα, την πολιτική ή τις οικονομικές και κοινωνικές δομές, η ανάπτυξη των κοινωνικών δικτύων έχει δημιουργήσει τα τελευταία χρόνια έναν διαφορετικό τρόπο κατηγοριοποίησης των αγορών. Οι καταναλωτές μπορούν πλέον να διαχωριστούν με βάση εξαιρετικά λεπτομερή χαρακτηριστικά ή τα ενδιαφέροντά τους, δημιουργώντας μοναδικές ευκαιρίες για

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Η ανταγωνιστικότητα στα 27 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Χώρα	Κατάταξη 2012	Ανταγωνιστικότητα
Σουηδία	1	5,77
Φινλανδία	2	5,6
Δανία	3	5,04
Ολλανδία	4	5,13
Αυστρία	5	4,98
Γερμανία	6	5,46
Ηνωμένο Βασίλειο	7	5,71
Λουξεμβούργο	8	5,28
Βέλγιο	9	5,33
Γαλλία	10	4,66
Εσθονία	11	4,3
Ιρλανδία	12	5,23
Σλοβενία	13	4,52
Πορτογαλία	14	4,4
Ισπανία	15	3,95
Τσεχική Δημοκρατία	16	4,59
Κύπρος	17	4,39
Μάλτα	18	4,59
Λεττονία	19	4,49
Λιθουανία	20	4,74
Ιταλία	21	4,13
Σλοβακική Δημοκρατία	22	4,06
Πολωνία	23	4,08
Ουγγαρία	24	4,36
Ελλάδα	25	4,31
Ρουμανία	26	3,79
Βουλγαρία	27	3,76
Ευρωπαϊκή Ένωση		4,94

Πηγή: World Economic Forum (2012), *The Europe 2020 Competitiveness Report: Building a More Competitive Europe*.

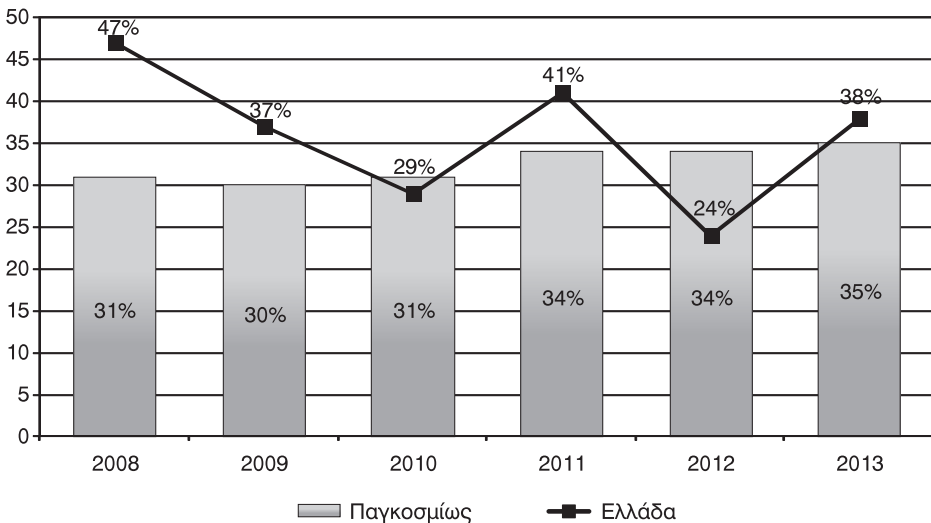
εκείνες τις εταιρείες που μπορούν να διακρίνουν αυτές τις ομάδες και να τις στοχεύσουν αποτελεσματικά.

2. Οικονομική εξέλιξη: Υλοποίηση των μεγάλων αναστροφών

Οι μετακινήσεις πληθυσμών εντός των αγορών εργασίας επηρεάζουν τη σπανιότητα καθώς και την αφθονία των ταλέντων, των φυσικών πόρων και των θέσεων εργασίας. Με τη σειρά της, η ταχέως μεταβαλλόμενη φύση των δεξιοτήτων που απαιτούνται στον χώρο εργασίας οδηγεί σε μία ανησυχητική και αποδιοργανωτική αναντιστοιχία μεταξύ των δεξιοτήτων που χρειάζονται οι εργοδότες και των δεξιοτήτων που μπορεί να προσφέρει το εργατικό δυναμικό.

Η ετήσια Έρευνα για την Έλλειψη Ταλέντου που η ManpowerGroup πραγματοποιεί σε 42 χώρες τα τελευταία 8 χρόνια, είναι αποκαλυπτική. Όπως φαίνεται στο παρακάτω Διάγραμμα, το 2013 σχεδόν 4 στους 10 εργοδότες (38%) στην Ελλάδα δήλωσαν ότι δυσκολεύονται να καλύψουν

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Έλλειψη ταλέντου στην Ελλάδα και τον κόσμο 2008-2013

Πηγή: ManpowerGroup (2013), *Talent Shortage Survey – Research Results*.

τις κενές θέσεις εργασίας λόγω έλλειψης ταλέντου. Σε σχέση με το 2012, το ποσοστό αυτό έχει ενισχυθεί σημαντικά, καταγράφοντας αύξηση της τάξης των 14 ποσοστιαίων μονάδων, ενώ ξεπερνά κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες τον παγκόσμιο μέσο όρο (35%).

Τα ποσοστά αυτά, σε μία χώρα όπως η δική μας, με τον υψηλότερο δείκτη ανεργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε κάποιους προκαλούν έκπληξη. Η έρευνα όμως δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να αποτυπώνει την πραγματικότητα που βιώνουμε καθημερινά: το ταλέντο, δηλαδή ο κατάλληλος άνθρωπος, με το κατάλληλο μείγμα δεξιοτήτων, γνώσεων και προσωπικών χαρακτηριστικών, στην κατάλληλη θέση, την κατάλληλη στιγμή, δεν είναι εύκολο να βρεθεί.

Οι θέσεις που παραμένουν κενές, λόγω αυτής της αδυναμίας, έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην ικανότητα των επιχειρήσεων να εξυπηρετήσουν τους πελάτες τους, στη δυνατότητά τους να καινοτομούν, στην ανταγωνιστικότητά τους. Και τελικά, στην ίδια τη βιωσιμότητά τους. Όταν η οικονομία ανακάμψει και ο ανταγωνισμός για αυτά τα ταλέντα ανάμεσα στις επιχειρήσεις ενταθεί, το πρόβλημα θα γίνει ακόμη οξύτερο και θα αφορά όχι μόνο τη δυνατότητα των επιχειρήσεων να εντοπίσουν τα ταλέντα που χρειάζονται, αλλά και την ικανότητά τους να τα διακρατήσουν. Η αλλαγή του κοινωνικού συμβολαίου και η όλο και μεγαλύτερη ενσωμάτωση της γενιάς γ στον ενεργό πληθυσμό, έχει αλλάξει την έννοια της δέσμευσης. Οι εταιρείες δεν δεσμεύονται να προσφέρουν «δουλειά για μια ζωή», τα ταλαντούχα άτομα δεν δεσμεύονται να παραμείνουν σε έναν συγκεκριμένο εργοδότη για όσο αυτός τα χρειάζεται. Αντιθέτως, είναι πρόθυμα να μετακινηθούν διεκδικώντας ό,τι τούς είναι πιο σημαντικό: καλύτερες συνθήκες εργασίας, πιο ενδιαφέρον αντικείμενο, υψηλότερη αμοιβή, μεγαλύτερες προοπτικές εξέλιξης, εταιρείες με καλό κοινωνικό προφίλ (υπεύθυνους εργοδότες) κ.λπ.

Οι επιπτώσεις της αναντιστοιχίας δεξιοτήτων στα ίδια τα άτομα είναι εξίσου κρίσιμες. Τα οφέλη της παραγωγικότητας έχουν οδηγήσει μεταξύ άλλων σε δραματικές μειώσεις θέσεων: από τη μια οι οργανισμοί γίνονται διαρκώς καλύτεροι στο να φέρνουν περισσότερα αποτελέσματα με λιγότερους πόρους. Από την άλλη, η τεχνολογία έχει βγάλει εκτός αγο-

ράς εργασίας εργαζόμενους με χαμηλή ή καμία ειδίκευση, οδηγώντας στη δημιουργία της λεγόμενης «δεύτερης οικονομίας». Το αποτέλεσμα είναι ότι οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι έχουν όλο και λιγότερες ευκαιρίες να μπουν και να παραμείνουν στην αγορά εργασίας.

Παράλληλα, η εξέλιξη της τεχνολογίας οδηγεί με ταχύτατο ρυθμό σε νέες ειδικεύσεις και στη δημιουργία νέων επαγγελματιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις το εκπαιδευτικό σύστημα αδυνατεί να ακολουθήσει τους ρυθμούς της αγοράς και να συμβάλει ουσιαστικά στην εναρμόνιση της προσφοράς και της ζήτησης νέων δεξιοτήτων. Ο επαγγελματικός προσανατολισμός, η εκπαίδευση και η κατάρτιση παραμένουν στο χθες, διαθέσιμα σε λίγους. Χωρίς την κατάλληλη στήριξη και τα κατάλληλα προγράμματα τα άτομα δεν μπορούν να αποκτήσουν τα εφόδια που χρειάζονται για να ανταποκριθούν στις ανάγκες των επιχειρήσεων. Και έτσι, παραμένουν εκτός αγοράς.

Ειδικά στην περίπτωση των νέων, η κατάσταση δείχνει να είναι εκτός ελέγχου. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως και στην Ελλάδα, βλέπουμε τα τελευταία χρόνια να αποκλείονται από το σύστημα όλο και περισσότεροι νέοι έως 24 χρονών: 5,5 εκατ. άνεργοι και 7,5 εκατ. NEETs (=ούτε στην απασχόληση αλλά ούτε και στην εκπαίδευση ή κατάρτιση) για τον χρόνο που μας πέρασε. Στην Ελλάδα, το μοντέλο των επιδοτούμενων θέσεων εργασίας και –ακόμη περισσότερο– η λογική των προσλήψεων στο Δημόσιο δεν είναι πλέον βιώσιμα. Οι επιχειρήσεις, υπό την πίεση της αβεβαιότητας, εγκλωβίζονται στο «Σύνδρομο της Προηγούμενης Εμπειρίας» και μειώνουν τους πόρους για προσέλκυση και ανάπτυξη νεο-εισερχόμενων ταλέντων. Η αντίληψη ότι η επαγγελματική κατάρτιση προσφέρει περιορισμένες δυνατότητες αξιοπρεπούς απασχόλησης, σε συνδυασμό με την ασάφεια σε ό,τι αφορά την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας μέσω προγραμμάτων μαθητείας, περιορίζουν την αποτελεσματικότητα αυτών των καναλιών, τα οποία σε άλλες χώρες λειτουργούν ως πύλη εισόδου των νέων στην απασχόληση.

Στα χέρια μας έχουμε αυτή τη στιγμή μια ωρολογιακή βόμβα. Ο αποκλεισμός των νέων από την αγορά εργασίας έχει ανυπολόγιστες συνέπειες για τα ίδια τα άτομα, για τους οργανισμούς και για την κοινωνία

μας συνολικά, όπως έχουν δείξει εξεγέρσεις σε διάφορες γωνιές του πλανήτη.

3. Επιταχυνόμενη τεχνολογική Έρευνα και Ανάπτυξη

Αναφερθήκαμε ήδη στο πώς η τεχνολογία ενισχύει σημαντικά την παραγωγικότητα και αλλάζει τα δεδομένα στην Εποχή του Ανθρώπου. Όμως, ο διαρκώς επιταχυνόμενος ρυθμός με τον οποίο η ίδια η τεχνολογία εξελίσσεται δημιουργεί μια σειρά από πρόσθετες προκλήσεις. Οι επιχειρήσεις πρέπει να συμβαδίσουν με την τεχνολογική εξέλιξη, η οποία επιβάλλει νέες δομές και κανάλια επικοινωνίας με τον καταναλωτή, τον συνεργάτη και τον εργαζόμενο. Παράλληλα, καλούνται να αντιμετωπίσουν την αντίσταση των εργαζομένων τους στην αλλαγή, καθώς και να διασφαλίσουν ότι το ανθρώπινο δυναμικό τους διαθέτει τις απαραίτητες δεξιότητες για να χειριστεί αποτελεσματικά τη νέα τεχνολογία.

Προηγουμένως μιλήσαμε για τη δημιουργία μιας «δεύτερης οικονομίας», λόγω της επίδρασης της τεχνολογίας. Αυτή η δεύτερη οικονομία οδηγεί με τη σειρά της στη δημιουργία μιας «τρίτης οικονομίας», καθώς πολλές από τις ενδιάμεσες θέσεις εξαλείφονται και το περιεχόμενο των εργασιακών ρόλων που απομένουν διευρύνεται και απαιτεί περισσότερες και διαφορετικές δεξιότητες. Στις επίπεδες ιεραρχικές δομές που προκύπτουν, η συνεργασία ανάμεσα σε ομάδες των οποίων τα μέλη βρίσκονται σε διαφορετικά μήκη και πλάτη της γης φαίνεται πλέον απλή μέσω της τεχνολογίας. Ωστόσο, ο ρόλος του μάνατζερ αυτών των ομάδων, ο οποίος πλέον καλείται να διοικήσει, να ενδυναμώσει και να δεσμεύσει άτομα τα οποία πιθανώς έχει “συναντήσει” μόνο εικονικά, είναι αρκετά πιο απαιτητικός από όσο παλιότερα. Συμπληρωματικά, ο μέσος μάνατζερ καλείται να διαχειριστεί την υπερπληθώρα δεδομένων που πλέον έχει στη διάθεσή του, προκειμένου να κατανοήσει την αγορά και τον καταναλωτή του. Τα Big Data μπορεί να του μοιάζουν απειλητικά, καθώς πασχίζει να ξεδιαλύνει πώς θα τα αξιοποιήσει. Παράλληλα όμως αποτελούν ένα διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο δράσης για άτομα και εταιρείες, το οποίο δεν υπήρχε πριν λίγα χρόνια.

4. Σίγουρη αβεβαιότητα

Ο επαναπροσδιορισμός συστημάτων και αξιών, σε συνδυασμό με τις προηγούμενες τρεις δυνάμεις, συνδέονται για να δημιουργήσουν αυτό που ορίζει την εποχή μας – μία αίσθηση χάους, στην οποία το μόνο σίγουρο είναι η αβεβαιότητα. Ο τρόπος με τον οποίο αντιδρούν εταιρείες και άτομα ποικίλλει: κάποιοι μένουν παγωμένοι και σε κατάσταση σοκ, μέχρις ότου να είναι πολύ αργά. Κάποιοι προσαρμόζονται και γίνονται περισσότερο ευέλικτοι, ταχύτεροι, πιο αποτελεσματικοί.

Το ερώτημα είναι πώς θα αντιδράσουμε εμείς, ο κάθε ένας από εμάς. Γιατί, είναι φανερό από τα παραπάνω ότι η διαμόρφωση αυτού του νέου οικοσυστήματος, σε αυτή την ολωσδιόλου Νέα Εποχή, επηρεάζει όλους μας, λιγότερο ή περισσότερο, ως άτομα, εργαζόμενους, πολίτες της χώρας μας, αλλά και του κόσμου. Το να καταλάβουμε ακριβώς πώς και γιατί συμβαίνουν όσα συμβαίνουν αποτελεί από μόνο του μια πρόκληση, αλλά δεν είναι αυτό το ζητούμενο. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το να δημιουργήσουμε πλαίσια, δομές, στρατηγικές και συστήματα που θα μας επιτρέψουν να μεταβούμε στην Εποχή του Ανθρώπου –ως άτομα κι ως οργανισμοί. Για να το πετύχουμε θα χρειαστεί να βρούμε σταθερά σημεία μέσα σε μια θάλασσα αβεβαιότητας, ακόμα και αν το μόνο βέβαιο είναι ότι ο κόσμος θα συνεχίσει να αλλάζει.

Το δίπολο πρόκληση-ευκαιρία είναι φανερό σε κάθε ένα από τα παραδείγματα που είδαμε μέχρι τώρα. Τελικά, η ματιά μας στα πράγματα είναι ο τελικός κριτής για το αν οι συνθήκες αποτελούν πρόκληση, αξεπέραστη δυσκολία ή ευκαιρία για να επιτύχουμε περισσότερα από όσα είχαμε ποτέ φανταστεί.

Η κουλτούρα μας, ως έθνος, που σε μεγάλο ποσοστό έχει γαλουχήσει άτομα φοβικά απέναντι στην αποτυχία, με αποστροφή στο ρίσκο, αποτελεί οπωσδήποτε ένα σημαντικό εμπόδιο. Είναι όμως κάτι που αλλάζει, ακόμη και αν αυτή η αλλαγή πραγματοποιείται με πιο αργούς ρυθμούς από αυτούς που θα επιθυμούσαμε. Σταδιακά όλο και περισσότερες φωνές συμβάλλουν στο να «επαναπρογραμματίσουμε» το μυαλό μας και να δεχτούμε ότι η αποτυχία δεν είναι ταμπού. Ότι ο δρόμος για την επι-

τυχία μπορεί να ξεκινά από την αποτυχία. Αρκεί να δοκιμάζουμε και να αποτυγχάνουμε γρήγορα, να παίρνουμε τα διδάγματα που πρέπει και να δοκιμάζουμε ξανά. «Fail, but fail fast», όπως είναι το σύνθημα των περισσότερων επιχειρηματιών.

Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι το ζητούμενο δεν είναι να γίνουμε όλοι επιχειρηματίες σε επιδοτούμενα μικρομάγαζα, τα οποία κακώς συχνά συνδέονται με την έννοια της επιχειρηματικότητας και της ανάπτυξης. Η επιχειρηματικότητα δεν μπορεί να θεωρείται συνώνυμη της αυτοαπασχόλησης και οι άνεργοι, οι οποίοι δεν μπορούν να βρουν μια θέση εργασίας, δεν μπορεί να βρίσκουν αυτόματα διέξοδο στη δημιουργία επιδοτούμενων επιχειρήσεων που δεν θα υπάρχουν σε 1-2 χρόνια.

Η Επιχειρηματικότητα, η επιχειρηματική κουλτούρα και τρόπος σκέψης διδάσκονται ή καλύτερα εμπνέονται και ενισχύονται, ξεκινώντας –το αργότερο– από τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Για να αναπτυχθούν όμως χρειάζονται ένα οικοσύστημα, το οποίο θα υποστηρίζει με αποτελεσματικότητα τους επιχειρηματίες (τους νέους, όπως και τους υφιστάμενους), ώστε να δημιουργήσουν αξιοπρεπείς κι όχι επιδοτούμενες θέσεις εργασίας και να καινοτομήσουν επιχειρηματικά.

Πέρα από τη δημιουργία ή όχι μιας επιχείρησης, όσο το επιχειρηματικό πνεύμα βρίσκει εφαρμογή στη ζωή και την επαγγελματική πορεία του καθενός μας, τόσο πιο «πλούσιοι» γινόμαστε. Γιατί αυτό σημαίνει ότι αναλαμβάνουμε την ευθύνη της ζωής και της σταδιοδρομίας μας –δυστοίχεα αξεχώριστα, στο δικό μου μυαλό– και έχοντας πίστη στο προσωπικό μας όραμα και εμπιστοσύνη στον εαυτό μας διαγράφουμε τη δική μας πορεία.

Όμως αυτό δεν αρκεί. Στην Εποχή του Ανθρώπου η εμβέλεια και η κρισιμότητα των προκλήσεων που βρίσκονται μπροστά μας δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη δύναμη του ενός. Μόνο μέσω της συνεργασίας όλων των φορέων που εμπλέκονται στα ζητήματα αυτά μπορούν να γίνουν βήματα για την επίλυσή τους. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, το ζήτημα του αποκλεισμού των νέων από την αγορά εργασίας, λόγω αφενός της έλλειψης ευκαιριών και αφετέρου της αναντιστοιχίας των δεξιοτήτων που αυτοί διαθέτουν με τις δεξιότητες που ζητά η αγορά. Αν πραγματικά

θεωρούμε ότι έχουμε χρέος να βοηθήσουμε τους νέους να χτίσουν τη σταδιοδρομία που τους ταιριάζει και τους ισορροπεί, θα πρέπει όλοι μας να συστρατευτούμε για να το επιτύχουμε. Πρώτα από όλους οι κυβερνήσεις, οι οποίες όταν σχεδιάζουν τις εθνικές στρατηγικές για την ανάπτυξη των νέων πρέπει να λαμβάνουν υπόψη όλους τους εμπλεκόμενους, επί της ουσίας και σε βάθος χρόνου: τα σχολεία, τα πανεπιστήμια, τις επιχειρήσεις, τις Δημόσιες και Ιδιωτικές Υπηρεσίες Απασχόλησης (οι οποίες αποτελούν ένα εν πολλοίς αναξιοποίητο κανάλι πρόσβασης στην αξιοπρεπή εργασία), τους ίδιους τους νέους.

Οι καλές πρακτικές και τα success stories από τέτοιες συνεργασίες δεν λείπουν. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, τα αποτελέσματα του δυαδικού συστήματος που εφαρμόζει η Γερμανία για να διευκολύνει το πέρασμα από το θρανίο στην απασχόληση είναι θαυμάσια. Δύο είναι τα βασικά συστατικά της επιτυχίας του. Το πρώτο είναι η θετική αντίληψη που οι εμπλεκόμενοι φορείς έχουν χτίσει και συντηρούν για την επαγγελματική κατάρτιση και τις προοπτικές απασχόλησης που προσφέρει. Το δεύτερο είναι η άμεση συνεργασία των επιχειρήσεων με το εκπαιδευτικό σύστημα, μέσω της οποίας τα άτομα αναπτύσσουν συγκεκριμένα προσόντα και δεξιότητες, που θέλουν συγκεκριμένες επιχειρήσεις. Παράλληλα, στην άλλη μεριά του Ατλαντικού, η ManpowerGroup εφαρμόζει ήδη από τη δεκαετία του '90 το πρόγραμμα ανάπτυξης δεξιοτήτων πληροφορικής Tech Reach, μέσω του οποίου 16.000 από τα 25.000 συνολικά άτομα που έχουν λάβει μέρος έχουν τοποθετηθεί σε βιώσιμες θέσεις εργασίας (64% επιτυχία). Η τεχνογνωσία, λοιπόν, ακόμη και η διάθεση για από κοινού ανάληψη δράσης, υπάρχουν. Εκεί όπου προσωπικά εντοπίζω ένα σημαντικό έλλειμμα στη σημερινή ελληνική κοινωνία είναι στον τομέα της Εμπιστοσύνης.

Το έλλειμμα αυτό, κατά την άποψή μου, διαποτίζει το σύνολο των θεσμών και των δομών μας, σε επίπεδο κράτους και κοινωνίας. Όσο δεν καταφέρνουμε να κάνουμε κάτι για αυτό και να εδραιώσουμε εκ νέου την εμπιστοσύνη ανάμεσα στα άτομα, τις ομάδες, τους φορείς, συνεργασίες όπως οι παραπάνω δύσκολα θα επιτευχθούν. Πάντοτε θα καθυστερούν, θα σκοντάφτουν σε διαφορετικές ατζέντες και άλλα, κάθε λογής, εμπόδια. Τα αποτελέσματά τους θα είναι πάντοτε πενιχρά.

Οι ηγέτες της Νέας Εποχής έχουν έναν σημαντικό ρόλο να επιτελέσουν, αφού αυτοί ιδιαιτέρως καλούνται να φέρουν σε πέρας το έργο της επαναφοράς της εμπιστοσύνης, προκειμένου οι συνεργασίες να είναι δυνατές. Πώς θα το κάνουν αυτό; Ξεκινώντας από τον εαυτό τους. Πώς να εμπιστευτώ τον διπλανό μου και την ομάδα μου, χωρίς φόβο, όταν αμφιβάλλω πρώτα από όλα για τον ίδιο μου τον εαυτό και τις δυνάμεις μου;

Οι ηγέτες θα χρειαστεί να λειτουργήσουν ενωτικά, εμπνέοντας ανθρώπους και ομάδες να λειτουργήσουν μαζί, για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού. Θα χρειαστεί να γεφυρώσουν διαφορές: σε κουλτούρα, νοοτροπία, κώδικα επικοινωνίας. Να υπερνικήσουν εμπόδια, μέσα από την κατανόησή τους για «κόσμους» διαφορετικούς από το δικό τους, σε περιπτώσεις που γύρω από το τραπέζι κάθονται εκπρόσωποι αυτών των κόσμων: του Δημοσίου, των ΜΚΟ, της Επιχειρηματικότητας, της Ακαδημαϊκής Κοινότητας κ.λπ.

Η πρόκληση για αυτούς που φέρουν την ευθύνη να οδηγήσουν το καράβι με ασφάλεια στο επόμενο λιμάνι είναι τελικά τεράστια. Για να ανταποκριθούν σε αυτή θα πρέπει να λειτουργήσουν με έναν τρόπο εντελώς διαφορετικό από αυτόν που είχαν ενδεχομένως μάθει πως πρέπει να λειτουργούν έως σήμερα, στις περισσότερες κοινωνίες: με γνώμονα το κοινό και όχι το ατομικό αποτέλεσμα. Αυτή όμως είναι παράλληλα μια ευκαιρία που κάθε ηγέτης θα πρέπει να είναι σε θέση να αξιοποιήσει.

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ¹

Νικόλαος Φίλιππας

Πρόεδρος Δ.Σ. & Επιστημονικός Διευθυντής ΚΕΠΕ

1. Εισαγωγή

Πέντε χρόνια μετά το ξέσπασμα της πρωτοφανούς στα παγκόσμια χρονικά χρηματοπιστωτικής κρίσης εξακολουθούμε να βιώνουμε τις μετασεισμικές δονήσεις της. Τα νοικοκυριά, οι επιχειρήσεις και οι χώρες που ήταν υπερβολικά δανεισμένες ή είχαν χρόνιες διαρθρωτικές αδυναμίες ήταν αυτές που επλήγησαν περισσότερο από τη συστημική αυτή κρίση, με τις αγορές να αποδεικνύονται ανελέητες για όσους βρεθούν σε αδυναμία.

Στην πρώτη σειρά των χωρών που βίωσαν αυτές τις αρνητικές επιπτώσεις ήταν και η Ελλάδα λόγω των σοβαρών χρόνιων διαρθρωτικών αδυναμιών της (υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, χρόνια ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών, χαμηλή ανταγωνιστικότητα, χαμηλές εξαγωγές ως προς το ΑΕΠ), του δημοσιονομικού εκτροχιασμού και του συσσωρευμένου διαχρονικά τεράστιου χρέους.

Στη σύντομη αυτή τοποθέτηση επιχειρείται η αποτύπωση και περιγραφή της κατάστασης και του κλίματος της Ελληνικής Οικονομίας, παρουσιάζοντας στοιχεία ένα χρόνο πριν και σήμερα. Μέσα από αυτά τα στοιχεία αναδεικνύονται σαφείς πλην όμως εύθραυστες ενδείξεις εξόδου της Ελληνικής Οικονομίας από την κρίση.

1. Η παρούσα εισήγηση συμπληρώθηκε το Νοέμβριο του 2013 για να συμπεριληφθεί στον τόμο του ΚΕΠΕ για την Ημερίδα.

2. Το κλίμα που επικρατούσε μέχρι το Μάιο του 2012

Πολύ πριν ολοκληρωθεί το PSI, οι αναλυτές των μεγάλων θεσμικών οίκων, αλλά και ο διεθνής οικονομικός τύπος, σε συνδυασμό με εγχώριες αναλύσεις και δημοσιεύματα, προέβαλαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα τα αρνητικά στοιχεία της Ελλάδας αμφισβητώντας την αξιοπιστία της χώρας μας να αποπληρώσει τα χρέη της.

Παρά την πρόσκαιρη μείωση των spreads μετά την εισαγωγή στο Μηχανισμό Στήριξης (Μάιος 2010), η συνεχιζόμενη αδράνεια της τότε Κυβέρνησης προκάλεσε νέο κύμα αρνητικών δημοσιευμάτων μέσα σε ένα περιβάλλον έντονης πολιτικής αβεβαιότητας.

Το «εχθρικό» κλίμα από τις αγορές και τους αναλυτές συνεχίστηκε με αλληπάλληλα δημοσιεύματα περί εξόδου της Ελλάδας από την Ευρωζώνη (Greek Exit) και πολύ συχνές αναφορές σε μια σίγουρη άτακτη πτώχευση της χώρας. Όπως είναι προφανές, οι επιπτώσεις αυτών των δημοσιευμάτων είναι ακόμη μεγαλύτερες όταν προέρχονται από οργανισμούς και αναλυτές που επηρεάζουν την κοινή γνώμη, όπως ο γνωστός Καθηγητής Οικονομικών Nouriel Roubini, ο οποίος τόνιζε την επερχόμενη αναπόφευκτη χρεοκοπία της χώρας μας σε παγκοσμίου κύρους εφημερίδες, forum ή άλλα δίκτυα². Αντίστοιχη στάση κράτησε και ο γνωστός διαχειριστής George Soros³, καθώς και ο επιτυχημένος Hedge Fund Manager John Paulson⁴,

2. Σχετικά δημοσιεύματα (και δηλώσεις) του Καθηγητή Roubini: Σε άτακτη πτώχευση θα οδηγήσουν τα νέα μέτρα λιτότητας & αναδιάρθρωση του χρέους προβλέπει ο Ρουμπινί (30/4/2010), Η πτώχευση της Ελλάδας είναι αναπόφευκτη (24/10/2010), Θέμα χρόνου η πτώχευση της Ελλάδας (1/11/2010), Η Ελλάδα θα έπρεπε να κηρύξει πτώχευση και να βγει από την Ευρωζώνη (19/9/2011), Η Ελλάδα βαδίζει στα χνάρια της Lehman Brothers (18/10/2011), Grexit και κατάρρευση κυβέρνησης το 2013 (8/8/2012), Θέμα χρόνου η πτώχευση της Ελλάδας. Άνω του 50% η πιθανότητα Grexit (17/10/2012).

3. Σχετικά δημοσιεύματα: Θέμα χρόνου η πτώχευση της Ελλάδας (Σεπτ. 2011), Θέμα χρόνου θεωρούν Σόρος και Ρουμπινί τη χρεοκοπία (5/11/2011).

4. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο γνωστός διαχειριστής σημείωσε απώλειες ενεργητικού \$10 δισ. το 2012 στοιχηματίζοντας στην πτώχευση της Ελλάδας και στη διάλυση της Ευρωζώνης.

ο οποίος προέβλεπε το Φεβρουάριο του 2012 ότι η Ελλάδα θα χρεοκοπήσει άμεσα προκαλώντας τη διάσπαση του Ευρώ (Bloomberg, 15/2/2012).

Το ίδιο αρνητικό κλίμα τροφοδοτούσαν οι τοποθετήσεις γνωστών οίκων όπως είναι η Citigroup⁵, η Bank of America⁶, η JP Morgan⁷, η Morgan Stanley⁸, αλλά και ο διεθνής και ο ελληνικός τύπος για μια επερχόμενη χρεοκοπία και έξοδο από το ευρώ. Μάλιστα, όταν δημοσιοποιήθηκε μια μελέτη της Εθνικής Τράπεζας για τις επιπτώσεις της επιστροφής στη δραχμή (Μάιος 2012)⁹, το αρνητικό κλίμα επιβαρύνθηκε ακόμα περισσότερο. Την ίδια περίοδο, ο βραβευμένος με Νόμπελ το 2008 οικονομολόγος Paul Krugman δημοσίευσε άρθρο του στην εφημερίδα *New York Times* με τίτλο “Apocalypse Fairly Soon”, υποστηρίζοντας τη διάλυση του ενιαίου νομίσματος. Στο άρθρο του αυτό ο Paul Krugman υποστήριζε ότι η διάλυση του ευρώ δεν ήταν μια μακρινή πρόβλεψη, αλλά ότι η κατάρρευση θα ερχόταν με φοβερή ταχύτητα και ήταν ζήτημα μηνών, όχι ετών. Ειδικότερα, σχετικά με το Grexit ο Paul Krugman δήλωσε στις 31/5/2012 “Δύσκολο να μείνει η Ελλάδα στο ευρώ πάνω από ένα ακόμα χρόνο”, ακολουθώντας μια σειρά αρνητικών εκτιμήσεων για την Ελλάδα¹⁰.

5. Σχετικά δημοσιεύματα: Χρεοκοπία Ελλάδας, Πορτογαλίας και Ιρλανδίας «βλέπει» η Citigroup (26/9/2011), Πιθανόν το Νοέμβριο η πτώχευση της Ελλάδας (3/10/2011), Έξοδος της Ελλάδας από το ευρώ την 1/1/2013 (24/5/2012), Ελλάδα: θα μπορούσε να υιοθετήσει δύο επίσημες ισοτιμίες για τη νέα δραχμή (Ιούλιος 2012), Πιθανή κατά 90% η έξοδος της Ελλάδας από το ευρώ (26/7/2012).

6. Σχετικό δημοσίευμα: Αναπόφευκτη η χρεοκοπία της Ελλάδας χωρίς διεθνή βοήθεια (17/5/2012).

7. Σχετικό δημοσίευμα: Μήπως υποτιμούμε τις συνέπειες μιας άτακτης ελληνικής χρεοκοπίας; (17/2/2012).

8. Σχετικό δημοσίευμα: Πιστεύει ότι το πιο πιθανό αποτέλεσμα είναι η Ελλάδα να προχωρήσει σε υποχρεωτική αναδιάρθρωση (27/2/2012).

9. Ειδική έκδοση της Εθνικής Τράπεζας για την ελληνική οικονομία με τίτλο “Περιγράφοντας τις συνιστώσες του κρίσιμου διλήμματος” (Μάιος 2012).

10. Σχετικά δημοσιεύματα: “Οι Έλληνες πρέπει να χρεοκοπήσουν” (6/10/2011), “Η Ελλάδα θα χρεοκοπήσει και πιθανότατα θα βγει από το ευρώ” (2/2/2012), “Πολύ κοντά στο να εγκαταλείψει το ευρώ η Ελλάδα” (28/2/2012), “Δύσκολο να μείνει η Ελλάδα στο ευρώ πάνω από ένα ακόμα χρόνο” (31/5/2012).

Το πρόσφατο δημοσίευμα του *Economist* (24/5/2013) συνοψίζει και παρουσιάζει πολύ γλαφυρά το κλίμα που επικρατούσε το Μάιο του 2012 στην Ελλάδα, η οποία «φαινόταν έτοιμη να βγει από το ευρώ. Καθυστερήσεις στις μεταρρυθμίσεις, πολιτικές διαμάχες και βίαιες διαδηλώσεις είχαν φθείρει την υπομονή των πιστωτών. Μια εκλογική αναμέτρηση είχε αποτύχει στο να αναδείξει σαφή νικητή και οι Αθηναίοι έκρυβαν τα ευρώ τους σε τραπεζικές θυρίδες και κάτω από τα στρώματα υπό το φόβο αστάθειας και χαοτικής επιστροφής στη δραχμή»¹¹.

Το κλίμα που διαμορφώθηκε είχε ασφαλώς καταστροφικές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα, τόσο για την εγχώρια χρηματιστηριακή αγορά, όσο και για την αγορά ελληνικών ομολόγων, με τις τιμές τους να καταρρέουν.

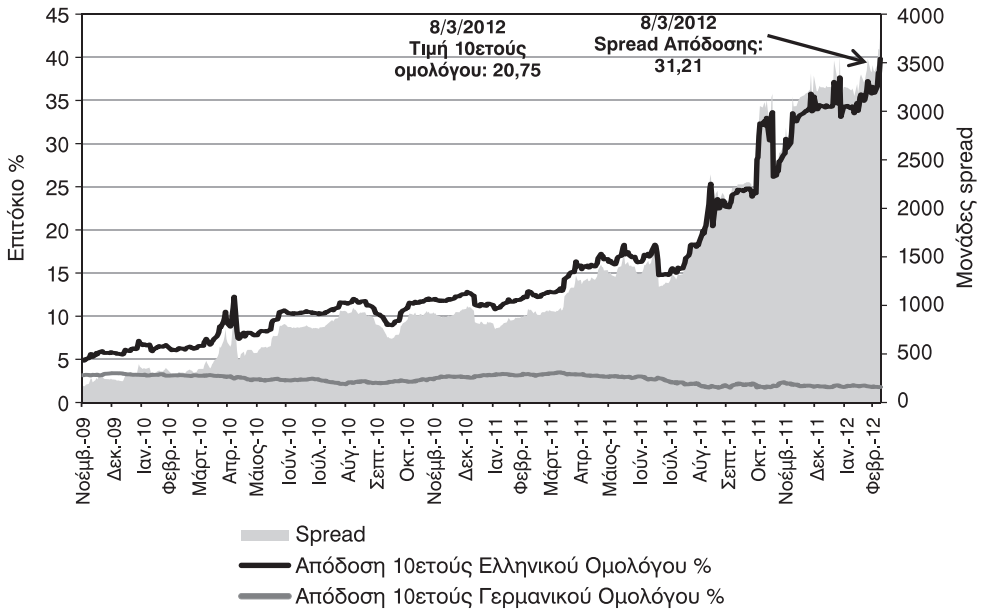
Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζεται η πορεία του περιθωρίου (spread) του δεκαετούς ελληνικού ομολόγου ως προς το αντίστοιχο γερμανικό ομόλογο, με το spread να φτάνει στις 8/3/2012 στις 3.121 μονάδες! Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αδράνεια της τότε Κυβέρνησης στην επίλυση των διαρθρωτικών προβλημάτων, η αυξημένη συχνότητα των ειδήσεων για έξοδο της Ελλάδας από την Ευρωζώνη, η οποία κορυφώθηκε το Μάιο του 2012¹², το αίσθημα φόβου που αναπτύχθηκε (βλ. Διάγραμμα 2) και η καθυστέρηση ενός σήματος αλλαγής πολιτικής και νοοτροπίας απεικονίσθηκαν τόσο στην πτωτική πορεία των τιμών των ομολόγων, όσο και στην πορεία των τιμών των μετοχών στο Χρηματιστήριο Αθηνών, με τη συνολική χρηματιστηριακή αξία να φτάνει τα €19,6 δισ. στις 5/6/2012 από €99,8 δισ. τον Οκτώβριο του 2009 (Διάγραμμα 3), μια έμμεση αρνητική λογιστική επίπτωση της αδράνειας, της τάξης των €80 δισ.

11. Πηγή: ΑΠΕ-ΜΠΕ.

12. Ο Jens Nordvig παρουσιάζει σε άρθρο του την ποσοτικοποίηση του πόσο οι άνθρωποι επικεντρώνονται στον κίνδυνο της ελληνικής εξόδου από την Ευρωζώνη υπολογίζοντας τον αριθμό των ειδήσεων που αφορούσαν το θέμα από το Bloomberg, με το αποκορύφωμα αυτών των ειδήσεων να εντοπίζεται γύρω στο Μάιο του 2012. (Βλ. <http://www.voxeu.org/article/probability-greek-exit-revisited>).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

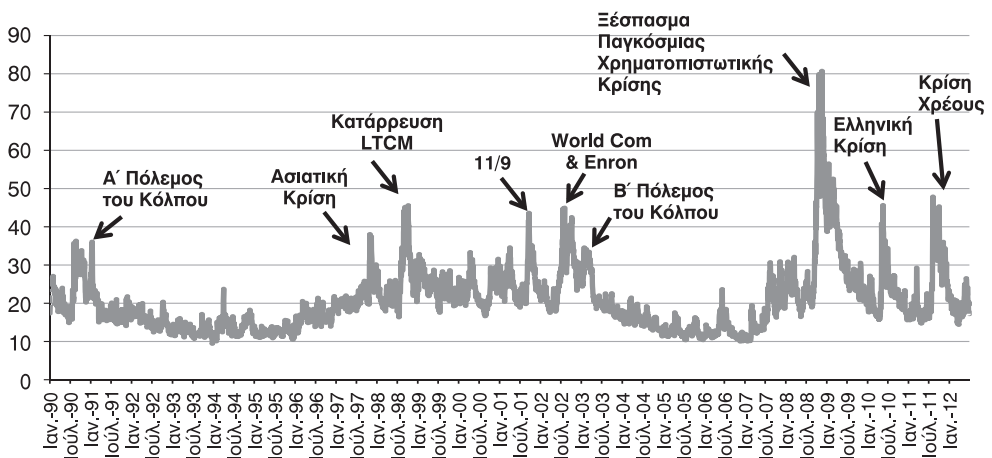
Spread του δεκαετούς ελληνικού ομολόγου ως προς το αντίστοιχο γερμανικό ομολόγο

Πηγή: Bloomberg.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

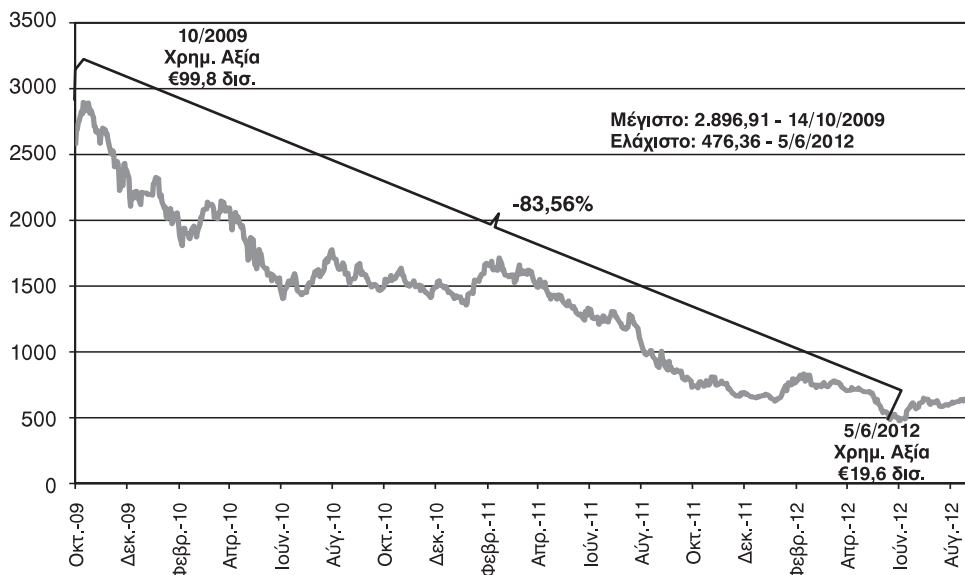
Η πορεία του Δείκτη Φόβου (CBOE VIX)

Πηγή: CBOE.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Η πορεία του Γενικού Δείκτη του Χρηματιστηρίου Αθηνών

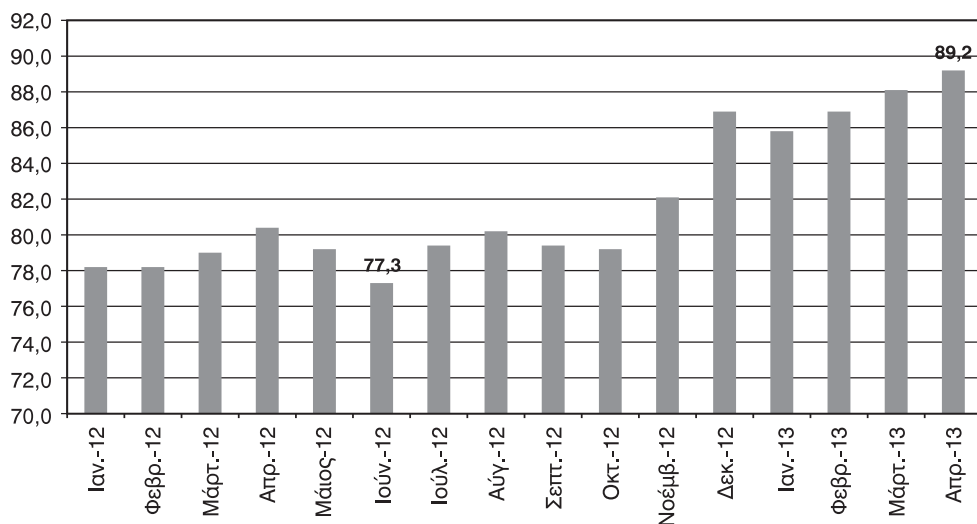
Πηγή: Bloomberg.

3. Τα πρώτα σημάδια βελτίωσης

Τον Απρίλιο του 2013 ο Δείκτης Οικονομικού Κλίματος διαμορφώθηκε στις 89,2 μονάδες φτάνοντας στην υψηλότερη τιμή των τελευταίων 3,5 ετών, σύμφωνα με την έρευνα οικονομικής συγκυρίας του IOBE (Διάγραμμα 4), αντανακλώντας τις θετικές εξελίξεις της περιόδου και τις σχετικές θετικές ειδήσεις.

Από τα σημαντικότερα σημάδια επιβεβαίωσης των ενδείξεων ανάκαμψης ήταν η αναβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας. Το Δεκέμβριο του 2012 ο οίκος αξιολόγησης Standard & Poor's αναβάθμισε την Ελλάδα κατά 6 βαθμίδες στη βαθμίδα B-, ενώ προηγουμένως βρισκόταν σε "Επιλεκτική Χρεοκοπία". Επιπλέον, στις 14/5/2013 ο οίκος αξιολόγησης Fitch αναβάθμισε τη μακροπρόθεσμη πιστοληπτική αξιολόγηση της Ελλάδας σε ξένο και εγχώριο νόμισμα σε B- από CCC, με σταθερό outlook. Παράλληλα, στις 16/5/2013 ο οίκος αξιολόγησης Fitch αναβάθμισε

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
Βελτίωση του οικονομικού κλίματος –
Δείκτης Οικονομικού Κλίματος IOBE

Πηγή: IOBE, 9/5/2013.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Δείκτης Οικονομικού Κλίματος 2012-9/2013¹

2012									
	Ιανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Απρίλιος	Μάιος	Ιούνιος	Ιούλιος	Αύγουστος	Σεπτέμβριος
ΕΕ-27	93,8	95	94,4	94,5	91,6	91,5	89,9	88,0	87,0
Ευρωζώνη	94,6	95,7	95,9	94,4	91,8	91,2	88,9	87,3	86,0
Ελλάδα	78,2	78,2	79	80,4	79,2	77,3	79,4	80,2	79,4
2013									
	Ιανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Απρίλιος	Μάιος	Ιούνιος	Ιούλιος	Αύγουστος	Σεπτέμβριος
ΕΕ-27	90,8	92	91,4	89,7	90,8	92,6	95,0	98,2	100,6
Ευρωζώνη	89,5	91,1	90	88,6	89,4	91,3	92,5	95,3	96,9
Ελλάδα	85,8	86,9	88,1	89,2	93,8	93,5	91,7	89,2	93,1

Πηγή: IOBE, 1/10/2013.

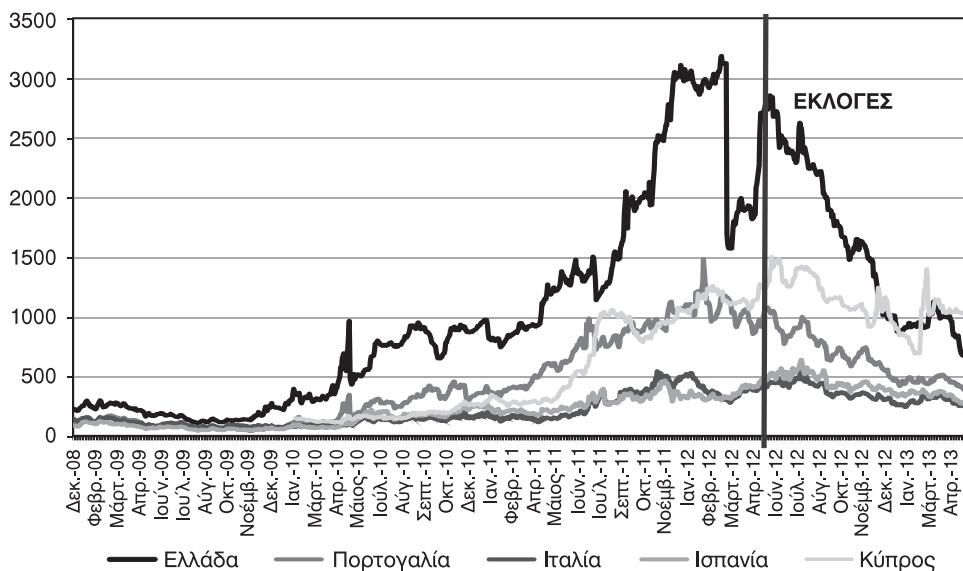
¹ Τα στοιχεία του πίνακα έχουν ανανεωθεί μέχρι και το Σεπτέμβριο του 2013, αναδεικνύοντας τη θετική πορεία του Δείκτη Οικονομικού Κλίματος από τον Απρίλιο του 2013, με εξαίρεση το μήνα Αύγουστο, όπου ο δείκτης επέστρεψε στα επίπεδα του Απριλίου 2013.

την αξιολόγηση μακροπρόθεσμης πιστοληπτικής ικανότητας της Εθνικής Τράπεζας, της Τράπεζας Πειραιώς, της Alpha Bank και της Eurobank σε Β- από CCC.

Στο Διάγραμμα 5 παρουσιάζεται η πορεία των spreads των δεκαετών ομολόγων για την Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ιταλία, την Ισπανία και την Κύπρο έναντι του αντίστοιχου γερμανικού ομολόγου. Τα στοιχεία αναδεικνύουν τη μοναδικότητα της εγχώριας ελληνικής πραγματικότητας σε σχέση με άλλες ομοειδείς χώρες που αντιμετωπίζουν σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα, όπου, παρά το κούρεμα, τα spreads των νέων ομολόγων παραμένουν σε πολύ υψηλά επίπεδα, αντανακλώντας την αναξιοπιστία του Ελληνικού Δημοσίου μέχρι το Μάιο του 2012. Η σταδιακή αποκατάσταση της πολιτικής σταθερότητας μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 2012 απεικονίσθηκε στην πτωτική πορεία του ελληνικού spread και στην επακόλουθη αύξηση της τιμής των ελληνικών ομολόγων (Διά-

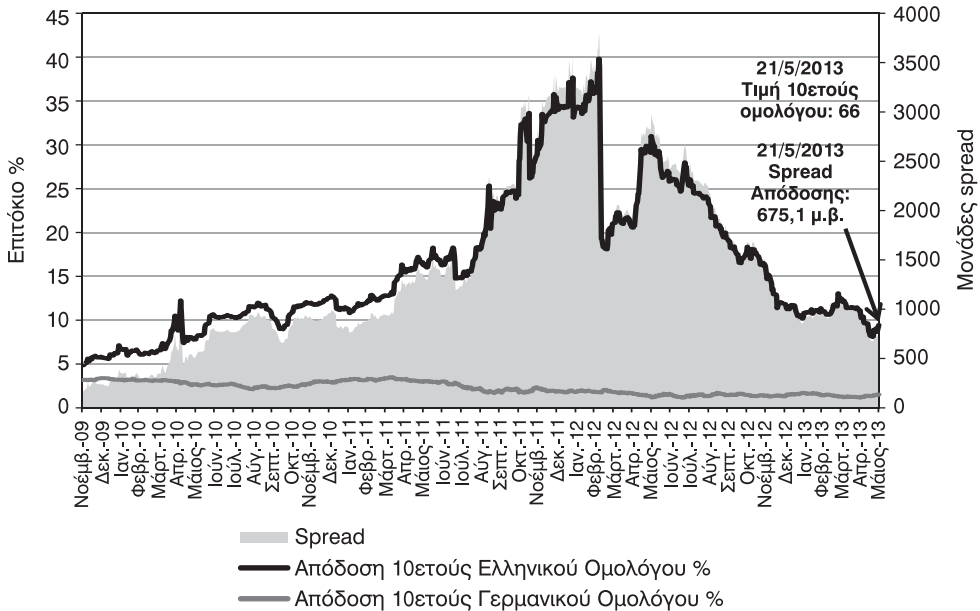
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Spread των δεκαετών ομολόγων Ελλάδας, Πορτογαλίας, Ιταλίας, Ισπανίας και Κύπρου

Πηγή: Bloomberg.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6
Spread του δεκαετούς ελληνικού ομολόγου
ως προς τα γερμανικά ομολόγα

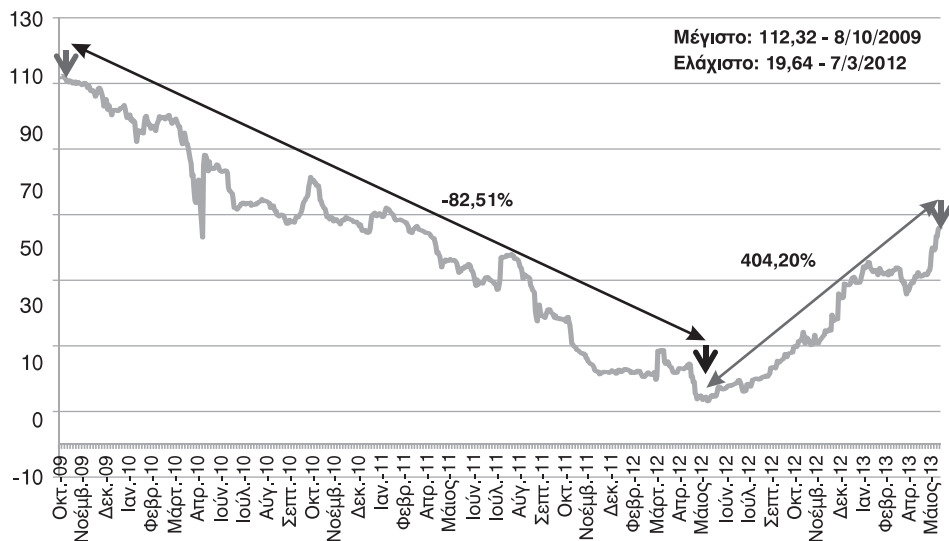
Πηγή: Bloomberg.

γραμμά 6, Διάγραμμα 7). **Σήμερα τα spreads των ελληνικών ομολόγων βρίσκονται σε ιστορικά χαμηλά της τελευταίας τριετίας κοντά στις 630 μονάδες βάσης.**

Η πορεία των αποκρατικοποιήσεων, παρά τις σχετικές καθυστερήσεις, συνέβαλε επίσης σημαντικά προς την κατεύθυνση την ανάκτησης της εμπιστοσύνης, δίνοντας ένα ακόμα θετικό σήμα. Πιο συγκεκριμένα, το Ταμείο Αποκρατικοποιήσεων (ΤΑΙΠΕΔ) και η Emma Delta έκλεισαν συμφωνία για την πώληση του 33% του ΟΠΑΠ στα 652 εκατ. ευρώ πλέον τα μερίσματα της χρήσης του 2012, ύψους €60 εκατ., που θα εισπραχθούν από το Ελληνικό Δημόσιο. Το συνολικό τίμημα ανέρχεται σε €712 εκατ. Το τίμημα των €622 εκατ. έχει καταβληθεί εφάπαξ με την υπογραφή της σύμβασης, ενώ τα €30 εκατ. θα καταβληθούν σε βάθος δεκαετίας, δηλαδή €3 εκατ. ετησίως. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα προαναφερόμενα μεγέθη δεν περιλαμβάνουν το μέρισμα της χρήσης του 2012, ύψους €60 εκατ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

Η πορεία του δεκαετούς ομολόγου του Ελληνικού Δημοσίου

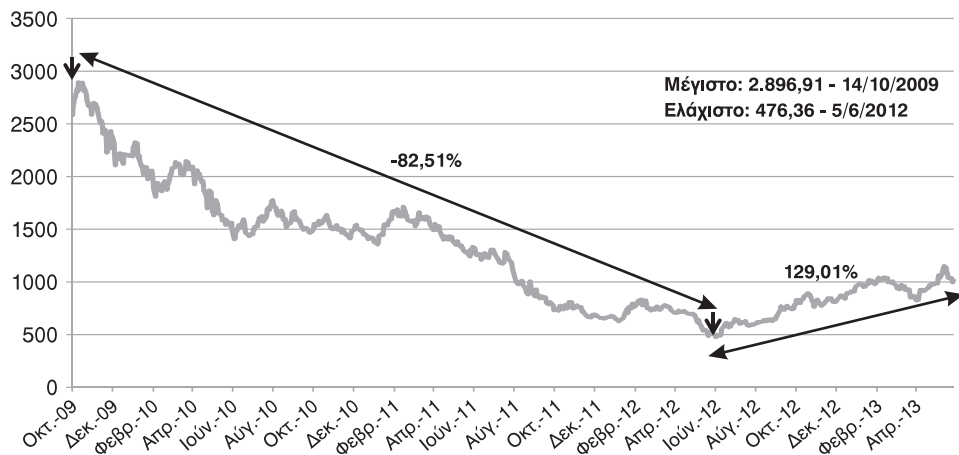
Πηγή: Bloomberg.

Τα θετικά αυτά σήματα αποτυπώνονται σταδιακά και στη χρηματιστηριακή αγορά, με το Γενικό Δείκτη να σημειώνει το Μάιο του 2013 άνοδο 129% από τον Ιούνιο του 2012 (Διάγραμμα 8) και τις μεταρρυθμίσεις να αυξάνουν τον πλούτο του Δημοσίου (Πίνακας 2). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Γενικός Δείκτης στις 5/6/2012 είχε όγκο συναλλαγών μόλις 36,76 εκατομμύρια μετοχές, ενώ στις 17/5/2013 έφτασε τα 194 εκατομμύρια μετοχές υποδεικνύοντας το αυξημένο ενδιαφέρον των ξένων επενδυτών. Η συνολική κεφαλαιοποίηση της χρηματιστηριακής αγοράς το Μάιο του 2013 έφτασε τα €37,1 δισ. από €19,6 δισ. τον Ιούνιο του 2012.

Η απορρόφηση των κονδυλίων του ΕΣΠΑ αποτελεί ακόμα ένα σημαντικό στοιχείο, με το ποσοστό απορρόφησης των κονδυλίων της Ελλάδας να διαμορφώνεται στις αρχές του Απριλίου 2013 σε 56,7% έναντι 49,2% του κοινοτικού μέσου όρου, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η διαφορά από τον κοινοτικό μέσο όρο αυξήθηκε κατά 1,5 μονάδα σε σχέση με το Φεβρουάριο, οπότε η απόσταση ήταν έξι ποσοστιαίες μονάδες (55% για την Ελλάδα έναντι 49% της Ε.Ε.). Μάλι-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Η πορεία του Γενικού Δείκτη του Χρηματιστηρίου Αθηνών

Πηγή: Bloomberg.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η χρηματιστηριακή αξία και τιμή μετοχών δημοσίου χαρακτήρα

Χρηματιστηριακή αξία (σε εκατ. ευρώ)					
Εταιρία	5/6/2012	17/5/2013	Μεταβολή	Ιστορικό υψηλό	5/11/2013
ΟΠΑΠ	1.288,76 €	2.622,18 €	1.333,42 €	10.546,14 €	2.880,57 €
ΔΕΗ	273,76 €	1.948,80 €	1.675,04 €	8.607,20 €	2.238,80 €
ΟΛΠ	189,50 €	535,25 €	345,75 €	823,50 €	442,50 €
ΟΛΘ	100,80 €	243,73 €	142,93 €	384,65 €	260,47 €
ΕΥΔΑΠ	244,95 €	640,06 €	395,11 €	1.656,08 €	830,70 €
ΟΤΕ	553,86 €	3.627,11 €	3.073,25 €	16.530,00 €	4.068,25 €
Χρηματιστηριακή τιμή (σε ευρώ)					
Εταιρία	5/6/2012	17/5/2013	Μεταβολή (%)	Ιστορικό υψηλό	5/11/2013
ΟΠΑΠ	4,04 €	8,22 €	103,46%	33,70 €	9,03 €
ΔΕΗ	1,18 €	8,40 €	611,86%	37,40 €	9,65 €
ΟΛΠ	7,58 €	21,41 €	182,45%	33,70 €	17,70 €
ΟΛΘ	10,00 €	24,18 €	141,80%	40,00 €	25,84 €
ΕΥΔΑΠ	2,30 €	6,01 €	161,30%	15,55 €	7,80 €
ΟΤΕ	1,13 €	7,40 €	554,86%	32,81 €	8,30 €

Πηγή: Bloomberg, ASE.

στα, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία του πρώτου εξαμήνου του 2013, η Ελλάδα βρίσκεται πλέον στη 4^η θέση μεταξύ των 27 κρατών-μελών ως προς το βαθμό απορρόφησης των κοινοτικών κονδυλίων, ενώ τον περασμένο χρόνο βρισκόταν μεταξύ της 18^{ης} και της 20^{ης} θέσης. Η απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων ανέρχεται στο 169,36% του στόχου, φτάνοντας το 67,50% έναντι του 53,03% που είναι ο αντίστοιχος κοινοτικός μέσος όρος.

Όσον αφορά την απασχόληση, τον Απρίλιο του 2013 η καθαρή διαφορά μεταξύ των αναγγελιών πρόσληψης και των απολύσεων, λήξεων συμβάσεων και οικειοθελών αποχωρήσεων έφτασε τις 29.298 θέσεις (Πίνακας 3).

Ιδιαίτερως σημαντικός είναι ο ρόλος των άμεσων ξένων επενδύσεων (ΑΞΕ) στο πλαίσιο ανάπτυξης και δημιουργίας νέων θέσεων ερ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Προσλήψεις-Απολύσεις¹

Μήνας/Έτος	Αναγγελίες πρόσληψης (1)	Απολύσεις & Λήξεις συμβάσεων (2)		Οικειοθελείς αποχωρήσεις (3)	Καθαρή διαφορά [1- (2+3)]
		Καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου	Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου		
Σεπτέμβριος 2013	165.623	22.121	37.504	42.876	+63.122
Αύγουστος 2013	72.685	12.895	19.670	29.151	+10.969
Ιούλιος 2013	90.721	20.576	40.348	28.720	+1.077
Ιούνιος 2013	105.000	19.810	47.442	23.407	+14.341
Μάιος 2013	124.295	17.364	28.700	22.498	+55.733
Απρίλιος 2013	89.779	18.078	20.843	21.560	+29.298
Μάρτιος 2013	46.488	12.119	10.937	14.482	+8.950
Μάρτιος 2012	46.459	22.111	13.497	18.415	-7.564

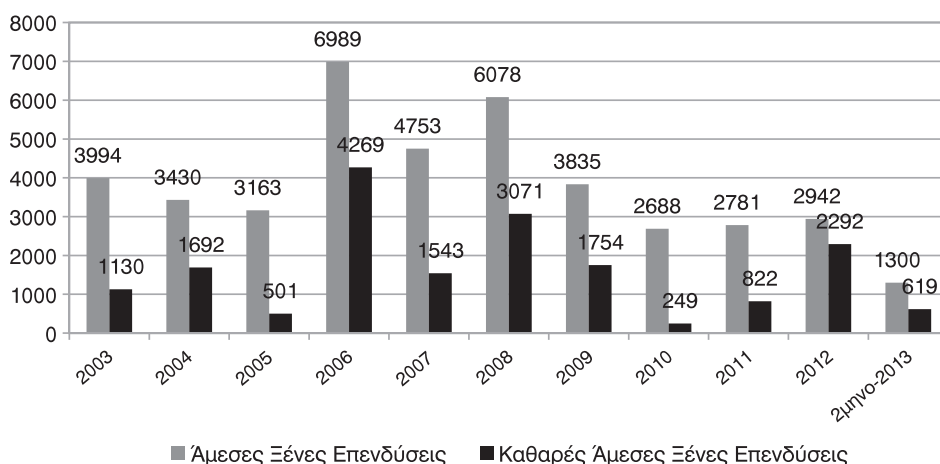
¹ Ροές μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Τα στοιχεία του πίνακα έχουν ανανεωθεί μέχρι και το Σεπτέμβριο του 2013.

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας (πληροφοριακό σύστημα «ΕΡΓΑΝΗ») μέχρι το Σεπτέμβριο 2013 και *Καθημερινή*, 9/5/2013.

γασίας. Στο Διάγραμμα 9 παρουσιάζονται οι εισροές ΑΞΕ στην Ελλάδα. Το 2012 σημειώθηκε εντυπωσιακή αύξηση των καθαρών εισροών ΑΞΕ. Παρ' όλα αυτά θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ξένες άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια παίρνουν κυρίως τη μορφή συμμετοχών σε αυξήσεις μετοχικού κεφαλαίου (κυρίως τραπεζών).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9

Οι εισροές ΑΞΕ στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2003-2012
(σε εκατ. ευρώ)

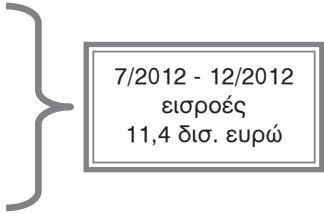

Σημείωση: Οι καθαρές ΑΞΕ περιλαμβάνουν τα αρνητικά επανεπενδυθέντα κέρδη, τα οποία οφείλονται στην καταγραφή ζημιών στους ισολογισμούς των εταιρειών αποδεκτών ξένων άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα.

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος 2013 (τα στοιχεία για τα έτη 2010 & 2011 είναι αναθεωρημένα, ενώ για το 2012 & 2013 είναι τα προσωρινά δημοσιευμένα στοιχεία), *Invest in Greece*.

Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο αφορά την επιστροφή των καταθέσεων στη χώρα. Σύμφωνα με την έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2012 «Από τον Ιούλιο του 2012, που ήταν ο πρώτος πλήρης μήνας μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης συνεργασίας, καταγράφηκαν κατ' ουσίαν χωρίς διακοπή μέχρι και το Δεκέμβριο του 2012 εισροές καταθέσεων από εγχώριες επιχειρήσεις και νοικοκυριά στο τραπεζικό σύστημα συνολικού ύψους 11,4 δισ. ευρώ». Είναι σαφές ότι απαιτούνται δράσεις για την επιστροφή των καταθέσεων για τη χρηματοδότηση της πραγματικής οικονομίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Καταθέσεις των εγχώριων επιχειρήσεων και νοικοκυριών
(σε εκατ. Ευρώ)

	Υπόλοιπο	Ροή περιόδου	
Ιανουάριος-2012	168.873	-5.198	
Φεβρουάριος-2012	164.308	-4.415	
Μάρτιος-2012	165.283	1.226	
Απρίλιος-2012	165.877	140	
Μάιος-2012	157.367	-9.188	
Ιούνιος-2012	150.513	-6.691	
Ιούλιος-2012	153.825	3.048	
Αύγουστος-2012	153.328	-239	
Σεπτέμβριος-2012	154.246	1.138	
Οκτώβριος-2012	155.190	1.024	
Νοέμβριος-2012	155.816	657	
Δεκέμβριος-2012	161.373	5.748	
Ιανουάριος-2013	160.897	-158	
Φεβρουάριος-2013	163.948	2691	
Μάρτιος-2013	163.954	-202	
Απρίλιος-2013	162.177	-1.553	
Μάιος-2013	163.300	1.091	
Ιούνιος-2013	162.563	-691	
Ιούλιος-2013	162.275	-161	

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος.

Παράλληλα, παρατηρήθηκε μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου το 2012, λόγω της αύξησης των εξαγωγών και της ταυτόχρονης μείωσης των εισαγωγών.

Όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα και τις υποδομές της χώρας, η έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας (“Doing Business Report 2013”), ανέβασε την Ελλάδα κατά 22 θέσεις στην κατάταξη ανταγωνιστικότητας και τη συμπεριλαμβάνει ως μία από τις 10 χώρες που έχουν κάνει την πιο εντυπωσιακή πρόοδο το τελευταίο διάστημα σε σύνολο 185 χωρών

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Εξαγωγές και Εισαγωγές αγαθών – Ελλάδα (2000-Φεβ. 2013)
(Ποσά σε εκατ. ευρώ)

	Εμπορικό ισοζύγιο Ελλάδας	Εξαγωγές αγαθών	Εισαγωγές αγαθών
2000	-21.927,5	11.098,6	33.026,1
2001	-21.610,9	11.545,4	33.156,3
2002	-22.708,7	10.433,6	33.142,3
2003	-22.643,5	11.113,6	33.757,1
2004	-25.435,8	12.653,3	38.089,0
2005	-27.558,9	14.200,9	41.759,8
2006	-35.286,3	16.154,3	51.440,6
2007	-41.499,2	17.445,5	58.944,8
2008	-44.048,8	19.812,9	63.861,7
2009	-30.767,3	15.318,0	46.085,3
2010	-28.279,6	17.081,5	45.361,0
2011	-27.229,1	20.230,6	47.459,6
2012	-19.619,0	22.020,6	41.639,7
Ιαν.-Ιούν. 2013	-8.266,8	11.066,4	19.333,3

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος.

παγκοσμίως. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία του “Doing Business Report 2014”, η Ελλάδα ανέβηκε στην 72^η θέση από την 78^η το 2013. Η έκθεση εξετάζει την πορεία των χωρών σε τέσσερις κατηγορίες: άνοιγμα νέων επιχειρήσεων, προστασία επενδυτών, φόρους και διασυνοριακές συναλλαγές και καταγράφεται ότι «η Ελλάδα κατέστησε ευκολότερο το άνοιγμα νέων επιχειρήσεων, παρουσιάζοντας μία απλούστερη μορφή εταιρειών περιορισμένης ευθύνης και καταργώντας την ελάχιστη κεφαλαιακή προϋπόθεση για αυτές τις επιχειρήσεις». Στη συγκεκριμένη κατηγορία «ίδρυση νέων επιχειρήσεων» η Ελλάδα καταλαμβάνει την 36^η θέση (110 θέσεις υψηλότερα σε σχέση με το προηγούμενο έτος).

Επιπλέον, σύμφωνα με την έκθεση «The 2012 Euro Plus Monitor», που αφορούσε τα επιτεύγματα στη δημοσιονομική προσαρμογή και στις

διαρθρωτικές αλλαγές, η Ελλάδα αναδείχτηκε 1^η μεταξύ 20 χωρών της Ευρώπης. Τέλος, σύμφωνα με την έκθεση του Lisbon Council και της Berenberg Bank (8/3/2013), που αξιολογεί τις επιδόσεις των κρατών-μελών της Ευρωζώνης και τριών ακόμη, με βάση την αντιμετώπιση του δημοσίου χρέους, την εξωστρέφεια, το εργασιακό κόστος και τις μεταρρυθμίσεις, η Ελλάδα παίρνει την υψηλότερη βαθμολογία –δηλαδή 8,2 στα 10– ανάμεσα στις 20 χώρες της Ευρώπης. Μάλιστα, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η Ελλάδα είναι πρώτη στην αύξηση ανταγωνιστικότητας. Στο δωδεκάμηνο που έληξε στο τέλος Μαρτίου, η Ελλάδα κέρδισε σε ανταγωνιστικότητα 1,9% (*Ημερησία*, 9/4/2013).

Άλλες σημαντικές εξελίξεις αφορούν την επίσημη ανακοίνωση της κυβέρνησης για την έναρξη των έργων στις εθνικές οδούς. Τα έργα στους 4 νέους αυτοκινητόδρομους θα δημιουργήσουν σύμφωνα με μελέτες 25.000 νέες θέσεις εργασίας. Παράλληλα, η πλήρης απελευθέρωση όλων των κλειστών επαγγελματιών θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του εθνικού εισοδήματος, την τόνωση του ανταγωνισμού και της απασχόλησης και τη σταδιακή μείωση των σχετικών τιμών.

Τέλος, οι στρατηγικές συμφωνίες της χώρας μας που έχουν ανακοινωθεί αποτελούν σημαντικά σημάδια ανάκαμψης, όπως είναι:

- ▶ το Μνημόνιο Συνεργασίας με την κινεζική εταιρεία Huawei,
- ▶ το Μνημόνιο Συνεργασίας με την κινεζική εταιρεία ZTE,
- ▶ η Συμφωνία εγκατάστασης διαμετακομιστικού κέντρου της Hewlett-Packard,
- ▶ το Πρωτόκολλο Συνεργασίας του ΤΑΙΠΕΔ με την China Development Bank,
- ▶ το Συμφωνητικό Συνεργασίας του Invest In Greece με την China Development Bank,
- ▶ η Κατασκευή του αγωγού φυσικού αερίου TAP.

Ιδιαίτερως θετικά είναι τα σημάδια από τον τομέα του τουρισμού όπου αναμένεται αύξηση στην τουριστική κίνηση σύμφωνα με τα στοιχεία των προκρατήσεων. Πιο συγκεκριμένα, οι Ρώσοι τουρίστες αναμένεται να ξεπεράσουν το 1 εκατ. το 2013. Το καλοκαίρι του 2013 αναμένεται

ο εντυπωσιακός αριθμός ρεκόρ 17 εκατ. τουριστών και αύξηση ύψους 1,5-2 δισ. ευρώ στα έσοδα από τον τουρισμό (*Economist*, 24/5/2013).

Καθώς πραγματοποιούνται οι απαραίτητες διαρθρωτικές αλλαγές, η απειλή του Grexit έχει πλέον υποχωρήσει και το κλίμα έχει αρχίσει να μεταστρέφεται. Αντίστοιχη μεταστροφή παρατηρείται και στα δημοσιεύματα, τα οποία πλέον αναφέρονται στην απομάκρυνση αυτής της απειλής και σε θετικά γεγονότα όπως στην αναμενόμενη καταγραφή πρωτογενούς πλεονάσματος, τις ιδιωτικοποιήσεις που βρίσκονται πλέον σε εξέλιξη, την ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, τη θετική πορεία του χρηματιστηρίου, τη μείωση του spread και την τόνωση της επιχειρηματικής εμπιστοσύνης (*Economist*, 24/5/2013, *Financial Times* και *La Republica*, Μάιος 2013). Φαίνεται, μάλιστα, να αναγνωρίζονται οι υπερβολές του παρελθόντος, με τον Καθηγητή Roubini να παραδέχεται ότι έκανε λάθος στις προβλέψεις του για την Ελλάδα σε συνέντευξή του στην ηλεκτρονική έκδοση του γερμανικού περιοδικού Spiegel (Ιανουάριος, 2013) και τη Citigroup να αναγνωρίζει ότι η τριμερής κυβέρνηση συνασπισμού αποδεικνύεται περισσότερο ανθεκτική από ό,τι αρχικά πίστευε¹³.

13. Πρόσφατες δημοσιεύσεις και δηλώσεις σκιαγραφούν την αντιστροφή του κλίματος για την Ελληνική Οικονομία σε σχέση με πέρυσι, όπως είχε αναλυθεί στην ημερίδα του ΚΕΠΕ (Μάιος 2013). Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται πλέον ως «η γη των ευκαιριών» (*Financial Times*, 10/10/2013). Ο γνωστός hedge fund manager John Paulson, με πρόσφατες δηλώσεις του, χαρακτηρίζει «ιδιαίτερα φιλική προς την επιχειρηματική δραστηριότητα την ελληνική κυβέρνηση» και τονίζει ότι «η ελληνική οικονομία βελτιώνεται, κάτι που θα ωφελήσει τον ελληνικό τραπεζικό τομέα» (*Financial Times* 7/10/2013). Σειρά θετικών εκθέσεων για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας έχουν δημοσιοποιηθεί τους τελευταίους μήνες από τους μεγάλους ξένους επενδυτικούς οίκους και διεθνή επενδυτικά κεφάλαια για το χρηματιστήριο, τα ομόλογα αλλά και τις άμεσες ξένες επενδύσεις.

Η Goldman Sachs (Σεπτέμβριος 2013) αναγνωρίζει “συνεχή σημάδια βελτίωσης στη δοκιμαζόμενη ελληνική οικονομία” και ότι “οι αποδόσεις των ελληνικών ομολόγων δεν αντικατοπτρίζουν ακόμη την πλήρη βελτίωση του μακροοικονομικού περιβάλλοντος, κάτι το οποίο αποδίδει στην ύπαρξη ρίσκου πολιτικής σταθερότητας”.

4. Η νέα παγκόσμια πραγματικότητα

Τα στερεότυπα του παρελθόντος έχουν πλέον καταρριφθεί και έχει γίνει σαφές η οικονομική κυριαρχία των νέων αναδυόμενων οικονομικών υπερδυνάμεων. Τις επόμενες δεκαετίες αναμένονται τεκτονικές αλλαγές με την οικονομική δύναμη να μεταφέρεται από τη Δύση στην Ανατολή.

Ενώ το παγκόσμιο ΑΕΠ ανήλθε από \$32,1 τρισ. το 2001 σε \$71,7 τρισ. το 2012 σημειώνοντας άνοδο 123%, η αντίστοιχη πορεία του αθροιστικού ΑΕΠ των χωρών BRICs ήταν εντυπωσιακή: από \$2,7 τρισ. το 2001 ανήλθε σε \$14,5 τρισ. το 2012, σημειώνοντας μία άνοδο του 441% (IMF, 2013). Επιπλέον η συνεισφορά των αναδυόμενων αγορών στον παγκόσμιο ρυθμό ανάπτυξης αυξήθηκε από 35% τη δεκαετία του 1980 στο 70% τη δεκαετία του 2000 (Silverstein et al., 2012)¹⁶.

Είναι πλέον ξεκάθαρο το γεγονός ότι ο 21^{ος} αιώνας ανήκει στις «αναδυόμενες οικονομίες», οι οποίες συμβάλλουν στο μεγαλύτερο μέρος της αύξησης του παγκόσμιου ΑΕΠ. Αυτές οι χώρες δεν είναι μόνον η Κίνα, η Ινδία, η Βραζιλία και η Ρωσία (χώρες BRICs), αλλά και η Ινδο-

Η UBS (Σεπτέμβριος 2013) αναβάθμισε τις εκτιμήσεις για το ελληνικό ΑΕΠ και εκτιμά ότι η ύφεση το 2013 θα διαμορφωθεί στο 3,9%, αναμένοντας ότι το 2014 θα σημειωθεί ανάπτυξη της τάξης του 0,2%.

Η Morgan Stanley (Αύγουστος 2013) προβλέπει βελτίωση των οικονομικών συνθηκών από τα τέλη του 2013 και αναδιάρθρωση των χρεών προς τον επίσημο τομέα κατά το πρώτο εξάμηνο του 2014.

Η Credit Suisse (Σεπτέμβριος 2013) εκφράζει τη βεβαιότητα ότι η Ελλάδα θα λάβει επιπρόσθετη χρηματοδότηση για να καλύψει το χρηματοδοτικό κενό για τη διετία 2014-2015. Το συνολικό ποσό θα είναι μικρό συγκριτικά με τα ποσά που έχει ήδη λάβει η Ελλάδα, ενώ σημειώνει ότι οι χρηματοδοτικές ανάγκες της Ελλάδας από το 2016 έως και το 2020 θα είναι σχεδόν μηδενικές.

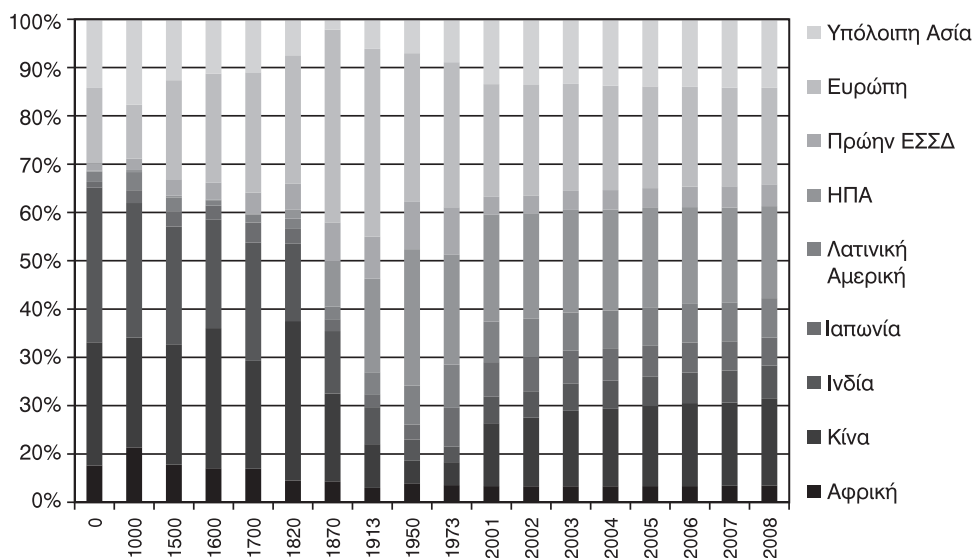
Η Έκθεση της Κομισιόν (Νοέμβριος 2013) κάνει λόγο για επιστροφή στην ανάπτυξη για την Ελλάδα, με το 2014 να είναι έτος ανάκαμψης με οριακή ανάπτυξη 0,6% και 2,9% το 2015.

16. Silverstein, M. J., Singhi, A., Liao, C., and Michael, D. (2012). *The \$10 Trillion Prize: Captivating the Newly Affluent in China and India*, Harvard Business Review Press.

νησία, η Νότιος Αφρική, η Νιγηρία, η Τουρκία και άλλες νέες ανερχόμενες δυνάμεις.

Σύμφωνα με τον γνωστό Καθηγητή Οικονομικής Ιστορίας Angus Maddison (*The World Economy: Historical Statistics*, 2006, OECD) για περισσότερο από δεκαοκτώ συνεχόμενους αιώνες οι πλουσιότερες χώρες στον κόσμο ήταν η Ινδία και η Κίνα, με τις δύο χώρες μαζί να συμμετέχουν για πολλούς αιώνες στη διαμόρφωση του παγκόσμιου ΑΕΠ σε ποσοστό 50%-70% (βλ. Διάγραμμα 10).

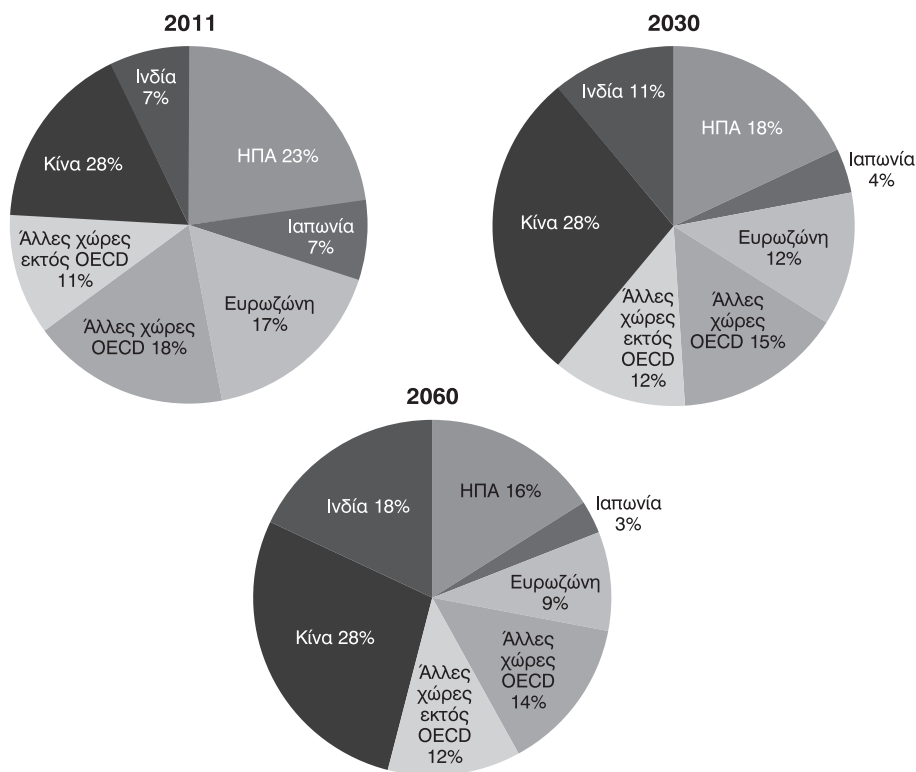
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10
Η εξέλιξη του μεριδίου του παγκόσμιου ΑΕΠ μέσα στο χρόνο
(Έτος Βάσης 1990)

Πηγή: Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics*, 2008.

Εντυπωσιακά είναι τα στοιχεία για την Κίνα, με το μερίδιο του παγκόσμιου ΑΕΠ να ανέρχεται από 4,3% το 2002 σε 11,4% το 2012 και 28% το 2030, την ίδια στιγμή που συρρικνώνεται το μερίδιο της Ευρωζώνης από 20,5% το 2002 σε 16,9% το 2012 και σε 12% το 2030 (βλ. Διάγραμμα 11).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11
 Η σύνθεση του παγκόσμιου ΑΕΠ (PPP 2005)

Πηγή: Έκθεση ΟΟΣΑ, *A Global Vision of Long-Term Growth* (2012).

Ο αυξανόμενος συσσωρευμένος πλούτος και η κατανάλωση των αναδυόμενων οικονομιών και των χωρών BRICs έχουν αλλάξει ριζικά την εικόνα του πλανήτη και θα διαμορφώσουν το μελλοντικό διεθνή καταμερισμό του πλούτου. Αυτό έχει ήδη συμβεί σε μεγάλο βαθμό! Πράγματι, η συνεισφορά των αναδυόμενων αγορών στον παγκόσμιο ρυθμό ανάπτυξης αυξήθηκε από 35% τη δεκαετία του 1980 στο 70% τη δεκαετία του 2000. Μέχρι το 2029, και ενδεχομένως και νωρίτερα, η Κίνα θα έχει ξεπεράσει τις ΗΠΑ ως η μεγαλύτερη οικονομία παγκοσμίως και, μέχρι το 2028, η Ινδία αναμένεται να καταλάβει την τρίτη θέση μπροστά από τη Γερμανία και την Ιαπωνία (Silverstein et al., 2012).

Οι τεκτονικές αυτές αλλαγές που ξεκίνησαν εδώ και δεκαετίες, αλλά αποτυπώνονται τώρα στην παγκόσμια οικονομία, θα διαμορφώσουν νέες προοπτικές και ευκαιρίες προς εκμετάλλευση, τόσο για τις δυτικές οικονομίες, όσο και για την Ελλάδα, η οποία φαίνεται ότι μέχρι στιγμής δεν τις έχει εκμεταλλευτεί στο βαθμό που θα μπορούσε.

5. Επίλογος

Σε έναν κόσμο που αλλάζει με μεγάλη ταχύτητα, η Ελλάδα καλείται να αντιμετωπίσει τα διαρθρωτικά της προβλήματα και να ανταποκριθεί στις νέες μεγάλες παγκόσμιες προκλήσεις. Η προσπάθεια για την Ελλάδα πρέπει να είναι συνεχής. Η αλλαγή του οικονομικού μοντέλου εσωστρέφειας, κρατικισμού και δανεικών, που είχε ως αποτέλεσμα την πτώχευση του Δημοσίου και τον αποκλεισμό της χώρας μας από τις διεθνείς αγορές, σε μια εξωστρεφή ανταγωνιστική οικονομία με έμφαση στις εξαγωγές είναι μία διαδικασία που θα πάρει χρόνο, βραχυπρόθεσμα επώδυνη και κοινωνικά άδικη, αλλά είναι μακροπρόθεσμα υγιής και βιώσιμη.

Κλείνοντας, όπως αναφέρει σε μια υπέροχη ομιλία του ο Robert Kennedy *«στη ζωή δεν υπάρχουν μόνο τα χρήματα, και ότι δεν πρέπει μόνο να μετράμε τα χρήματα γιατί το ΑΕΠ καθρεφτίζει τόσο λίγα. Δεν καθρεφτίζει την υγεία των παιδιών μας, την ποιότητα της παιδείας τους, ή τη χαρά του παιχνιδιού τους. Δεν μιλάει για την ευφυΐα των δημόσιων διαλόγων μας. Δεν μετρά ούτε το πνεύμα, ούτε το κουράγιο μας, ούτε τη σοφία, ούτε τη μάθησή μας, ούτε τη συμπόνια, ούτε την αφοσίωση στη χώρα μας. **Με λίγα λόγια, μετρά τα πάντα, εκτός από εκείνα που δίνουν νόημα στη ζωή μας**».*

ISBN: 978-960-341-108-6